

રૂપરેખા :

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ઉદ્દેશો
- 1.3 સમ્મિલિત શિક્ષણનો અર્થ અને સંકલ્પના
- 1.4 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો પરત્વેના વ્યવહારમાં આવેલ પરીવર્તન
 - અ. ખાસ (અલગ) શિક્ષણ
 - બ. સંકલિત શિક્ષણ
 - ક. સમ્મિલિત શિક્ષણ / સમાવેશી શિક્ષણ
- 1.5 વર્ગખંડમાં વિવિધતા :
 - અધ્યયન પદ્ધતિ
 - ભાષાકીય
 - સામાજિક - સાંસ્કૃતિક અનેકતા
- 1.6 સમ્મિલિત શિક્ષણના સિદ્ધાંતો
 - પ્રવેશ
 - સમતા / સમાનતા
 - સુસંગતતા
 - ભાગીદારી
 - શક્તિકરણ / અધિકારીતતા
- 1.7 સમ્મિલિત શિક્ષણના અંતરાયો
 - વલણાત્મક
 - ભૌતિક
 - સૂચનાત્મક / અધ્યયનાત્મક
- 1.8 સારાંશ

1.1 પ્રસ્તાવના :

સર્વ શિક્ષા અભિયાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ 2009 ની જોગવાઈ મુજબ 6 થી 14 વર્ષની વય જૂથના તમામ બાળકોની ઓળખ, વય કક્ષા મુજબના ધોરણમાં નામાંકન થાય અને શિક્ષણની સમાન તક પ્રાપ્ત થાય તેમજ આ બાળકોનું 1 થી 8નું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટેનો છે. રાજ્યના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો (સી ડબલ્યુ એસ એન) ની ઓળખ, નામાંકન અને આ બાળકોનો વિકાસ માટે રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ - 2009 ની

વિષય : વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોનું શાળાકીયા સમાવેશન

રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ 2009 અને વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈ અનુસાર વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોનું એટલે કે 6થી 14 વર્ષની વય જૂથના પ્રવેશપાત્ર તમામ બાળકોનું વય એ મુજબ ના ધોરણમાં નામાંકન કરાવવું અને આ બાળકોને વય કક્ષા મુજબની ક્ષમતા સિદ્ધ થાય તે માટે ખાસ તાલીમની જોગવાઈ છે.

જેમાં ખાસ કરીને કદી શાળાએ ના ગયેલા, શાળામાંથી અધ વચ્ચે થી ઉઠી ગયેલા હોય, વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા તમામ બાળકોને વય કક્ષા મુજબ ના ધોરણમાં નામાંકન અને ખાસ તાલીમ તેમજ ક્ષમતા સિદ્ધ થયેલી સામાન્ય બાળકોની સાથે મુખ્ય ધારામાં જોડવા. આ બાળકોનું સમાવેશન અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય તે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોને શાળાકીયા સમાવેશન થાય તે માટે સધન સહાય, ટ્રાન્સપોર્ટ, એસકોર્ટ અલાઉન્સ, સર્જરી થેરપી, શિક્ષકોને અને વાલીઓ તાલીમ તેમજ સર્જરી અને પ્રોત્સાહન મળે જેનાથી તમામ સી ડબલ્યુ એસ એન બાળકોનું શાળાકીય સમાવેશન થાય તે માટે શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે આ મોડ્યુલ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેમાં વર્ગ કયા વહાર અને આવા બાળકોને લાગતા ઉદાહરણો પૂરા પાડેલ છે.

શાળાએ સમાજનું દર્પણ છે. સમાજમાં જેટલી વિવિધતા છે તેટલી જ વિવિધતા શાળામાં જોવા મળે છે. શાળામાં સમાજમાં રહેતા બાળકો વિવિધ જ્ઞાતિઓ, સમુદાયો, વર્ગો, ભાષા, સંસ્કૃતિ, રૂઢિઓ જેવી બહુ વિવિધતા ધરાવતા આવે છે. દરેક બાળક એક વિશિષ્ટ સમજ, સંવેદના અને શારીરિક લાક્ષણિકત ધરાવે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા આવા વૈવિધ્યને આવરી લેવું એ દરેક સમાજ, શિક્ષક, શાળા અને શિક્ષણ વ્યવસ્થાતંત્રની જવાબદારી છે. તમામ બાળકો જુદા જુદા હોય છે. એ ખ્યાલ શિક્ષણ ક્ષેત્રના વ્યક્તિ તરીકે આપણે સ્વીકારવો જ પડે. અને દરેક બાળકનો શિક્ષણનો સમાન અધિકાર છે. પછી ભલેને કોઈ બાળક વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતું હોય. વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોની ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખી તેઓને પ્રોત્સાહન મળે અને તેઓ સ્વભિમાન સાથે શિક્ષણમાં સહભાગી થાય તેવું વાતાવરણ ઉભું કરવું એ આપણી સૌની ફરજ છે. જેનો ઉકેલ માત્ર હાલ પ્રચલિત શિક્ષણમાં સમવોશનના વિચારથી જ લાવી શકાશે.

ઘણા સમય પહેલા વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોના શિક્ષણને એક અલગ શિક્ષણ તરીકે જોવામાં આવતું હતું. જેમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોને અન્ય બાળકોથી અલગ રાખી શિક્ષણ આપવામાં આવતું જેમ કે, વિશિષ્ટ શાળાઓ અથવા વિશિષ્ટ વર્ગો આવી વ્યવસ્થામાં વિશિષ્ટ બાળકને મુખ્ય ધારામાં એક સમસ્યા તરીકે જોવામાં આવતા. જે સામાન્ય શિક્ષણ માટે અડચણરૂપ તરીકે હોય. આ વ્યવસ્થામાં વિશિષ્ટ બાળકોને તદ્દન અલગ અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવતું. પરિણામ સ્વરૂપે વિશિષ્ટ બાળકો જીવનના ઘણા બધા ક્ષેત્રમાં અન્ય બાળકોથી વિખૂટા પડી જાય છે.

1.2 ઉદ્દેશો :

આ એકમ ના અભ્યાસને અંતે

- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના શિક્ષણ અંગે માહિતી મળશે.
- ◆ વિશિષ્ટ, સંકલિત અને સંમેલિત શિક્ષણ અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણ દરમ્યાન ધ્યાનમાં આવતી વર્ગખંડમાં વિવિધતા જાણવા મળશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણના સિદ્ધાંતોની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણના અંતરાય જાણવા મળશે.

1.3 સંમ્મિલિત શિક્ષણનો અર્થ અને સંકલ્પના :

સંમ્મિલિત શિક્ષણને અંગ્રેજીમાં Inclusive Education એવો થાય છે. જેનો શાબ્દિક અર્થ નીચે મુજબ કરી શકાય.

I - Infrastructure - માળખાકીય સુવિધાઓ

N - National policy - રાષ્ટ્રીય ધોષણાઓ

C - Changing attitude / Capacity Building - વલણમાં બદલાવ / ક્ષમતા વર્ધન

L - Leadership/ Legislation - નેતૃત્વ / કાયદાઓ

U - Understanding - સમજણ

S - Sensitization / Awareness - સંવેદનશીલતા / જાગૃતતા

I - Initiative / Involvement of all parents - પહેલ / માતાપિતાની ભાગીદારી

O - Optimism - આશાવાદી

N - Network with different organization - બીજી સંસ્થાઓ સાથે જોડાણ

જહોનસ (1990) એ સંમ્મિલિત શિક્ષણની અત્યંત સર્વગ્રાહી સંકલ્પના આ પ્રમાણે આપે છે. “જેઓની (વિકલાંગતા કે અન્ય કોઈ કારણસર) વિશેષ શૈક્ષણિક જરૂરિયાત ઉદ્ભવી હોય તેવા બાળકો અને યુવાનો માટેની તે એક પરિવર્તનેક્ષમ અને વ્યક્તિલક્ષી આકાર આપવાની પ્રણાલી છે. બે સમગ્ર શિક્ષણ પ્રણાલીનું એક સ્વતંત્ર સંકલિત ઘટક રચે છે. અને સૌને માટે યોગ્ય શિક્ષણ આપવા પ્રતિબદ્ધ એવી સામાન્ય શાળાઓમાં તે પુરું પાડવામાં આવે છે.”

ડોનાલ્ડેન્ડેના મત મુજબ “વ્યાપ્ત વિવિધતા ધરાવતા બાળકો અને તેના પરિવાર માટે શિક્ષણનીતિ / બહુરચનાનો સમાવેશ કરવા માટે શાળા-પ્રણાલી, વ્યૂહાત્મક યોજનાઓને તેમની જરૂરિયાત અનુરૂપ બનાવી બદલવાની પ્રક્રિયા ટલે સમાવેશી શિક્ષણ.”

સમાવેશન શિક્ષણ એ શિક્ષણ વ્યવસ્થાતંત્રની ક્ષમતા વધારવા માટેની પ્રક્રિયા છે. જેમાં બાળકોમાં રહેલા વૈવિધ્યે આવરી લેવા શાળાના માળખાની સાથે સાથે સંસ્કાર, નીતિ અને વ્યવહારની પુનઃ રચના એક અગત્યનું પાસું છે. આમ, એક શાળાને સમાવેશ શાળા બનવા માટે શાળાના દરેક વ્યક્તિ જેમ કે, વહીવટકર્તા, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનું વલણ એક વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળક તરફ હકારાત્મક હોવું જોઈએ.

Inclusive education refers to a philosophical position as well as an arrangement of institutional facilities and processes

આમ, શિક્ષણમાં સમાવેશન “એ એક વલમ અને મૂલ્ય પ્રથા છે જે તમામ વિદ્યાર્થીઓને ઉચિત અને ગુણવત્તાયુક્ત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોની તક અને તેમના સમવયસ્કોની મેળવવાની સાથે સેવાઓ, અધિકારોને ઉત્તેજન આપે છે.”

1.4 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો પરત્વેના વ્યવહારમાં આવેલું પરિવર્તન :

વૈદિક કાળથી માડી અને પ્રવર્તમાન શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અને સુવિધાઓમાં ફેરફાર થયેલ છે. શિક્ષણના કેન્દ્રીકરણથી વિકેન્દ્રીકરણ તરફની આ યાત્રાને નીતિને પરિણામે શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ થયેલ છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ એ નાગરિકતાના અધિકારની દૃષ્ટિની સાથે સાથે સમાજની વિચારધારા અને વ્યવહારમાં પણ પરિવર્તન આવેલ છે. જેના પરિણામે અપવ્યય અને સ્થગિતતાનું પ્રમાણ ઘટેલ છે. તેમનું વંચિત સમુદાયના બાળકોના શિક્ષણ માટે અમલમાં આવેલ નિતિઓ અને કાયદાકીય જોગવાઈઓની સાથે સાથે યોજનાકીય બાબતોના અમલીકરણથી કન્યા શિક્ષણ અને વિકલાંગ / વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોનું શિક્ષણ સ્તર, નામાંકન અને શાળાકીય નિયમિતતામાં વધારો થયેલ છે. શિક્ષણક્ષેત્રે થયેલા પરિવર્તનની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે.

- ◆ કોઠારી કમિશન (1964-66) દ્વારા કરવામાં આવેલ વિકલાંગોના શિક્ષણ નીતિનવા ભલામણોના અમલીકરણને કારણે માળખાકીય સુવિધાઓનો વધારો થયો છે.

- ◆ તબીબીક્ષેત્રે થયેલાં સંશોધનો, સુધારાઓ અને NRHM જેથી યોજનાઓના અમલીકરણને કારણે વિકલાંગતામાં સુધારો અને સારવારને અવકાશ તેવી બાબતોની સમજણની સાથે સાથે વિકલાંગો પ્રત્યેના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવેલ છે.
- ◆ રાજા રામમોહનરાય, સંત સુરદાસજી, હેલન કેલર થોમસ આલ્વા એડીસન, જેવાં અનેક વિકલાંગ સક્ષમ વ્યક્તિઓના જીવંત દષ્ટાંતો પરથી વિકલાંગોના વ્યવહારમાં પરિવર્તન આવેલ છે.

વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી અને માહિતી વ્યવહાર અને ભૌતિક સુવિધાઓ અને શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાને કારણે વિકલાંગો માટેની યોજનાઓનો અમલ ઝડપી અને સરળ બનેલ છે. દા.ત.

- (1) છાત્રવૃત્તિ
- (2) જરૂરિયાત મુજબ પાઠ્યવ પુસ્તકો
- (3) ગણવેશ
- (4) બસ-પાસ
- (5) સંત સુરદાસ યોજના
- (6) વિકલાંગો માટે નોકરીમાં અનામત

વિકલાંગોના હક્કો માટે સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલ કાયદાઓ અને નિતીઓના પ્રચાર પ્રસાર અને અમલીકરણ માટે લેવામાં આવેલ પગલાંઓના પરિણામને વિકલાંગ પરથી સકલાંગ અકલાંગ પરથી વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો ઉપરથી Differently able અને તેના પરથી ‘દિવ્યાંગ બાળકો તરીકે આ બાળકોનો સ્વીકાર કરકી સમાનતાના હક્કના ધોરણે સમાજમાં આ બાળકોનો સ્વીકાર અને વિકાસ માટે સહયોગનું પ્રમાણ વધ્યું છે. જેમાં નીચે દર્શાવેલ કેટલીક સંસ્થાઓ અને સરકાર દ્વારા તૈયાર કરેલ કાયદાઓનું યોગદાન ખૂબ જ અગત્યનું છે.

- (1) National Association for Blind (NAB)
- (2) National Institute of Mental Health (NIMH)
- (3) (NIVH) National Institute of Visual Impaired Human
- (4) Rehabilitation Council of India (RCI)
- (5) National Institute for cp
- (6) B.M. Institute of Mental Health

ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ અને લોકસમુદાય દ્વારા કરવામાં આવેલ, યોગદાનના કારણે વિકલાંગ વ્યક્તિ ઓ પરત્વેના નીચે મુજબના વ્યવહારોમાં પરિવર્તન આવેલ છે.

- (1) કૌટુંબિક સભ્ય તરીકે સ્વીકાર
- (2) શાળાઓ સ્વિકૃતિ અને શિક્ષણ
- (3) સમાજના લોકો દ્વારા સ્વિકૃતિ અને સહયોગ
- (4) માળખાકીય સુવિધાઓમાં તેમની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- (5) શૈક્ષણિક સાહિત્ય અને સાધનોમાં તેમની જરૂરિયાતને અનુરૂપ રંગ, આહાર અને ઉપાયો મુજબ ફેરફાર.
- (6) આ બાળકોના બાળકો આર્થિક સ્વાલંબ પ્રાપ્ત કરે તે માટે કૌશલ્યની તાલીમ
- (7) આ વ્યક્તિઓ સામાન્ય વ્યક્તિની જેમ જ વિકસી શકે છે તેવા ખ્યાલની સ્વીકૃતિ.
- (8) આવા વ્યક્તિઓના વિકાસ માટે જુદી જુદી યોજનાઓનો અમલ
- (9) પ્રચાર - પ્રસારના માધ્યમથી વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા લોકો માટે જુદી જુદી તબીબી સેવા
- (10) આવા લોકોમાં વિકાસ માટેના સંસાધનો અને તજજ્ઞો દ્વારા અભ્યાસ હાથ ધરી સામાન્ય લોકો સુધી સમજ વિકસે તે માટે પ્રયત્નો
- (11) ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા આ પ્રકારના વ્યક્તિઓને શિક્ષણ અને સ્વાવલંબન

(અ) ખાસ (અલગ) શિક્ષણ :

વૈદિક કાળથી વર્ણવ્યવસ્થા અને વર્ગવ્યવસ્થાને કારણે શિક્ષણનું કેન્દ્રીકરણ થયેલ હતું પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનને કારણે શિક્ષણનું વિકેન્દ્રીકરણ થયું અને શિક્ષણનો વ્યાપ સમાજના તમામ વર્ગો સુધી વધ્યો.

ભારત દેશ સ્વતંત્ર થયા બાદ શિક્ષણ સુધારણા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ પંચે, કાયદાઓ અને અમલ કરેલ નીતિઓ જેમાં ખાસ કરીને કોઠારી કમિશન (1964-66), રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986), અને ત્યારબાદ ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોના અભ્યાસો ઉપરથી તેમની વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈ અન્વયે વિકલાંગો માટે અલગ શાળાઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું પરિણામે જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સંગઠનો દ્વારા ભારતસરકારના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારો ના મંત્રાલયના નેજા હેઠળ વર્ષ 2000થી સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત તેમજ સમાજ સુરક્ષા વિભાગના અનુદાનથી જુદી જુદી વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના શિક્ષણ માટેની સંસ્થાો શરૂ કરવામાં આવી દા.ત. પ્રજ્ઞા ચક્ષુ બાળકો માટે NAB (National Associated for Blind) મંદ બુદ્ધિના બાળકો માટે Missionary અને ખાસ પ્રકારની Rehabilitation સંસ્થાઓની શરૂઆત કરવામાં આવી.

- B.M. Institute of Mental Health

- Maharashtra Distessia Association

- Rehabilitation Council of India (RCI)

- Indian Psychological Association (IPA)

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

1. વિશિષ્ટ શિક્ષણ હંમેશા ખાસ પ્રકારના બાળકો માટે જ છે.
2. તે નિદાન, ઓળખ અને ખાસ કાળજી પુરી પાડવાનું શિક્ષણ
3. તે બાળકોના જીવનમાં હેતુપૂરક દરમિયાનગીરી કરે છે અને ખોટા વિધ્નો દૂર કરે છે.
4. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ સ્વરૂપે વિકાસશીલ છે.
5. વિશિષ્ટ શિક્ષણમાં શિક્ષકો, ખાસ વિદ્યાર્થીઓ, વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ, શૈક્ષણિક સાધનો તેમજ ખાસ પ્રકારના શૈક્ષણિક વાતાવરણની જરૂર પડે છે જેથી તે વિદ્યાર્થીને કંઈક શીખવી શકાય.
6. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યક્તિગત બાબત છે કારણ કે તે વિશિષ્ટતા ઉત્કૃષ્ટતા તેમજ અક્ષમતા ધરાવતા બાળકની સંભાળ લે છે તેમજ તેને પોતાની ક્ષમતાઓનો વધુમાં વધુ વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ બને છે.
7. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. જે વિદ્યાર્થીને શરૂઆતથી લઈ અંત સુધી બધી બાબતની પૂર્તિ કરે છે.
8. વિશિષ્ટ શિક્ષણ બાળકને સમયની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેની સુખાકારી, પ્રગતિ તેમજ અનુકૂલન સાધવામાં સહાય કરે છે.
9. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એક રીતે જોતાં ઘનિષ્ટ પ્રક્રિયા છે. કારણ કે તેના દ્વારા વિશિષ્ટ બાળકની વ્યક્તિગત ખાસ જરૂરિયાતને સંતોષવામાં બધા જ ઘનિષ્ટ પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.
10. વિશિષ્ટ શિક્ષણ ધ્યેય નિર્દેશિત કરતી બાબત છે. વિદ્યાર્થીને તેની જરૂરિયાતને ઓળખવા માટે ધ્યેય પૂર્ણ સુચનાઓ, સારા વિચારો, આયોજિત શૈક્ષણિક અનુભવો પુરા પાડે છે અને બને તેટલી પ્રગતિ સાધવા મદદરૂપ થાય છે.
11. વિશિષ્ટ શિક્ષણ લાક્ષણિક રીતે સંશોધનશીલ તેમજ પ્રયોગશીલ છે. તેમાં જે કંઈ મહાવરો થાય છે તે વિશિષ્ટ શિક્ષણના સંદર્ભમાં તે સંશોધન અને પ્રયોગને આભારી છે.
12. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ ખાસ વિષય તેમજ સમૃદ્ધિ સાથે સંબંધિત બાબત છે. વિશિષ્ટ શિક્ષણ ખાસ પદ્ધતિઓ, સાધનસામગ્રી, સામાન માંગ કરી તેમજ આપણને તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખવે છે. તેમજ જરૂરિયાતમંદ બાળકોની જરૂરિયાતોને ખાસ ધ્યાનમાં રાખે છે. તેમજ તેની સમસ્યાઓનો નિવારવાના ઉપાયો શોધે છે.

13. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ એક માપન તેમજ ચકાસણી સાથે સંબંધિત છે. ઉદા. તરીકે ભાગવામાં અક્ષમ વિદ્યાર્થીને ખાસ પ્રોગ્રામ દ્વારા મદદ કરી શકાય છે. જે વિશિષ્ટ શિક્ષણનો જ ભાગ છે. વિષયથી લીને હેતુઓના મૂલ્યાંકન કરી વિશિષ્ટ શિક્ષણની અસરકારકતા તપાસવામાં આવે છે. એવી જ રીતે અન્ય ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટતા કે અક્ષમતા તેની સાથે સંબંધિત છે. વિશિષ્ટ શિક્ષણ દ્વારા ખાસ પદ્ધતિના અમલીકરણ દ્વારા ઈચ્છિત ધ્યેયો પાર પાડી શકાય.
14. વિશિષ્ટ શિક્ષણ એક રીતે જોતાં વૈશ્વિક બાબત છે. કારણ કે તે દરેક પ્રકારની જરૂરિયાતવાળા બાળકો વ્યક્તિગતપણે ઉંમર, રંગ, જાતિયતા, ભાષા, સંસ્કૃતિ, સામાજિક - આર્થિક પરિસ્થિતિ, પ્રાદેશિકતા કે રાષ્ટ્રીયતા, દરેક બાબતની જરૂરિયાત પુરી કરે છે. તે દરેક વિશિષ્ટતા, હકારાત્મક, નકારાત્મક વિવિધ સ્વરૂપનું અથવા દરેક વિશિષ્ટતાના ક્ષેત્રને આવરી તેની જરૂરિયાત સંતોષે છે. આમ, તે વૈશ્વિકતાનું ગુણ ધરાવે છે તેમ કહી શકાય.

આમ, એક દષ્ટિ વિશિષ્ટ શિક્ષણના લક્ષણો અને સ્વરૂપ પર નાખીએ ત્યારે ખરેખર આપણે તેની વિશેષતા સાથે સહમત થઈએ. તેના હેતુઓ, પદ્ધતિઓ અને તેનું ક્ષેત્ર ખરેખર વિશાળ છે. તે દરેક બાળકના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે તેમજ વિવિધ જરૂરિયાતની પૂર્તિ માટે સક્ષમ છે. ખરેખર વિશિષ્ટ શિક્ષણએ ખૂબ વિસ્તૃત વિચાર છે.

વિશિષ્ટ શિક્ષણની વિશેષતાઓ :

આ અભ્યાસક્રમ અવરોધરૂપ વ્યૂહરચના દૂર કરે છે, જેથી તેઓ શાળામાં અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી લઈ શકે. અહીં ત્રણ પ્રકારના અવરોધો છે જે નીચે મુજબ છે.

- **નિવારણ પ્રયાસ :** (શક્ય સમસ્યાઓની કાળજી રાખે છે જેથી મોટી સમસ્યા બનતા અટકાવી શકાય) ગંભીર વિક્ષિપ્તતા પહેલા કાળજી લેવામાં આવે છે.
- **ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ :** અસમર્થતાની ઉપરવટ જવું, તાલીમ અને શિક્ષણની મદદથી.
- **ક્ષતિપૂર્તિના પ્રયાસ :** (તેમની અસમર્થતાને છોડી તેમને નવો રાહ આપવો, નવો માર્ગ બતાડવો)

(બ) સંકલિત શિક્ષણ :

“Integrated education for disable” નો ખ્યાલ ભારત સરકારના માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય અંતર્ગત સર્વ શિક્ષા અભિયાન યોજના દ્વારા અમલીકૃત બન્યો. જેના પાયામાં કોઠારી કમિશન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ તેમજ નેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. PWD ACT ની જોગવાઈઓ અને શિક્ષણમાં મનોવિજ્ઞાન અને બાળમનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલના સમન્વયને કારણે શક્ય બન્યો. ભારતમાં સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત સંકલિત શિક્ષણ યોજનાનો અમલ કરવામાં આવ્યો.

અર્થ : - વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય બાળકોને મળતા તમામ લાભો આપી સમાન પ્રકારની વ્યવસ્થાની સાથે સાથે સામાન્ય શાળાઓમાં શિક્ષણની તક અને ગુણવત્તા યુક્ત સુવિધાઓ પુરી પાડી સામાન્ય શિક્ષણ વ્યવસ્થા સાથે જોડવા “Integrated Education” means “Enrolment and Education of disable children with the normal children in the regular school’ on the base of equity.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

- (1) સંકલિત શિક્ષણ એ વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણની તક આપે છે.
- (2) વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય બાળકો સાથે જોડાઈ શકે છે.
- (3) વિકલાંગતાના સ્તરને આધારે સામાન્ય શાળાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
- (4) સામાન્ય શિક્ષકો વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય પ્રવાહમાં જોડવામાં મદદરૂપ થાય.
- (5) સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન

આ ACT ની વર્ષ 2012 ના સુધારાની જોગવાઈઓ મુજબ સમ્મિલિત શિક્ષણનો ખ્યાલ વધુ વ્યાપ્ત અને અસરકારક રીતે આકાર થયેલ છે.

સમ્મિલિત શિક્ષણનો અર્થ :

6 થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને જાતિ, ધર્મ, લિંગ, સામાજિક આર્થિક સ્તરને ધ્યાને લીધા વિના સમાનતાના ધોરણે પ્રવેશ, બેઠકવ્યવસ્થા, જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સુવિધાઓ મેળવવાની અને પોતાની ક્ષમતા મુજબ શાળાની તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી થઈ સ્વવિકાસની તક અને અધિકાર એટલે સમ્મિલિત શિક્ષણ.

UNESCOની સંકલ્પના

“પ્રત્યેક બાળકની વિવિધતાસભર જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી તેમની અધ્યયન અધ્યાપનમાં સહભાગીદારીતા વધારવા, સંસ્કૃતિ, સમાજ તેમ જ શિક્ષણમાંથી તેમના એક્સક્લુઝન ઘટાડવાની પ્રક્રિયા એટલે સમાવેશી શિક્ષણ.” આમ, કહી શકાય કે, સમ્મિલિત શિક્ષણ એટલે :

- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકોને શિક્ષિત કરવાનો અભિગમ.
- ◆ આવા બાળકો જે તે શાળામાંના સામાન્ય બાળકો સાથે જ રહીને તેમનું અધ્યયન કાર્ય કરે.
- ◆ શાળામાં પ્રત્યેક બાળકોનો સહજ સ્વીકાર કરી તેમને શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં સહભાગીદારીતા કરવાનો હક સમાવેશન દ્વારા મળે છે.
- ◆ આ બાળકોમાં એવા કૌશલ્યો કેળવવામાં આવે કે જેનો ઉપયોગ તેઓ વર્ગખંડમાં કે બહાર કરી શકે.
- ◆ શિક્ષણક્ષેત્રમાં પાયાના માનવીય અધિકારોનું અમલીકરણ એટલે સમાવેશી શિક્ષણ.
- ◆ સમાવેશી શિક્ષણ એટલે સાર્વત્રિક પ્રવેશ નથી, પણ અર્થપૂર્ણ હેતુલક્ષી જ્ઞાનનો સાર્વત્રિક પ્રસાર અને સ્વીકાર પણ સામેલ છે.
- ◆ સમાવેશી શિક્ષણ એ સંકલિત શિક્ષણ તેમજ બાળકોને મુખ્યધારામાં લાવવાની અલગ વિચારધારા છે.

“The concept of Inclusive Education is based the equal opportunity to all children of same age group without discrimination to provide opportunity in all school activities for development.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા પરથી નીચેના મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે.

1. સમ્મિલિત શિક્ષણનો ખ્યાલ સમાનતાની તક પૂરી પાડે છે.
2. આ બાબત સામાજિક વ્યક્તિગત વલણમાં ફેરફાર પર ભાર મૂકે છે.
3. સમાનતાના ખ્યાલની સાથે સાથે વ્યક્તિગત જરૂરિયાત અને ક્ષમતા મુજબ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર.
4. સમાન વિકાસ માટેની શાળાકીય તકો
5. વિકલાંગ બાળકો માટે પીઅર ગ્રુપ લર્નિંગના ખ્યાલને પ્રેરે છે.

આમ સમ્મિલિત શિક્ષણના ખ્યાલ અંગે અમેરિકા, ઈંગ્લેન્ડમાં કરવામાં આવેલ Teachers' Attitude અંગેના અભ્યાસો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કે સમ્મિલિત શિક્ષણ એ શિક્ષક, વાલી, બાળકો અને સમાજના લોકોના વલણ સંબંધી બાબત છે. તેનો વ્યાપ વધારવા માટે નીચેની બાબતો કારક નીવડશે.

- સમૂહ માધ્યમના સાધનોના ટી.વી. કે રેડિયો સમાચાર પત્રો દ્વારા
- શાળા કક્ષાએ શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિમાં વિકલાંગ બાળકોના વાલીઓનો સમાવેશ કરવો.
- શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સફળ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની છબીઓ, સૂત્રો વોલ પેન્ટિંગ ગોઠવવું.

પ્રવૃત્તિ : શાળામાં મુલાકાત લઈ શિક્ષક, વાલી અને બાળકોએ મળી, સમાવેશન વધે તે માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરાવવું.

1.5 વર્ગખંડમાં વિવિધતા

કોઠારી કમિશન (1964-66) દ્વારા કરવામાં આવેલ ભલામણો તેમજ ભારતીય તત્વચિંતકોના મત પ્રમાણે ભારતના ભાવિ નાગરિકોનું ઘડતર વર્ગખંડની ચાર દિવાલોમાં ઘડાઈ રહ્યું છે. એટલે કે શાળાના

વર્ગખંડોમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે થતી અધ્યયન, અધ્યાપનની પ્રક્રિયાએ બાળકના શૈક્ષણિક સામાજિક ઘડતર માટેની આધારશીલા બને છે.

શ્રી નેઈફલેન્ડર દ્વારા આપવામાં આવેલ વર્ગવ્યવહારના દસ ઘટકોમાં વર્ગવ્યવહારમાં બાળકોના વ્યક્તિગત તફાવત અને ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખી વર્ગની નીચેની બાબતો સંદર્ભે નિર્દેશ કરેલ છે.

- (1) વર્ગખંડનું ભૌતિક વાતાવરણ હવા-ઉજાશ અને પ્રકાશવાળું
- (2) બાળકોને અનુરૂપ વર્ગની બેઠક વ્યવસ્થા
- (3) વર્ગવ્યવહારમાં બાળકોની જરૂરિયાત મુજબ પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓમાં ફેરફાર
- (4) બાળકેન્દ્રી અને સહપાઠી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન જેથી બાળકો પોતાની ક્ષમતા અને ગતિ મુજબ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે. આમ બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસ માટે બાળકની શીખવાની પદ્ધતિ ખૂબ જ અગત્યની છે.

અધ્યયન પદ્ધતિ :

મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનનો વ્યાપ અને વિકાસ વધી રહ્યો છે. જેમાં બાળ મનોવિજ્ઞાન અને વ્યક્તિત્વ મનોવિજ્ઞાન અંતર્ગત થયેલા સંશોધનો અને અભ્યાસો પરથી ફલિત થાય છે કે અધ્યયન પદ્ધતિએ વ્યક્તિગત ભિન્નતા અને ક્ષમતાના ખ્યાલ આધારિત હોવી જોઈએ.

બાળકના શિક્ષણની પદ્ધતિઓ બાળકના વ્યક્તિત્વ અને વાતાવરણ આધારિત હોય છે. જેથી શિક્ષણે પ્રથમવાર બાળક નામાંકન થયેથી તેનું Assessment કરી બાળક કઈ પદ્ધતિથી સરળતાથી શીખી શકે છે તેનું Assessment કરવું જોઈએ. દા.ત. કોઈ એક વર્ગમાં બેઠેલ બાળકો પૈકી

- (1) કેટલાં બાળકો શારીરિક વિકલાંગતા ધરાવતા છે ?
- (2) કેટલાં બાળકો Low vision છે ?
- (3) કેટલાં બાળકો શ્રાવ્ય પદ્ધતિ શીખી શકે છે ?
- (4) કેટલાં બાળકો દૃશ્ય અનુભવ પૂરા પાડવાથી શીખી શકે છે.
- (5) કેટલાં બાળકો જાતે કરીને શીખી શકે છે ?
- (6) કેટલાં બાળકોને શીખવા માટે સ્વશિક્ષણ પદ્ધતિ અસરકારક છે ?
- (7) કેટલા બાળકોને ... સપોર્ટની જરૂર છે ?

અધ્યયન અને અધ્યાપન પદ્ધતિની વિગતો :

- (1) શિક્ષક કેન્દ્રી અધ્યયન પદ્ધતિ
- (2) બાળકેન્દ્રી અધ્યયન પદ્ધતિ
- (3) પ્રવૃત્તિલક્ષી અધ્યયન પદ્ધતિ
- (4) પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ
- (5) પ્રયોગ પદ્ધતિ
- (6) પ્રવાસ પદ્ધતિ
- (7) ટેકનોલોજીની મદદથી સ્વઅધ્યયન
- (8) આનંદ - ઉલ્લાસમય શિક્ષણ પદ્ધતિ

ઉપરાંત શિક્ષણશાસ્ત્રની અધ્યાપન પદ્ધતિઓની મુજબની તમામ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ પણ વિષય, વિષયોગ અને વયકક્ષા અનુસાર થાય છે.

સામાજિક સાંસ્કૃતિક અનેકતા :

ભારતના બંધારણના મૂળ પાયા માટે વિવિધતામાં એકતા અને સાંસ્કૃતિક વારસાના જતનની સાથે અખંડિતતાનો ખ્યાલ સંકળાયેલો છે. રાષ્ટ્રના જુદા જુદા રાજ્યો અને પ્રદેશોમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાંથી આવતા લોકો પોતાના સામાજિક આર્થિક દરજ્જાને ધ્યાને ન લઈ શૈક્ષણિક સંકુલો અને સંસ્થાઓમાં બાળકને બાળક તરીકે સ્વીકારી તેના સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરે તે માટે સરકાર, સંસ્થાઓ અને લોકો દ્વારા કારગત પગલાં લેવાય તે અપેક્ષિત છે.

એક જ રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારમાં વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. દા.ત. આદિજાતિ વિસ્તાર, શહેરીવિસ્તાર, બોર્ડર વિસ્તાર, સાગરકાંઠાના વિસ્તારના રણવિસ્તાર, જંગલ વિસ્તાર, આમ ભૌતિક વૈવિધ્ય હોવા છતાં પણ તેમના જીવન અને વિકાસના હેતુઓ મુજબ તેમનામાં સંગઠિત રહેવાની અને જુથ આધારિત ભાવનાનો વિકાસ જોવા મળે છે.

સમ્મિલિત શિક્ષણના વિકાસ માટે શાળાઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓ દ્વારા બાળકોમાં સામાજિકતાના ગુણો માટે નીચે મુજબની પદ્ધતિઓનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

- (1) બાળ પરિષદનું આયોજન અને તમામ બાળકોની સહભાગિતા
- (2) જુદા જુદા જૂથના બાળકો વચ્ચે જુદી જુદી હરિફાઈઓ અને પ્રવૃત્તિ
- (3) સાંસ્કૃતિક લોક વારસાને લગભગ નાટક, ભવાઈ, નૃત્યો કળાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર
- (4) ગામના ઐતિહાસિક સ્થળોનો પરિચય અને પ્રવાસ

1.6 સમ્મિલિત શિક્ષણના સિદ્ધાંતો :

સમ્મિલિત શિક્ષણનો ખ્યાલ સામાજિકરણના મૂળભૂત અધિકારો અને Child Rights પર આધારિત છે. સંપૂર્ણ સમાજવ્યવસ્થામાં સમાન તકના આધારે કાર્યાન્વિત થયેલ છે. આમ સમ્મિલિત શિક્ષણના અસરકારક અમલીકરણ માટે તેના પાયારૂપ સિદ્ધાંતોની વિગતો નીચે મુજબ છે.

પ્રવેશ : કાયદાકીય અને બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર જે તે રાજ્યમાં જન્મેલા અને વિકલાંગતા ધરાવતા શિક્ષણ પ્રવેશમાત્ર બાળકોનો સમાનતાના ધોરણે વ્યક્ષા મુજબનાં જે તે ધોરણમાં પ્રવેશ થાય તે માટે નીચેની બાબતો ધ્યાને લેવી ઘટે.

- (1) બાળકના નજીકના વિસ્તારમાં શાળાની ઉપલબ્ધતા
- (2) વિકલાંગ બાળકો સરળતાથી શાળામાં આવી જઈ શકે તે માટે રેમ્પ અને રેલીંગ તેમજ આરામદાયક બેઠક વ્યવસ્થા કરવી.
- (3) આવાં બાળકોનો પ્રવેશ વધે તે માટે ખાસ પ્રવેશોત્સવનું આયોજન કરવું.
- (4) શાળાનું અંતર દૂર હોય તેવા વિસ્તારોમાં ટ્રાન્સપોર્ટ-એસ્કોર્ટ સુવિધા પૂરી પાડવી.
- (5) મફત પાઠ્યપુસ્તકો, ગણવેશ, બ્રેઈલ પુસ્તકો પૂરો પાડવાં
- (6) જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સાધનો પુરાં પાડવા અને રેમેડીયલ ટીચીંગ આપવું.

સમતા/સમાનતા :

શાળામાં પ્રવેશનાર તમામ બાળકો જાતિ, ધર્મ કે સામાજિક જૂથના ભેદભાવને ધ્યાને લીધા સિવાય સમાન વિકાસની તક પૂરી પાડી તેની અંદર રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓના વિકાસ માટેની તક પુરી પાડી અને શૈક્ષણિક, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગિતા વધારવા માટે અવકાશ પુરો પાડવો.

ભાગીદારી :

RTE ACT અને વિકલાંગતા ધારાની જોગવાઈ મુજબ સમાનતાના ખ્યાલના વિકાસ માટે સામાન્ય બાળકોની સાથે સાથે વિકલાંગ બાળકોની પણ શાળાની શૈક્ષણિક અને સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગિતા વધારવી જોઈએ.દા.ત. શાળાના વર્ગવ્યવહારમાં અને સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં (1) પ્રાર્થના સભા (2) બાળ સભા (3) સમાચાર વાચન (4) વર્ગખંડમાં મોનીટર (5) શાળાના વિજ્ઞાન મેળો, પ્રવાસ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં સહભાગિતા વધારવી.

બાળકોની સહભાગિતાની સાથે સાથે વાલીઓની પણ સહભાગિતા વધારવી જોઈએ. જેથી શિક્ષક અને વાલીના સેતુ દ્વારા બાળવિકાસની પ્રક્રિયા ઝડપી બને.

બાળકોના વિકાસ માટે ભાગીદારી નીચેના સ્તરે મેળવવી જોઈએ.

- (1) શાળા કક્ષાએ
- (2) બાળકના વાલીની શાળામાં ભાગીદારી
- (3) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભાગીદારી
- (4) સરકારના અન્ય વિભાગોની ભાગીદારી

(5) વાલી સંગઠનોની ભાગીદારી

સશક્તિકરણ / અધિકારીતા :

વિકલાંગો સમાવેશન માટે જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં ફેરફાર અને સુધારા દ્વારા તેમજ કાયદાકીય જોગવાઈઓના પ્રચાર-પ્રસારનાને કારણે અમલીકરણની નીતિને પ્રોત્સાહન આપી અને શાળામાં હાજરી અને સહભાગિતામાં વધારો થાય તે માટે નીચે મુજબની વ્યવસ્થા કરવી ઘટે

- (1) યોજનાઓનો પ્રચાર અને પસાર
- (2) શાળાઓમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત મુજબ માળખાકીય સુવિધાઓ
- (3) જરૂરી સાધન સહાય
- (4) શૈક્ષણિક વિકાસ માટેના સાધનોની ઉપલબ્ધતા
- (5) મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં સરળતા
- (6) ટેકનોલોજીનો સમન્વય

1.7 સંમિલિત શિક્ષણના અંતરાયો :

વૈદિક કાળથી આધુનિકકાળની શિક્ષણ યાત્રામાં કેન્દ્રીકરણથી વિકેન્દ્રીકરણ તરફ શિક્ષણનો ખ્યાલ વ્યાપેલ છે. આમ શિક્ષક કેન્દ્રી શિક્ષણથી બદલાઈ આવે બાળકેન્દ્રી એટલે શિક્ષણનો અભિગમ આકાર બનેલ છે.

માળખાકીય સુવિધા અને શિક્ષણના વ્યાપના કારણે જુદા જુદા સમુદાયના લોકોના શિક્ષણમાં વધારો થયો છે. આમ છતાં પણ વિકલાંગ બાળકોનું સંમિલિત શિક્ષણ એ આજે પણ એક પડાકર રૂપ છે.

આવા પડકારોમાં ભૌતિક, માળખાકીય સુવિધાઓ, સાધનની ઉપલબ્ધતાનો અભાવ, શિક્ષકોની તત્પરતા અને આ બાળકો સાથેના વ્યવહાર માટેની પદ્ધતિઓનો વિનિયોગની મર્યાદા એ સંમિલિત શિક્ષણમાં અવરોધ ઊભો કરે છે. આવા અવરોધો અને અંતરાયોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકાર જોવા મળે છે.

- (1) ભૌતિક અંતરાયો
- (2) સૂચનાત્મક / અધ્યાનાત્મક અંતરાયો
- (3) વલણાત્મક અંતરાયો

ભૌતિક અંતરાયો :

સંમિલિત શિક્ષણનો ખ્યાલ સાકાર કરવા માટે શાળાના વર્ગખંડો, પ્રવેશ, શૌચાલય, પાણીની સુવિધા તેમજ પુસ્તકાલય, વર્ગમાં હવાઉજાશ અને પ્રકાશની વ્યવસ્થા તે જો યોગ્ય રીતે ન હોય તો શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, ભાવાત્મક વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના સંમિલિત શિક્ષણમાં અવરોધ ઊભો કરે છે. દા.ત. શાળાના પ્રવેશમાં પગથિયાંની વ્યવસ્થા હોય પરંતુ યોગ્ય ઢાળવાળો રેમ્પ અને યોગ્ય ઊંચાઈવાળી રેલિંગની વ્યવસ્થા ન હોય તો શારીરિક વિકલાંગ બાળકો, વાલીઓ નિયમિત શાળામાં મોકલતા નથી.

શાળામાં વર્ગખંડમાં બેઠક વ્યવસ્થા ફલેક્સીબલ અને ફેરફાર કરી શકાય તેવી ન હોય તો શારીરિક વિકલાંગતાવાળા અને મગજનો લકવો ધરાવતા બાળકો વર્ગમાં બેસી શકતા નથી. પરિણામે ડ્રોપ આઉટ થાય છે. તેવી જ રીતે વર્ગના પાઠ્યપુસ્તકો જો બ્રેઈલલિપીમાં અથવા ઉપયોગમાં લેવાના સાધનો ટેકટાઈલ મોડમાં ન હોય તો પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકો માટે અવરોધરૂપ બને છે.

(2) સૂચનાત્મક / અધ્યાનાત્મક અંતરાયો :

શાળામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે થતી આંતર ક્રિયાઓમાં વિકલાંગતા સંબંધિત શિક્ષકના મર્યાદિત જ્ઞાનને કારણે પણ વર્ગવ્યવહાર પ્રક્રિયામાં અવરોધ થાય છે. દા.ત. સ્લો લર્નર બાળકોને વધુ પુનરાવર્તનની જરૂર હોય છે. પરંતુ શિક્ષક માટે તે મર્યાદા છે. પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકો માટે શાળામાં બ્રેઈલ પુસ્તકો અને બ્રેઈલ લીપી અંગે શિક્ષકોનું મર્યાદિત જ્ઞાન વિકલાંગોના સંમિલિત શિક્ષણ માટે અવરોધરૂપ બને છે. મુકબધીર બાળકો માટે સાઈન લેગ્વેજનું શિક્ષકનું મર્યાદિત જ્ઞાન અવરોધરૂપ બને છે.

(3) વલણાત્મક અંતરાયો :

મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે માપન અને મૂલ્યાંકનનો ઉદ્ભવ થયો જેમાં બુદ્ધિ, રસ, રુચિ, અભિયોગ્યતાની સાથે સાથે વલણના માપન માટેની પણ વૈજ્ઞાનિક તુલનાનો વિકાસ થયો. થર્સ્ટન અને લીકટ દ્વારા વલણની સમજ અને માપન માટેનું વૈજ્ઞાનિક તુલાઓનો અભ્યાસ કરી વલણના પ્રકારોની સમજ આપી આમ વલણ એ વ્યક્તિના જીવન અને વિકાસ માટે ખૂબ જ અગત્યનું છે.

વલણ એટલે કોઈપણ વ્યક્તિ વસ્તુ કે પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો ભૂતકાળના અનુભવો આધારિત દૃષ્ટિકોણ વલણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો જોવા મળે છે (1) વિધાયક વલણ (2) નિષેધક વલણ અને (3) તટસ્થ વલણ આમ સમ્મિલિત શિક્ષણ માટેનું શિક્ષક, વાલી, સમાજ અને બાળકોનું પોતાનું અનુભવ આધારિત વલણ એ નિષેધક કે તટસ્થ હોય તો તે અવરોધ રૂપ બને છે. દા.ત. વિકલાંગ બાળકોને શાળામાં નામાંકન થતા દેવું કે કેમ તે વિશેનું શિક્ષકનું વલણ

- ◆ વિકલાંગ બાળકને ઘરે રાખીને ભણાવીએ જેથી અન્ય લોકોને મુશ્કેલી ન પડે તેવું વાલીનું વલણ
- ◆ વિકલાંગ બાળકો જેના મિત્રો હોય તેવા બાળકોનો વિકાસ ધીમો થાય છે તેવું વાલીનું વલણ
- ◆ વિકલાંગ બાળકોનું સમ્મિલિત શિક્ષણ અઘરી અને અશક્ય બાબત છે તેવું સમાજ અને અન્ય લોકોનું વલણ

આમ સમ્મિલિત શિક્ષણના અમલીકરણ માટે બાળકમાં પોતાનામાં, આત્મ વિશ્વાસની સાથે સાથે શિક્ષકોનું આ પરત્વે વિધાયક વલણ હોવું તે સમ્મિલિકરણ માટેના પ્રયાસોમાં નવીનતા અને વ્યવહારિકતા લાવી શકે છે સાથે સાથે વાલીઓ અને સમાજના વિધાયક વલણ વિકસાવવા સમૂહ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરી આ વલણ બાળકોના સમ્મિલિતશિક્ષણ માટે ઉપયોગી બનશે.

1.8 સારાંશ :

પ્રસ્તુત એકમમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના શિક્ષણ માટે થયેલ ક્રમિક જોગવાઈઓ અંગે વિગતે ચર્ચા કરેલ છે. વર્તમાન સમયમાં આર.ટી.ઈ. 2010 મુજબ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો માટેની સંમેલિત શિક્ષણ માટેની જોગવાઈ, તેના સિદ્ધાંતો અને તેના સમલિકરણમાં થતાં અંતરાયોની ચર્ચા કરેલ છે. આમ, આ એકમ સંમેલિતશિક્ષણ અંગેની પ્રાથમિક માહિતી પુરી પાડે છે.

: રૂપરેખા :

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ઉદ્દેશો
- 2.3 આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ
 - આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર ઘોષણા પત્ર (1948)
 - વૈષવિક સર્વ શિક્ષા ઘોષણા પત્ર (1990)
- 2.4 આંતરરાષ્ટ્રીય સંમ્મેલનો :
 - ભેદભાવ વિરોધી - સમ્મેલન (1960)
 - બાળ અધિકાર અન્વયે - સમ્મેલન (1998)
- 2.5 આંતરરાષ્ટ્રીય ફેમવર્ક :
 - સાલમનક ફેમવર્ક (1994)
 - બિવકો મિલ્લેન્નિઉમન એક્સન ફેમવર્ક (2002)
- 2.6 રાષ્ટ્રીય પંચ અને નીતિઓ :
 - કોઠારી પંચ
 - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1968)
 - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986)
 - સુધારેલ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1992)
 - રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ અંતર્ગત કાર્ય યોજના (2005)
 - રાષ્ટ્રીય વિકલાંગતા ધારો / નીતિ (2006)
- 2.7 રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને કાર્યક્રમો :
 - વિકલાંગો માટેનું સંકલિત શિક્ષણ (આઈ.ઈ.ડી.સી.) 1974
 - ભારતીય પુનર્વસન પરીષદ કાયદો (આર.સી.આઈ) 1992
 - વિકલાંગો માટેનો કાયદો (1995)
 - નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ (1999)
 - શિક્ષણનો અધિકાર (2009)
 - રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન (2009)
 - માધ્યમિક સ્તરનું વિકલાંગો માટેનું સમ્મિલિત શિક્ષણ (આઈ.ડી.એસ.એસ.) -2013
- 2.8 સારાંશ

2.1 પ્રસ્તાવના :

માનવ અધિકાર ઘોષણા પત્ર (1948) મુજબ દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર છે. જે મુજબ દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર પણે શિક્ષણ મેળવવા માટે પણ અધિકૃત છે. કોઠારી કમીશન (1960-66) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1958), વિકલાંગ વ્યક્તિ માટેની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (2006) અને જુદી જુદી અન્ય તમામ જોગવાઈ મુજબ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શિક્ષણ વિકાસને અને સુધારણા પર ભાર મુકવામાં આવેલ છે. આ શિક્ષણની સુવિધાઓ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી જુદી જુદી જોગવાઈઓનો અંતર્ગત સંમેલિત શિક્ષણ અંગેનો ટૂંકો અભ્યાસ આ એકમમાં રજૂ કરેલ છે.

2.2 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસને અંતે

- ◆ સંમેલિત શિક્ષણની જુદી જુદી નીતિઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - ◆ આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - ◆ રાષ્ટ્રીય સંમેલનો વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - ◆ આંતરરાષ્ટ્રીય માળખાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - ◆ રાષ્ટ્રીય કમિશન અને નીતિઓની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
 - ◆ રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને કાર્યક્રમોની માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
-

2.3 આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ

આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર ઘોષણાપત્ર : (1948) (Universal Declaration of Human Rights) (1948)

10 ડિસેમ્બર 1948 ના રોજ યુનાઈટેડ નેશન્સ જનરલ એસેમ્બલી દ્વારા આ ઘોષણા પત્રની રજૂઆત કરવામાં આવી જેને ટૂંકમાં UDHR તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ ઘોષણાપત્રમાં કુલ 30 આર્ટિકલ્સનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં માનવજાતિને સ્વતંત્રતાનો આનંદ લેવાનો, બોલવાની મુક્તતા (વાણી સ્વાતંત્ર્ય), વિચાર સ્વાતંત્ર્યના અધિકારોની હિમાયત કરવામાં આવેલી છે. જેમાં બધા જ નાગરિકો માટેના તમામ રાષ્ટ્રોમાં સિદ્ધિના સર્વસામાન્ય ધોરણોની છણાવટ કરવામાં આવેલ છે.

આર્ટિકલ્સ - 1

દરેક માનવનો જન્મ સાથે સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનો હક્ક જોડાયેલો છે. તેઓ એ ભાઈચારાની ભાવાનથી અરસપરસ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

આર્ટિકલ્સ - 2

આ ઘોષણાપત્રમાં દરેક નાગરિકને જાતિ, વર્ણ, લિંગ, ભાષા, ધર્મ, રાજકીય કે અન્ય અભિપ્રાયો, મિલકત, જન્મ કે અન્ય દરજ્જાને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય સમાન હક્ક અને સ્વતંત્રતાની પાત્રતા છે.

આર્ટિકલ્સ - 3

દરેક નાગરિકને જીવન જીવવાનો, સ્વતંત્રતાનો અને સલામતીનો હક્ક છે.

આર્ટિકલ - 4

દરેક પ્રકારની ગુલામી પ્રથમાં વ્યાપાર પર પ્રતિબંધ અને ગુલામી કે ગુલામ ખરીદ પદ્ધતિમાં કોઈને પણ રાખી શકાય નહીં.

આર્ટિકલ - 5

કોઈપણ નાગરિકને ત્રાસ, અમાનવીય ઘાતકીય વ્યવહાર કે દરજ્જામાં ઘટાડો કે સજા કરી શકાશે નહીં.

આર્ટિકલ - 6

કાયદાથી પ્રસ્થાપિત દરેક નાગરિકને પોતાની વ્યક્તિ તરીકેની ઓળખ મેળવવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 7

કાયદાની દૃષ્ટિએ તમામ નાગરિકો સમાન છે અને કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ સિવાય કાયદાકીય રક્ષણ મેળવવા હકદાર છે. આ ઘોષણાપત્રની જોગવાઈઓનો ભેદભાવ કે ઉશ્કેરણીના સંજોગોમાં ભંગ થાય તેની સામે રક્ષણ મેળવવાનો સમાન અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 8

દરેક વ્યક્તિને સંવિધાન અથવા કાયદા દ્વારા તેને મળેલા મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ કરતા કૃત્યો માટે સક્ષમ રાષ્ટ્રીય ન્યાયાધિકરણ દ્વારા અસરકારક ઉપાયો લેવાનો હક છે.

આર્ટિકલ - 9

કોઈપણ વ્યક્તિને આપખુદ રીતે ગીરફતાર કરવાનો, અટકાયતમાં રાખવામાં અથવા દેશનિકાલ કરવામાં આવશે નહીં.

આર્ટિકલ - 10

દરેક વ્યક્તિને પોતાના અધિકારો અને બંધનોના અને તેની વિરુદ્ધ કોઈપણ ફોજદારી આરોપોનો એક સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયાધિકરણ દ્વારા વ્યાજબી અને જાહેર સુનવણી કરવાનો સંપૂર્ણ સમાન ધોરણે અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 11

- (1) દરેક વ્યક્તિને પોતાની સામે મૂકેલ પેનલ ગુના સાથે ચાર્જ સામે પોતાના બચાવ માટે જરૂરી બાંહેધરીઓ આપવામાં આવી હોય, જે એક જાહેર સુનવણી કાયદા પ્રમાણે ગુન્હેગાર સાબિત થાય ત્યાં સુધી પોતે નિર્દોષ માનવાનો અધિકાર છે.
- (2) કોઈ એક રાષ્ટ્રીય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા હેઠળ પેનલ ગુન્હો કાયદાની રચના ન હતીકે જે કોઈપણ વ્યક્તિ શિક્ષાત્મક ગુન્હામાં દોષિત કરવામાં આવશે, દંડ શિક્ષાનો સમયની કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ રહેશે.

આર્ટિકલ - 12

કોઈપણ નાગરિકને પોતાના માન, પ્રતિષ્ઠા પર એક વ્યક્તિગત, કુટુંબ, ઘર, પત્ર વ્યવહારમાં મનસ્વી દબલગીરી કરી શકાશે નહીં. દરેક વ્યક્તિને આવી દબલગીરી છે. આક્રમણ સામે કાયદાનું રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 13

- (1) દરેક વ્યક્તિને રાજ્યની હદની અંદર હરવાફરવા અને વસવાનો અધિકાર છે.
- (2) દરેક વ્યક્તિને કોઈપણ દેશ છોડી તેમના પતિના સહિત જવાનો અને પોતાના દેશમાં ફરવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 14

- (1) દરેક વ્યક્તિને અત્યાચારમાંથી છૂટી બીજા દેશમાં આશ્રયનો અધિકાર છે.
- (2) આ અધિકાર યથાર્થ, બીન રાજકીય ગુન્હાઓમાંથી અથવા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના હેતુઓ અને સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હોય તેવા કિસ્સામાં અધિકારની માગણી કરી શકશે નહિ.

આર્ટિકલ - 15

- (1) દરેક વ્યક્તિને રાષ્ટ્રીયતાનો અધિકાર છે.
- (2) કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી આપ ખુદ રીતે તેની રાષ્ટ્રીયતામાં ફેરફાર કરી શકાશે નહીં.

આર્ટિકલ - 16 લગ્નની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 17 વ્યક્તિગત અને સંસ્થાકીય સંપત્તિનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 18 ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 19 વાણી અને અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 20 શાંતિપૂર્વક સભાઓ યોજવાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 21 માન આપવાનો સમાન અધિકાર

આર્ટિકલ - 22 સામાજિક સલામતી અને વિકાસનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 23 સમાનકામ - સમાન વેતનનો અધિકાર અને કામની સ્વતંત્રતા

આર્ટિકલ - 24 કામના કલાકો, રજાઓ મેળવવાનો અધિકાર સમાન વેતનનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 25 દરેકને ગુણવત્તા યુક્ત જીવવાનો અધિકાર તેમજ સમાજ સુરક્ષાનો અધિકાર

આર્ટિકલ - 26

- (1) શિક્ષણનો અધિકાર દરેક વ્યક્તિને શિક્ષણનો અધિકાર છે શિક્ષણમાં ઓછામાં ઓછું પ્રાથમિક અને પાયાના તબક્કાઓમાં મફત રહેશે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત રહેશે. ટેકનીકલ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ સામાન્ય રીતે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવશે અને ઉચ્ચતર શિક્ષણ ગુણવત્તા આધારે તમામ માટે સમાન રીતે સુલભ રહેશે.
- (2) શિક્ષણ માનવ વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ વિકાસ અને માનવ હક્કો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ પ્રત્યેના માનદંષ્ટિભૂત કરવા તરફ આવશે. તે બધા દેશો જાતિ અથવા ધાર્મિક સમૂહો વચ્ચે તે સમજ સહિષ્ણુતા અને મૈત્રી પ્રોત્સાહન રહેશે અને શાંતિની જાળવણી માટેની સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની પ્રવૃત્તિને આગળ રહેશે.

આર્ટિકલ - 27

દરેક વ્યક્તિને વિજ્ઞાનસ, કલાક્ષેત્રે પ્રગતિ કરવાનો અને સાંસ્કૃતિક જીવનની મુક્તતાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 28

સ્વતંત્રતા તેમજ સામાજિક આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાનું પાલન કરવાનો અધિકાર છે.

આર્ટિકલ - 30

આ મુખપત્રમાં દર્શાવેલ અધિકારો અને સ્વતંત્રતાનો ખોટું અર્થઘટન કરવાનો અધિકાર નથી.

વૈશ્વિક સર્વ શિક્ષા ઘોષણાપત્ર (1990) (World Declaration for Education for All) (1990)

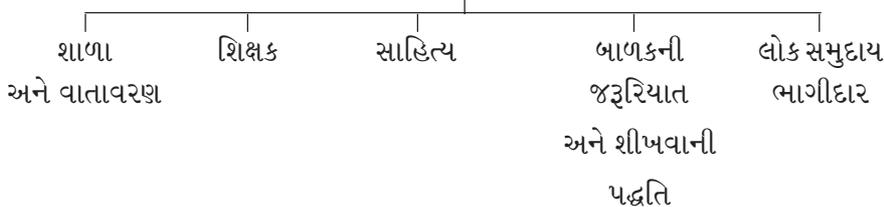
9 માર્ચ 1990ના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ સંદર્ભે થયેલ ઘોષણાઓમાં અને જોગવાઈઓની વિગતો નીચે મુજબ છે.

“Every one has a right to education” દરેક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. શિક્ષણને દરેક નાગરિકો માટેનો બંધારણીય અને મૂળભૂત અધિકાર છે. કારણકે શિક્ષણ દ્વારા સલામત આરોગ્યપ્રદ, વધુ સમૃદ્ધ અને સારા વાતાવરણનું વિશ્વમાં નિર્માણ થશે. તેવો ગર્ભિત ખ્યાલ રહેલ છે. આ ઘોષણાપત્રમાં કુલ 10 આર્ટિકલ્સનો સમાવેશ થાય છે.

આર્ટિકલ - 1 પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી જરૂરિયાતોને ઓળખાવી. કોઈપણ વયજુથના વ્યક્તિને પોતાના જીવનકામ દરમિયાનની પોતાની શિક્ષણની જરૂરિયાતને અનુરૂપ તક પુરી પાડવી જોઈએ. અને જરૂરી સહયોગ મળવો જોઈએ. કારણ કે શિક્ષણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.

આર્ટિકલ - 2 Shaping the vision : દષ્ટિને આકાર આપણે દરેક વ્યક્તિની પોતાની શિક્ષણની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણના મૂળભૂત જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણના મૂળભૂત ખ્યાલોમાં ફેરફાર કરવો અને શિક્ષણનો વ્યાપ અને દષ્ટિકોણનો વિસ્તાર કરવો દા.ત.

શિક્ષણ

આર્ટિકલ - 3 આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવેશની સરળતા અને સમતાને પ્રોત્સાહન પ્રારંભિક શિક્ષણ દરેક બાળકો, યુવાનો અને પુખ્તોને મળવું જોઈએ. તેમના સ્તર મુજબ શિક્ષણ માનવું જોઈએ.

- ◆ કન્યાઓ સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં આવતા અવરોધો દૂર કરી તેમની સહભાગિતા વધારે તે માટે ગુણવત્તા લાવવી.
- ◆ શિક્ષણમાં અસમતુલાનો ખ્યાલ દૂર કરી ગરીબો રસ્તા પર રહેતા બાળશ્રમિકો, ગ્રામ્ય અને અંતરિયાળ વિસ્તારના તેમજ વિચરતા સમુદાયના સ્થળાંતર કરતાં લોકોના શિક્ષણ માટે તેમજ ભાષાકીય લઘુમતિવાળા યુદ્ધ પ્રભાવિત લોકોના બાળકોનું શિક્ષણમાં કોઈ ભેદભાવ ન રહે તેમજ શિક્ષણની સરળતા માટેની તકો પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગોની જરૂરિયાતો પરત્વે ખાસ ધ્યાન આપી સમાન સુવિધા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પૂરી પાડવા વિકલાંગોની અલગ અલગ કક્ષાએ નક્કી કરવી સંકલિત શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી.

આર્ટિકલ - 4 Focussing on Learning : શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે વ્યક્તિલક્ષી જરૂરિયાત મુજબ સરળ બનાવ્યું કે જેમાં ઉપયોગી જ્ઞાન બૌદ્ધિક ક્ષમતા, કૌશલ્ય અને મૂલ્યોમાં વધારો થાય. જેમાં શિક્ષણની સાથે સાથે મૂલ્યાંકન સહભાગિતા અને કમ્પીશન સર્ટીફિકેટ અને Minimum level of learning નક્કી કરવું જોઈએ.

આર્ટિકલ - 5 મૂળભૂત શિક્ષણને સાર્થક રૂપમાં વ્યાપ કરવો શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે વિવિધતા જટિલતા પરિવર્તન પામતી પ્રકૃતિ, પાયાની શિક્ષણ જટિલતા, પરિવર્તન પામતી પ્રક્રિયા, પાયાની શિક્ષણ જરૂરિયાતો, બાળકો, યુવાઓ અને પુસ્ત્રોની જરૂરિયાતોને ધ્યાન રાખી શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવો.

આર્ટિકલ - 6 શિક્ષણ માટે ભૌતિક અને શાળાકીય પર્યાવરણમાં ફેરફાર :

અહીં સમાજના લોકોના સહયોગ અને તમામ બાળકોના શિક્ષણ માટે લોક સમુદાયની ભાગીદારી વધારવા માટે સૂચન કરેલ છે.

આર્ટિકલ - 7 સહભાગિતામાં અભિવૃદ્ધિ :

શિક્ષણમાં ગુણવત્તા અને ફેરફાર માટે જુદા જુદા વંચિત સમુદાયના બાળકોની ઓળખ કરી સશક્તિકરણ સમુદાયના બાળકોની ઓળખ કરી સશક્તિકરણ વધારવા નીચે મુજબ સૂચનો થયેલ છે.

- ◆ શિક્ષણના તમામ પેટાવિભાગોનો વચ્ચે સંકલન
- ◆ શિક્ષકો અને વહીવટી અધિકારીઓ અને અન્યની ભૂમિકાની સ્પષ્ટતા
- ◆ શિક્ષણ અને સરકારના અન્ય વિભાગોનું સંકલન દા.ત. આયોજન, નાણાં, શ્રમ વિભાગ, પ્રચાર - પ્રસાર,
- ◆ સરકારી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સહભાગિતા
- ◆ લોકસમુદાય અને ધાર્મિક જૂથો જૂથોની સહભાગિતા
- ◆ પારિવારિક સહભાગિતા

આર્ટિકલ- 8 સહાયક નીતિનો વિકાસ : શિક્ષણ એ વ્યક્તિ વિકાસની સાથે સાથે સમાજવિકાસની પ્રક્રિયા હોવાથી સમાજના તમામ ક્ષેત્રો, દ્વારા આ માટેની નીતિ વિષયક બાબતોમાં જરૂરી સુધારા લાવવા માટે અને નીતિઓ ઘડવા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિસરના પ્રયત્નો

આર્ટિકલ - 9 સંસાધનો પ્રચાર : શિક્ષણની સુવિધાનો વધુ વ્યાપ કરવા માટે લોક સહભાગિતા અને સ્વૈચ્છિક વધારવા પર ભાર

આર્ટિકલ - 10 આંતરરાષ્ટ્રીય એકતામાં વધારો :

આંતરરાષ્ટ્રીય એકતામાં વધારો કરવા માટે શિક્ષણ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તેમજ લોક સમુદાય દ્વારા પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય.

2.4 આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો (Inter National Conventions)

14 ડિસેમ્બર 1960ના રોજ UNESCO દ્વારા આયોજિત કરેલ સંમેલનમાં નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારો અને શિક્ષણના અધિકારને Discrimination ની નીતિ દૂર કરવા માટે બોલાવવામાં આવેલ હતું. આ સંમેલનમાં 19 મુદ્દાઓ અન્વયે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

- ◆ જાતિ, ધર્મ, લિંગના આધારે થતા ભેદભાવને દૂર કરવો.
- ◆ શાળામાં પ્રવેશ અને ગુણવત્તા તેમજ Well Qualified શૈક્ષણિક સ્ટાફની વિગતોને ધ્યાનમાં લેવી.
- ◆ ધાર્મિક, ભાષાકીય અને શિક્ષણમાં નવા વિકલ્પો પુરા પાડવા.
- ◆ ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન
- ◆ શિક્ષણ દ્વારા સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અને માનવીય મૂળભૂત અધિકારોનું જતન.
- ◆ વાલીઓની સ્વતંત્રતાનું સન્માન

બાળ અધિકાર અન્વયે સંમેલન (1989) (Convention on Right of a child (1989))

આ સંમેલન 20 નવેમ્બર 1989ના રોજ બાળ અધિકારો સંદર્ભે યોજાયેલ હતું જેના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ બાળકોની જરૂરિયાત અને અધિકારોને સમજવા
- ◆ કાયદાકીય જોગવાઈઓની સમજ
- ◆ જીવન જીવવાનો અધિકાર - વાલીની ભૂમિકા સાંસ્કૃતિક જૂથો.
આ સંમેલનની મુખ્ય વિગતો નીચે મુજબ છે.
- ◆ આ સંમેલનમાં કુલ 41 મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.
- ◆ 18 વર્ષ સુધી બાળક ગણાય તેવી વ્યાખ્યા
- ◆ ભેદભાવ વગર સમાનતાના ધોરણે શિક્ષણ
- ◆ વિકલાંગ બાળકોની જરૂરિયાત મુજબ રક્ષણ અને માર્ગદર્શન
- ◆ આ માટેની સંસ્થાઓ દ્વારા કાળજી અને રક્ષણની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી.
- ◆ આ બાળકોનું શૈક્ષણિક, સામાજિક અને આર્થિક પુનઃવસન
- ◆ રાજ્ય દ્વારા માનસિક અને શારીરિક વિકલાંગ બાળકોનું આનંદમય જીવન અને શિક્ષણની સાથે સાથે સ્વાલંબન પોષતી પ્રવૃત્તિઓ અને સામુદાયિક સહભાગિતા માટે ખાતરી પૂરી પાડવી (23)
- ◆ જરૂરી આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવી.

યુનાઈટેડ નેશન્સ વિકલાંગ બાળકોના અધિકારોનું સંમેલન (યુ.એન.સી.આર.પી.ડી) (2006)

(United Nations Convention of Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD) (2006))

13 ડિસેમ્બર 2006ના રોજ Rights of Persons with Disabilities અંતર્ગત સંમેલનનું આયોજન થયું જેમાં કુલ 50 મુદ્દાઓ પર વિકલાંગોના હક્કો અને અધિકારો સંદર્ભે થયેલ ચર્ચાતા મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ વિકલાંગતામાં રહેલ વૈવિધ્યતાની ઓળખ
- ◆ તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા અને તેમના હક્કોનું રક્ષણ કરવું.
- ◆ તેમના પરત્વેના ભેદભાવને દૂર કરવો.
- ◆ સમાજમાં અસરકારક સહભાગિતા અને સમ્મિલિતતા વધારવી
- ◆ વિકલાંગ મહિલાઓ અને કન્યાઓનું પુનઃવસન
- ◆ લોક સમુદાયમાં જાગૃતિ
- ◆ માળખાકીય સુવિધાઓમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- ◆ કાયદાકીય ન્યાયિક બાબતોમાં સમાનતા
- ◆ ત્રાસ અને અત્યાચાર સામે રક્ષણ

- ◆ આ બાળકોની શૈક્ષણિક તકોની સમાનતા અને જરૂરિયાત મુજબ સુવિધાઓ અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા અન્ય તકો અને લાભો પુરા પાડવા.
- ◆ શૈક્ષણિક વિકાસની સાથે સાથે આર્થિક સ્વાલંબન
- ◆ જાહેર સામાજિક જીવનમાં સહભાગિતા વધારવી
- ◆ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચાર અને ગુણવત્તાનું ધોરણ સુધારવું .
ઉપરોક્ત પરિષદ અંતર્ગત વિકલાંગોના અધિકારો માટે નીચે મુજબની જોગવાઈઓ અને ભલામણો કરેલ છે.
- ◆ આ પ્રકારનાં બાળકોના હક્કોનું બાળહક્કો અને નાગરિકતાના હક્કોના ધોરણે મૂળભૂત હક્કોનું રક્ષણ મળવું જોઈએ.
- ◆ આ બાળકો પરત્વે કોઈપણ પ્રકારનું ભેદભાવ યુક્ત વર્તન થવું જોઈએ નહીં.
- ◆ આ બાળકોને શિક્ષણ અને વિકાસ માટે તેમની જરૂરિયાત મુજબની માળખાકીય સુવિધાઓ અને શૈક્ષણિક વાતાવરણ મળવું જોઈએ.
- ◆ આ બાળકો માટે સંશોધન, શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી અને મોબિલીટી વધારવી.
- ◆ આ ક્ષેત્રના વ્યવસાયિક તજજ્ઞોની તાલીમમાં નવીનતા લાવવી
- ◆ શિક્ષણમાં તેઓને સમાન તક અને સહભાગિતા પૂરી પાડવી (Act - 5)
- ◆ કન્યાઓ અને મહિલાઓના શિક્ષણ માટેની સ્વતંત્રતા અને સમાનતક (Act - 7)
- ◆ આ માટેની માળખાકીય સુવિધાઓનાં સરળતાથી પ્રવેશ થઈ શકે તે માટેનું યોગ્ય આયોજન કરવું.
- ◆ જીવનનો અધિકાર - આ બાળકોને પણ સામાન્ય બાળકોની જેમ જીવનનો આનંદ મેળવવાનો અધિકાર છે.
- ◆ કાયદા સમક્ષ ન્યાય મેળવવાનો અને સલામતિનો અધિકાર
- ◆ શોષણ સામેનો અધિકાર
- ◆ સમાન શિક્ષણ અને સ્વાલંબન મેળવી સામાજિક પુનઃવસનનો અધિકાર

2.5 આંતરરાષ્ટ્રીય ફ્રેમવર્ક (International Frame Works)

7થી 10 જૂન 1994 દરમિયાન સાલ મનક દ્વારા વૈશ્વિક કાર્યશિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને પ્રવેશ અને ગુણવત્તા પર ભાર આપવામાં આવેલ હતો.

Salmanca Frame Work (1994)

UNESCO ની મદદ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યું આ ફ્રેમ વર્કમાં કુલ 85 મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં નીચે મુજબના વિશિષ્ટ જરૂરિયાત વાળા બાળકોના હક્કો અને રક્ષણ માટેના મુદ્દાઓ પર ભાર આપવામાં આવેલ છે.

- ◆ દરેક બાળકને શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર છે. અને હોવો જ જોઈએ જે હાંસલ કરવા માટે તેને પૂરતી તક આપી લઘુત્તમ શૈક્ષણિક સિદ્ધિનું સ્તર પ્રાપ્ત કરે તે અપેક્ષિત છે.
- ◆ દરેક બાળક અનન્ય લક્ષણો અને ક્ષમતાઓ ધરાવે છે જેથી તેની શીખવાની જરૂરિયાતો પણ જુદી છે.
- ◆ શિક્ષણ યોજના અને કાર્યક્રમો બાળકોમાં રહેલ વૈવિધ્યની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી તૈયાર થવા જોઈએ.
- ◆ સામાન્ય શાળાઓએ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ બેઠક વ્યવસ્થા અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓનો શિક્ષણ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- ◆ આ ફ્રેમવર્કના મુદ્દા- 3 માં સરકારી વિભાગ માટે નીચે મુજબ સૂચનો કરવામાં આવેલ છે.

- ◆ શિક્ષણ નીતિને અંદાજપત્રીય અગ્રતા આપી તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો અને વધુમાં વધુ બાળકો ભાગ લઈ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તે માટે વ્યવસ્થાઓ કરવી.
- ◆ કાયદાકીય નીતિઓ અને સિદ્ધાંતોમાં સમાનતાનું ધોરણ રાખવું.
- ◆ આ બાળકોના વિકાસ માટે વિદેશ પ્રવાસ તેમજ સમાવેશી શાળાઓ તેમજ નિદર્શ પ્રોજેક્ટ યોજનાને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ◆ ખાસ જરૂરિયાત અને પુષ્કવચના બાળકો માટે સહભાગી અને વિકેન્દ્રિત આયોજન, મોનીટરીંગ અને શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ ગોઠવવી અને શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ ગોઠવવી. દા.યત. પ્રજ્ઞાયક્ષુ બાળકો માટે શ્રવણ વ્યવસ્થા અથવા Writer
- ◆ વાલીઓ, લોકસમુગદાય અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સહભાગિતા વધારી જરૂરી સુધારા અને જોગવાઈઓ કરવી.
- ◆ સમાવેશી શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની ઓળખ અને યોજનાકીય પદ્ધતિમાં વિલંબ ઘટાડી વિકાસકીય યોજનાઓમાં સરળતા કરવી.
- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોની સમાવેશી શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્યક્રમો, શિક્ષક તાલીમમાં જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર કરવા.

આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાયોને સૂચન :

- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના વિકાસ અને પુનઃવસન માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ એ ખાસ ફંડની તેમજ કાર્યકરોને આયોજન અને જોગવાઈ કરવી જોઈએ. દા.ત. World Conference on Education for All
- ◆ UNESCO, UNICEF, UNDP, WORLD BANK જેવી સંસ્થાઓએ કાર્યક્રમો અને નાણાકીય જોગવાઈઓનું આયોજન કરવું.
- ◆ સમાવેશી શાળાના ખ્યાલને વ્યાપક બનાવવા માટેની બાબતો તેમજ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોનો શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન આપવું.
- ◆ આ બાળકોને આપવામાં આવતી સુવિધાઓ અને લાભો માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સહયોગ લેવો.
- ◆ આમ આ ભલામણોએ સર્વગ્રાહી ભલામણો તરીકે સ્વીકાર પામેલી છે.

બિવકો મિલેનિયમનું એક્શન ફ્રેમ વર્ક (2002) (Biwako Millenium Frame Work of Action) (2002)

28 ઓક્ટોમ્બર 2002ના રોજ બિવકો મિલેનિયમ દ્વારા વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોના સમ્મિલિતીકરણ અને અવરોધ મુક્ત અધિકારીના આધારિત વિકલાંગો માટેના ફ્રેમ વર્કની રજૂઆત કરવામાં આવી. જેના મુખ્ય હેતુઓ અને સૂચનના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ મિલેનિયમ ફ્રેમવર્કના નીતિ વિષયક નિર્દેશો
- ◆ એશિયાઈ દેશોમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોના અધિકારો આધારિત સરળ પ્રવેશ વાળા સમાજની રચના કરવી.
- ◆ વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોને પણ નીતિ દ્વારા નિર્ધારિત સમાન તકો, શિક્ષણમાં, આરોગ્યમાં, માહિતીમાં સંચારમાં, તાલીમ, અને નોકરી, સમાજસેવા અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં તક મળે તેવી સુધારાત્મક નીતિ તૈયાર કરી અમલ કરવો જેમાં મહિલાઓ, પુસ્તકો ગ્રામ્ય અને શહેરી તમામ વિસ્તરના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોના બહુવિધતા યુક્ત બાબતોને ધ્યાને લઈ સમાવેશનના ક્યાલને વિકસાવવો.
- ◆ રાષ્ટ્રીય કક્ષાની વિકલાંગતા સંબંધિત નીતિઓ સંદર્ભે સંકલન દ્વારા સશક્તિકરણ અને અસરકારક અમલીકરણ
- ◆ રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકલાંગતા માટેની માહિતીના એકત્રીકરણ અને વિશ્લેષણ માટે વિકલાંગતા આંકડાશાસ્ત્ર અને નીતિઓ તેમજ પ્રોગ્રામોનું આયોજન

- ◆ બાળકના જન્મથી 14 વર્ષ સુધીના સમયગાળામાં બહુવિધ વિકાસ માટે આરોગ્ય, સમાજસેવા, શિક્ષણ અને પુનઃવસન સંબંધી સંકલિત નીતિ ઘડવી.
- ◆ આ માટે સ્વ સહાય સંસ્થાઓ, વાલી સંગઠનો, વ્યવસાયિક તાલીમ જાહેર પરિવહન સુવિધા, પૂરી પાડી વિકાસ કરવો.
- ◆ આઈ.સી.ટી. (ICT) આધારિત બાબતોના ઉપયોગ દ્વારા આવા વ્યક્તિઓને સ્વાલંબી બનાવવાની ભલામણ કરેલ છે. આમ બાળકે પોતાના ફેમવર્કમાં વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા લોકોના સર્વાંગી, સામાજિક, શૈક્ષણિક વ્યવસાયિક, પુનઃવસન અને સંમ્મિલિનીકરણની નીતિ વિષયક ફેરફારની સાથે સાથે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના અહિયા થી બહુવિધ પાસાંઓને આવરી લઈ આવા વ્યક્તિઓની ઓળખ માટે સર્વે, વિશ્લેષણની માહિતી તૈયાર કરી તેમના આરોગ્ય, અને સામાજિક સંમ્મિલિનીકરણ માટે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે. સાથે સાથે મહિલાઓના વિકાસ અને ટેકનોલોજીના સમન્વય અને માળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવા માટે પણ નિર્દેશ કરેલ છે.

પ્રવૃત્તિ : આપના ગામ શહેરી વિસ્તારની નજીકની શાળામાં વિકલાંગો અભ્યાસ કરતા હોય તેવી શાળાની મુલાકાત લઈ નીચેના મુદ્દાઓ અન્વયે શૈક્ષણિક, પ્રશ્નાર્થ અભિપ્રાયવલી દ્વારા પ્રાયોગિક અભ્યાસ હાથ ધરવો

- ◆ શિક્ષકો સંમ્મિલિતકરણ માટે કેટલા તત્પર છે ?
- ◆ કેટલાક ટકા વાલીઓ શાળામાં સહભાગિતા ધરાવે છે.
- ◆ અન્ય ગામના લોકો આ પ્રવૃત્તિમાં કેટલા ટકા રસ ધરાવે છે ?
- ◆ આવા બાળકોની સમસ્યાો કઈ કઈ છે ?

આ માટે આપના દ્વારા ટૂંકાગાળા અને લાંબાગાળાના લક્ષ્યો નિર્ધાર કરી તે માટેના કાર્યક્રમો કરી સંમ્મિલિકરણનું પ્રમાણ કેટલું વધ્યું છે તે જાણવું.

2.6 રાષ્ટ્રીય પંચ અને નીતિઓ :

કોઠારી પંચ :

ભારત દેશ આઝાદ થયા બાદ લોકશાહી સમાજવ્યવસ્થાની અપેક્ષાઓ અને આંકાક્ષાઓ પૂર્ણ થઈ શકે તે માટે જુદા જુદા પંચોની રચના થઈ. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શિક્ષણના અંગોનું તલસ્પર્શી અવગાહન કરી વિકાસલક્ષી શિક્ષણનો નિર્દેશ કરવાનો હતો.

ભારત સરકારે 14 જુલાઈ 1964 ના રોજ ડૉ. કોઠારી અધ્યક્ષ સ્થાને 14 સભ્યોની કમિટી રચી જેને કોઠારી શિક્ષણપંચ 1964-66 તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પંચની નિયુક્તિના ઉદ્દેશો નીચે મુજબના હતા.

- (1) રાષ્ટ્રીય પરંપરાઓ અને મૂલ્યોને આર્થિક આકાંક્ષાઓના સંદર્ભમાં આગવી અને વિશિષ્ટ શિક્ષણ પ્રણાલી તૈયાર કરવી.
- (2) સર્વાંગી શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય નીતિ તૈયાર કરવી
- (3) શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે નીતિ તૈયાર કરવી
- (4) 6થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોના શિક્ષણ માટે નીતિ.

પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે કોઠારી કમિશને કરેલ ભલામણો :

- (1) વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ અને બુનિયાદી પ્રાથમિક શિક્ષણ
- (2) વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાવલંબન અને હસ્તકૌશલ્યનો વિકાસ

પ્રાથમિક શિક્ષણનો સમયગાળો 7 વર્ષનો (5થી 12)

પ્રાથમિક શિક્ષણના મુખ્ય બે ભાગ

- નિમ્ન પ્રાથમિક સ્તર (ધો. 1થી 4)
- ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણ (ધો. 5 થી 7)

કોઠારી શિક્ષણપંચ શિક્ષણનું સર્વગ્રાહી અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલ હોઈ તેને શિક્ષણના ભેગા કાર્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેની મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ છે.

- શિક્ષણના રાષ્ટ્રીય ધ્યેયો
- વિજ્ઞાન શિક્ષણનું મહત્ત્વ
- સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સેવાઓ
- કાર્યાનુંભવ
- શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ
- શિક્ષણનું માધ્યમ
- સમાન શૈક્ષણિક માળખું
- પછાત વર્ગો માટેનું શિક્ષણ
- પ્રૌઢ શિક્ષણ
- શિક્ષણનો પ્રાયર અને પ્રસાર
- માર્ગદર્શન અને નિર્દેશ
- અભ્યાસ, શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને મૂલ્યાંકનની સુધારણા

કોઠારી કમિશન દ્વારા ભાષાના વિવાદ અને રાષ્ટ્ર વિકાસને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ માટે ત્રિભાષા સૂત્રની ભલામણ કરી જેમાં હિન્દી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા અને બીજા દેશો સાથેના વ્યવહાર માટે અંગ્રેજી અને ત્રીજી ભાષા તરીકે પ્રાદેશિક ભાષા શીખવવાની ભલામણ

કોઠારી પંચની ભલામણ અન્વયે ગુજરાતની ભાષા નીતિની સમીક્ષા

ગુજરાતમાં શિક્ષણ સંદર્ભે નિમ્ન પ્રાથમિક સ્તરે ગુજરાતી ભાષા - માતૃભાષા તરીકે શિક્ષણ આપવામાં આવે. ધો. 5 થી 7ના વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષા, હિન્દી અને અંગ્રેજીનું શિક્ષણ તેમજ ધો. 6 અને 7માં સંસ્કૃત એમ કુલ ચાર ભાષાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

કોઠારી પંચમાં કરેલ ભલામણમાં મુખ્ય ભલામણ શિક્ષણની સમાનતક અને પછાતવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુખ્ય ચાર ભલામણો કરેલ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986) :

- ભારતની આઝાદી બાદ શિક્ષણમાં સુધારા માટે સમયાંતરે જુદા જુદા પંચની રચના કરવામાં આવી જેમાં કોઠારી પંચની ભલામણને આધારે થયેલ સુધારા અન્વયે દેશમાં શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો જે અન્વયે ભારતના વડાપ્રધાન સ્વ. રાજીવગાંધીએ નવી શિક્ષણ નીતિ માટે 1986માં શિક્ષણ નીતિથી તૈયાર કરવામાં આવી.

આ શિક્ષણ નીતિમાં અપવ્યય અને સ્થગિતતા ઘટાડવા અને પરીક્ષા પદ્ધતિમાં સુધારણા, સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં સમાનપ્રકારની મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણનીતિ, કન્યાશિક્ષણને વધારવું અને અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ લોકોને શિક્ષણના પ્રવાહમાં સાંકળી લેવા.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986)ની વિશેષતાઓ :

શિક્ષણમાં ભાષાનીતિ :

સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણના જુદા જુદા તબક્કે ભાષાકીય નીતિની સમાનતાના ધોરણે અમલીકરણ કરી હેતુપૂર્ણ બનાવી. જેમાં પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષા અને માધ્યમિક સ્તરે હિન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત જેવી ભાષાઓ

નૈતિક શિક્ષણ :

નાગરિકામાં નૈતિક મૂલ્યોનું સંવર્ધન થાય તેની જવાબદારી શિક્ષણની છે. એ માટે સ્વદેશી અને સાંદગીનો મંત્રણ અપનાવવાની સાથે સાથે આવકની અસમાનતા ઘટાડવી અને શિક્ષણના જુદા જુદા તબક્કે નૈતિક મૂલ્યોનું સિંચન થાય.

યોગશિક્ષણ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં બાળકના શારીરિક વિકાસની સાથે સાથે માનસિક વિકાસને પણ મહત્વ આપ્યું. જેમાં ખાસ કરીને શાળા અને કોલેજોમાં અભ્યાસલક્ષી શિક્ષણની સાથે સાથે બાળકોના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યનો વિકાસ થાય તેમજ યોગશિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓના અમલ માટે જરૂરી સાધન અને શિક્ષકોને તાલીમ પુરી પાડવાનું આયોજન કરવું તેમજ ક્ષતિ ધરાવતા બાળકોની અભ્યાસ વિષયક સમસ્યાઓને સમજી શિક્ષણ નીતિમાં જુદા જુદા પગલાં લેવા સૂચના આપેલ છે.

મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં બાળકના એક પાસાઓ નહીં પરંતુ સર્વગ્રાહી અને સતત મૂલ્યાંકન માટેની નીતિનો અમલ કરવો તે માટે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા

ઓપરેશન બ્લોક બોર્ડ યોજના :

પ્રાથમિક શાળામાં વધતા નામાંકનને ધ્યાને લઈ પ્રાથમિક શાળાઓમાં માળખાકીય સુવિધાઓમાં અને જરૂરી શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી માટે ભલામણ કરવામાં આવી.

1986ની શિક્ષણનીતિ ભલામણોમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં શિક્ષણનું સમાન માળખું, સમાન અભ્યાસક્રમ, રાષ્ટ્રભાવનાનો વિકાસ, પર્યાવરણ શિક્ષણ તેમજ અધ્યેતા કેન્દ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણની સાથે સાથે સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવામાં આવેલ.

આ નીતિનું હાર્દ, બાળકોની જરૂરિયાત વિકલાંગતા ક્ષતિ અને સામાજિક આર્થિક જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ સર્વાંગી વિકાસ માટે માળખાકીય સુવિધાઓ જરૂરી સામગ્રી અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં ફેરફારની સાથે સાથે મૂલ્યશિક્ષણ અને યોગશિક્ષણ પર ભાર આપવામાં આવેલ છે.

સુધારેલ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1992) (Revised Policy of National Education) (1992)

તા. 7મી મે 1990ના રોજ બિહાર રાજ્યના શિક્ષણશાસ્ત્રી આચાર્ય રામમૂર્તિના અધ્યક્ષ પદે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિની સમીક્ષા માટે એક કમિટી રચાઈ. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ 1986ની શિક્ષણ નીતિની સમીક્ષા કરી શિક્ષક સજ્જતા, ક્ષમતા, નિષ્ઠા, વિદ્યાયક અભિગમો અને વલણો જેવા ગુણાનો શિક્ષકમાં વિકાસ કરવા અને શિક્ષક પ્રશિક્ષણ અંગેની પદ્ધતિઓ વિકસાવવી તે માટે NCERT ના માર્ગદર્શન હેઠળ દરેક જિલ્લામાં શિક્ષણ તાલીમ ભવનની સ્થાપના અને દરેક જિલ્લામાં શિક્ષણ તાલીમ ભવનની સ્થાપના અને અભ્યાસક્રમ તેમજ શિક્ષણની પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1992) માં જુદી જુદી ભલામણો કરવામાં આવી

પ્રો. રામમૂર્તિ દ્વારા નીચે મુજબની મુખ્ય ભલામણો કરવામાં આવી.

- ◆ સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ તાલીમ પદ્ધતિ અને સમયગાળામાં ફેરફાર
- ◆ ઈન્ટર્નશીપ તાલીમ યોજના - માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમ, નિરંતર શિક્ષક પ્રશિક્ષણ યા સેવાકાલીન તાલીમ અંગે ભલામણો
- ◆ નેતૃત્વ માટેની ભૂમિકા
- ◆ જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન
- ◆ શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધ
- ◆ વ્યવસ્થાપનમાં શિક્ષકોની ભાગીદારી.

સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તાલીમ :

પ્રો. રામમૂર્તિ સમિતિના મંતવ્ય અનુસાર તાલીમો યંત્રવત અને નિરસ બનતાં તેમાં સુધારા વધારા કરી અને સેવાકાલીન તાલીમનો પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને યુનિ. કક્ષાએ સંશોધન આધારિત જરૂરિયાત મુજબ તાલીમ વ્યવહારિક બનાવવા તેમજ વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્ય વિકાસ આધારિત તાલીમ આપવી જોઈએ. આ તાલીમ, નવસંસ્કરણ કાર્યક્રમો, શિક્ષકની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત હોવી જોઈએ અને તેનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. તાલીમમાં નાવીન્યતા લાવવા માટે રેડિયો, મુદ્રિત માધ્યમો અને ટી.વી. જેવા માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેમજ જરૂરી સાહિત્ય પૂરું પાડવું જોઈએ.

ઈન્ટર્નશીપ તાલીમ યોજના :

પ્રો. રામમૂર્તિ સમિતિના મત પ્રમાણે ભાવિ શિક્ષકોને પોતાની ફરજો અને કામગીરીનો ક્યાસ મળે તે માટે તેમના અભ્યાસક્રમ દરમિયાન જ વૈકલ્પિક મોડલ તરીકે શાળાના વર્ગખંડમાં જઈ વાસ્તવિક, વર્ગવ્યવહારનો અનુભવ અને તાલીમ પ્રાપ્ત કરવી અને એક સફળ શિક્ષક બનવા માટે પ્રત્યાયન કળામાં પારંગતતા મેળવવી આ તાલીમનો સમયગાળો ટૂંકો હોય છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા આધારિત હોવાથી પ્રશિક્ષકો અને બાળકો માટે ઉપયોગી નીવડે છે. પ્રાથમિક કક્ષાએ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માટે આ પદ્ધતિ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકની તાલીમ :

NCTE દ્વારા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માટેના રચેલ અભ્યાસક્રમના સંદર્ભે તાલીમ સંસ્થાઓ પાસેથી માર્ગદર્શન અને સૂચનો મેળવવામાં આવ્યા હતા. જે અન્વયે રામમૂર્તિ કમિટિ દ્વારા પ્રાદેશિક કોલેજોનો ધોરણે ચાર વર્ષનો તાલીમી અભ્યાસક્રમ ચલાવનારી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહિત કરવી.

પ્રશિક્ષકની નેતૃત્વ માટેની ભૂમિકા :

પ્રશિક્ષણાર્થીને પોતાની તાલીમ દરમિયાન નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ થાય તે માટે તાલીમ દરમિયાન વ્યવસ્થાપનની કામગીરીનો પણ અનુભવ થાય અને નેતૃત્વના ગુણોનો વિકાસ થાય જેવા કે સ્વતંત્ર વિચારવાની અને કામ કરવાની શક્તિ, સાર્વત્રિક લોકપ્રિયતા, લોકોને સમજાવવાની અને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ, વૈચારિક અને વ્યવહારિક રીતે દોરવણી સર્જનાત્મકતા અને ક્રિયાત્મકતાની આવડત.

નિરંતર શિક્ષક - પ્રશિક્ષણ :

શિક્ષકને પોતાના વ્યવસાયના સમયગાળા દરમિયાન અભ્યાસકીય મુશ્કેલીઓમાં ઉકેલ માટે સમયાંતરે તાલીમ મળવી જરૂરી છે. આ અંગે કમિટી દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણ મુજબ અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં આવેલી શૈક્ષણિક સંસ્થાને તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં આવેલી શાળાઓના શિક્ષકોને માટે સેવાકાલીન તાલીમ પૂરી પાડવાની જવાબદારી સોંપવી જોઈએ. જેનું સંકલન જિલ્લા તાલીમ ભવન સાથે થવું જોઈએ. વહીવટીય અને નાણાકીય સત્તાઓ સંસ્થાઓના વડાઓને સોંપવી જોઈએ.

જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન :

રામમૂર્તિ સમિતિના મત પ્રમાણે તાલીમ પ્રક્રિયા જરૂરિયાત મુજબ વિકેન્દ્રીકરણના ખ્યાલ સાથે થવી જોઈએ. આ માટે દરેક જિલ્લામાં શિક્ષક તાલીમ ભવનની સુવિધા હોય કે જેના માધ્યમથી તાલીમની અસરકારકતા જળવાય.

ભલામણો :

- ◆ ગુણવત્તા સુધારણા માટે સંશોધન અને તાલીમને સ્વતંત્ર કાર્યક્રમ તરીકે યોજવાની છૂટ
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ વધારવું.
- ◆ સ્ત્રી કેળવણી પર ભાર
- ◆ અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ તેમજ નબળા સમુદાયના વર્ગોમાં સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા માટેનું શિક્ષણ

શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધો :

પ્રો. રામમૂર્તિ સમિતિના મત પ્રમાણે શિક્ષક એ વિદ્યાર્થીના આદર્શ તરીકે પ્રસ્થાપિત થવા માટે ભૌતિક લાભોની સાથે સાથે વિદ્યાર્થી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા, શ્રેષ્ઠ વિદ્વતા અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓને મહત્ત્વ આપવું.

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસ અંતર્ગત કાર્ય યોજા (2005) (National Curricular Frame Work) (2005) (NCF)

ડૉ. એન્ડ પ્રો. કૃષ્ણકુમારજીના અધ્યક્ષ સ્થાને NCERT દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલ કમિટિ દ્વારા જુલાઈ - 2005માં શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારણા અને શિક્ષકોની કારગતતા વધારવા માટે તેમજ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ, અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન માટે કમિટી દ્વારા જુદા જુદા વિષયના શિક્ષણ અને તેના મુદ્દાઓ તેમજ વર્ગ અને શાળાનું પર્યાવરણ અન્વયે ભલામણો કરી NCF ની રચનાના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- ◆ શાળા શિક્ષણ અને જ્ઞાનને વ્યવહારિક જીવન સાથે સાંકળવું.
- ◆ અભ્યાસક્રમની રચના સરળ અને વ્યવહારું તેમજ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસને લગતી હોવી જોઈએ.
- ◆ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ સરળ અને સર્વગ્રાહી, વૈવિધ્યપૂર્ણ હોવી જોઈએ.
- ◆ શિક્ષણની પદ્ધતિ બાળકેન્દ્રી હોવી જોઈએ.
- ◆ બાળકોની શારીરિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને બોધાત્મક સ્તરને અનુરૂપ લઘુત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું ભેદભાવ રહિત. ગુણવત્તાયુક્ત સમાનતાનું વાતાવરણ અને સમાન તક.
- ◆ શિક્ષણ એ તમામ માટે મફત અને ફરજિયાત હોવાની સાથે ગુણવત્તા યુક્ત પણ હોવું જોઈએ.
- ◆ બાળકોની અભિયોગ્યતા આધારિત શિક્ષણ અને મૂલ્યાંકન.
- ◆ શિક્ષણપ્રણાલીએ સમાજ વ્યવસ્થાને અનુરૂપ, વિકાસલક્ષી હોવી જોઈએ. કે જેના દ્વારા સમાજના તમામ વર્ગોનું ઉન્નમૂલન થાય.
- ◆ શાળાનું વસાહતથી અંતર અને વિદ્યાર્થી શિક્ષક સંખ્યા નિશ્ચિત હોવી જોઈએ.

NCF (2005) મુજબ શિક્ષણના ધ્યેયો :

- ◆ પ્રવર્તમાન સમાજની જરૂરિયાતને અનુરૂપ શિક્ષણ
- ◆ શિક્ષણમાં મૂલ્ય
- ◆ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ અને અભિગમ
- ◆ શૈક્ષણિક સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન
- ◆ ક્ષમતા વર્ધક અને અભિયોગ્યતાનો વિકાસ કરે તેવું શિક્ષણ
- ◆ વિકલાંગો માટે અવકાશપૂર્ણ શિક્ષણ પદ્ધતિ અને વાતાવરણ

Learning and Knowledge (શીખવું અને જ્ઞાન)

શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો હોઈ બાળકના જ્ઞાનની સાથે સાથે શારીરિક ક્ષમતાઓ, શારીરિક શક્તિ, સામાજિક કૌશલ્યો અને સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત થાય તેવી વ્યવસાયિક સ્કીલ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન

- ◆ ભાર વગરનું ભણતર
- ◆ કન્યાઓ માટે અલગ શૌચાલયની વ્યવસ્થા
- ◆ શારીરિક શિક્ષા માટે પ્રતિબંધ
- ◆ શાળાની માળખાકીય સુવિધાઓમાં બાળકોની જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- ◆ બાળકેન્દ્રી પ્રવૃત્તિલક્ષી વર્ગ વ્યવહારની પદ્ધતિઓ
- ◆ યોગ શિક્ષણ અને રમતગમતને મહત્ત્વ
- ◆ સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રાધાન્ય
- ◆ શાળામાં સમાવેશી વાતાવરણ
- ◆ મફત પરિવહન સુવિધા
- ◆ માતૃભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ
- ◆ દ્વિતીય ભાષા તરીકે હિન્દીને પ્રાધાન્ય
- ◆ પ્રાથમિક કક્ષાએ વાચન, લેખન અને ગણન કૌશલ્યનો વિકાસ
- ◆ શિક્ષણને બાળકોના જ્ઞાન અને આસપાસના પર્યાવરણ સાથે સાંકળી પ્રયોગ, પ્રયાસ, નિદર્શ, પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ
- ◆ અભ્યાસક્રમમાં ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષયોની સાથે સાથે કળા શિક્ષણ, શારીરિક શિક્ષણ, કામનું શિક્ષણ, શાંતિનું શિક્ષણ તેમજ સુટેવોના વિકાસનું શિક્ષણ અને મૂલ્યાંકનમાં ગ્રેડીંગ પદ્ધતિ.

- ◆ NCF (2005) માં બાળકોની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રવૃત્તિ, પ્રશ્નો અને મૂલ્યાંકન સંદર્ભે નિર્દેશ કરેલ છે.
- ◆ NCF (2005) માં બાળકના 6થી 8 વર્ષ સુધીના શિક્ષણના પ્રાથમિક તબક્કાને જીવનવિકાસના મુખ્ય તબક્કા તરીકે ગણાવેલ છે. સાથે સાથે આ સમયગાળા દરમિયાન આનંદદાયક અનુભવો દ્વારા શિક્ષણ પૂરું પાડી શાળા તત્પરતા માટે તૈયાર કરવા બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
- ◆ NCF (2005) ની ભલામણ મુજબ ધો. 1થી 8 ના શિક્ષણને પ્રારંભિક શિક્ષણ તરીકે મૂલવવામાં આવ્યું છે. આ સાથે સાથે (Secondary અને Higher Secondary અન્વયે પણ ધોરણ - 10 અને 11-12 ના મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
- ◆ NCF (2005) માં પ્રાથમિક કક્ષાએ ગ્રામી આદિજાતિ વિસ્તારોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી Bilingual (દ્વિભાષી) Education નો નિર્દેશ કરેલ છે. કારણ કે બાળકની પ્રાદેશિક ભાષા તેના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે. -NCF (2005) માં શાળા અને વર્ગનું વાતાવરણ બાળકને આવડું, બેસવું અને ભણવું ગમે તેવું સાથે સાથે બાળકની શારીરિક જરૂરિયાત મુજબ હોવું જોઈએ. જેમાં ટેકનોલોજીનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

બાળ અધિકારી અને સમ્મિલિકરણ :

કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ શાળામાં અને વર્ગમાં કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર વિકલાંગ બાળકનું શાળામાં સમ્મિલિકરણ વગર વિકલાંગ બાળકનું શાળામાં સમ્મિલિકરણ થાય તે માટે શાળા તંત્ર અને સમાજ દ્વારા વાતાવરણ નિર્માણ કરવું તેની મુખ્ય બાબતો નીચે મુજબ છે.

- ◆ પ્રવેશ માટે કોઈપણ પ્રકારની પરીક્ષા નહીં.
- ◆ પાસ નાપાસની નીતિ નહીં માત્ર ગ્રેડીંગ
- ◆ વ્યક્તિગત ભેદભાવો સ્વીકારી વૈવિધ્યતામાં સમાવેશતા.
- ◆ વિકલાંગતા એ સામાજિક ખ્યાલ હોવાથી સમાજમાં ફેરફારની જરૂર.
- ◆ ભૌતિક, સામાજિક અને વલણાત્મક અંતરાય દૂર કરવા.
- ◆ જરૂરી સપોર્ટ સર્વિસ પૂરી પાડવી
- ◆ મુક્ત શિસ્ત
- ◆ બાળકોની જરૂરિયાત મુજબના પાઠ્યપુસ્તકો
- ◆ શાળામાં પુસ્તકાલય અને પ્રયોગશાળા
- ◆ શિક્ષક અને વાલીઓની શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગિતા.

આમ NCF (2005) માં સમાવેશી શિક્ષકના ખ્યાલ આધારિત બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ માટે જરૂરી શિક્ષણ સામગ્રી, શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને બાળ અધિકારો મુજબ સમાનતાના ધોરણે સર્વાંગી વિકાસની વ્યવહારું નીતિનો નિર્દેશ કરેલ છે.

રાષ્ટ્રીય વિકલાંગતા ધારો / નીતિ - (2006) National Policy for Persons with Disabilities - (2006)

ભારત સરકારના સામાજિક અને ન્યાય અધિકારીના વિભાગ દ્વારા 10 ફેબ્રુઆરી 2006ના રોજ ભારતના સંવિધાન દ્વારા આપેલ સમાનતા, સ્વંત્રતા, ન્યાય અને સ્વાભિમાનથી જીવવાના અને સંમિલીત સમાજના વિકાસ માટે આ નીતિની ઘોષણા કરવામાં આવી હતી.

આ અધિકારની જોગવાઈના મુખ્ય પાયારૂપ ઘટકો નીચે મુજબ છે.

1. વિકલાંગોને પણ સામાન્ય નાગરિકની જેમ જ સમાનતકનો અને સમાન વિકાસની તક મળે તેમજ તેઓનું શાળાકીય, આર્થિક અને સામાજિક પુનઃવસન અને સમાવેશન થાય.
2. સેશન - 2001 મુજબ પ્રથમ વાર પાંચ પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા લોકોનું શૈક્ષણિક પ્રમાણ અને ઓવરઓલ પોષ્યુલેશનની ગણના થઈ. આ નીતિ મુજબ પંચાયત હેઠળ પાયા સુધીના તંત્રના તાલીમ અને સુધારણા દ્વારા જાગૃતિ લાવવી. અવરોધમુક્ત

3. ભારતે એશિયા પેસિફિક પ્રદેશોમાં વિકલાંગો લોકો ના સમાન અધિકાર સંદર્ભે પૂર્ણ ઘોષણા પત્ર બિવીકો મીલેનિયમ ફેમવર્ક પરવ સહી કરી છે. પરિણામે સમાજમાં વિકલાંગોનું અમીલીકરણ થાય તે માટે વધુ સામાજિક સહભાગીતા અને સામાજિક વાતાવરણનું નિર્માણ થાય તે જરૂરી છે. આ નીતિ અંતર્ગત લોક જાગૃતિ લાવી જેથી તબીબી પદ્ધતિ અને સારવાર દ્વારા આ પ્રકારની વિકલાંગતા ઘટાડી શકાય જ - પુનવસન એ ત્રણ પ્રકારે કરવું (1) શારીરિક પુન:વસન (2) શૈક્ષણિક પુનવસન (3) આર્થિક પુન:વસન

(1) શારીરિક પુનવસન :

પ્રારંભિક તબક્કે નિદાની, વિકલાંગતાનું પ્રમાણ ઘટાડવા દવા, ઔપચાર અને થેરાપી દ્વારા શરૂઆતની તબક્કામાં નિદાન કરી જરૂરી સાધન સહાય અને સુવિધા પુરી પાડવી.

- ◆ માર્ગદર્શન અને તબીબી પુન:વસન શારીરિક આવાની સાથે-સાથે સલાહ, માર્ગદર્શન અને ફીઝીયોથેરાપી મનોવૈજ્ઞાનિક માર્ગદર્શન, વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન સર્જરી વિકલાંગતાનું નિદાન, સ્પીચ થેરાપી, શ્રવણ યંત્રો ખાસ તાલીમ આપવા માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સાથ લેવો અને જિલ્લા કક્ષાએ પુન:વસન કેન્દ્રોનો વધારો કરવા.
- ◆ રાષ્ટ્રીય ગ્રમાણિ મીશન અંતર્ગત: આશા વર્ક રોની નિમણૂક કરવી જે વિકલાંગોની કાળજીની કામગીરી કરશે.
- ◆ જરૂરી સાધન સહાય પુરી પાડવી. સાથે - સાથે આ માટેના વ્યવસાયિકોની તાલીમ અને સજ્જતાના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું.
- ◆ વિકલાંગતા ધરાવતા 18 વર્ષની વય સુધીના બાળકનું સામાન્ય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સમાવેશન અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા જેમાં
- ◆ સર્વ શિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત આ વિકલાંગ બાયકોન સંકલિત શિક્ષણ યોજના અંતર્ગત આવરી લઈ મફત શિક્ષણ પૂરું પાડવું તેમજ તેમને ગણવેશ, પરીવહન સુવિધા, ખાસ શિક્ષક, પુસ્તકો જેવી સુવિધાઓ પુરી પાડવી અને શિષ્યવૃત્તિનો લાભ આપવો. તેમજ પ્રિવોકેશનલ ટ્રેનીંગ દ્વારા વ્યવસાયિક સજ્જતા કેળવી સ્વાલંબી બનાવવા.
- ◆ આ બાળકો માટે અવરોધ મુક્ત ભૌતિક બાળકેન્દ્રી સુવિધાનો વિકાસ કરવો. જેમાં શાળા પ્રવેશ, બેઠક, અને ટોયલેટ સુવિધા વિકસાવવી.
- ◆ વિકલાંગતાનું પ્રમાણપત્ર સરળતાથી મળી રહે તે માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન અને જિલ્લા કક્ષાના પુન:વસન કેન્દ્રનું સશક્તિ કરણ
- ◆ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવતા પ્રયાસોને બિરદાવા અને પ્રોત્સાહિત કરવા તેમજ તેમની સફળ વાતઓનું રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રદર્શન કાર્યક્રમ ગોઠવી સંગઠન અને યાદી તૈયાર કરી તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવો અને તેના ગુણવત્તાના ધોરણો નક્કી કરવા અને સરકાર દ્વારા તેને જરૂરી અનુદાન પૂરું પાડવું. આ ક્ષેત્રના સંશોધનો ને વધુ પ્રોત્સાહન આપવું આ બાળકોને સહઅભ્યાસી પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગીતા વધારી.

માનવ સંશોધનનો વિકાસ :

વિકલાંગોના પુન:વસન અને વિકાસ માટે નીચેના ક્ષેત્રોમાં માનવ સંસાધનમાં વૃદ્ધિ :

- (1) આરોગ્યમાં પ્રાથમિક કક્ષાના કામદારો અને તજજ્ઞોની વૃદ્ધિ અને સંખ્યામાં વધારો. તાલીમ અને યોગ એન્ટેશન માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા સહયોગ પંચાયતન સભ્યોમાં આ તેમજ જાગૃતિમાં વધારો, કેરગીરવર્સની નિમણૂક આ માટે જરૂરી સમાવેશી તાલીમના મોડ્યુલ તૈયાર કરવા આવા શિસ્ત માટે જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.

2.7 રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને કાર્યક્રમો (National Acts & Programmes)

રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શિક્ષણમાં સમાવેશન થાય તેમજ ગુણવત્તા જળવાઈ રહે તે માટે ભારત દેશની આઝાદી બાદ જુદા જુદા કાયદાઓ અને નીતિ વિષયક રચના કરવામાં આવેલ છે. જેના પરિણામે સામાજિક શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના સમુદાયોમાં જેમાં કન્યાઓ અને વિકલાંગોના શૈક્ષણિક પ્રમાણમાં ગુણાત્મક અને પ્રમાણાત્મક ફેરફારો નોંધાયા છે. જેની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે.

વિકલાંગો માટેનું સંકલિત શિક્ષણ IEDC (1974) (Integrated Education for Disable Children (1974)

ખાસ કરીને વિકલાંગો હકોનું રક્ષણ થાય તેમજ તેમને સમાજમાં સ્થાપિત થવા માટે શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક પુનઃવસન માટેની તક મળે તે માટે આ યોજના અમલીકૃત બની. આ યોજના અંતઃ ગર્ભ મુખ્ય પાંચ પ્રકારની વિકલાંગતાઓને આવરી લેવામાં આવેલ છે.

- (1) હાડકાં સંબંધી (OH)
- (2) બુદ્ધિ સંબંધી (MR)
- (3) દૃષ્ટિ સંબંધી (VI)
- (4) શ્રવણ સંબંધી (HI)
- (5) મગજનો લકવો (CP)

આ યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- (1) વિકલાંગોની ઓળખ અને પ્રમાણીકરણ
- (2) વિકલાંગોનું આરોગ્ય સુવિધાઓ દ્વારા પુનઃવસન
- (3) શૈક્ષણિક સમાન તક
- (4) માળખાકીય સુવિધાઓમાં જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર
- (5) વિકલાંગ બાળકોને જરૂરિયાત મુજબ પુસ્તકો, ગણવેશ, ટ્રાન્સપોર્ટ અને સાધન સહાય પુરી પાડવી.
- (6) આ યોજનાનું અમલીકરણ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા દ્વારા
- (7) માળખાકીય સુવિધાઓમાં ફેરફાર

આ યોજનાના ઉદ્દેશોમાં અમલીકરણ માટે જુદા જુદા રાજ્યોમાં વિકલાંગો માટેની જુદી જુદી યોજનાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાય તેમજ વિકલાંગ બાળકોના સંકલિત શિક્ષણ માટે સમાજના લોકોની ભાગીદારી વધે તેમજ આ બાળકોનું નિદાન નાની વયે થાય તેમજ નિદાનની સાથે સાથે વિકાસ માટે જુદી જુદી સુવિધાઓનો લાભ મળે અને સામાન્ય શાળાઓમાં તેમને આવકારવામાં આવે તેમજ તેમના શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવાની સાથો સાથ વ્યવસાયિક પુનઃવસન પણ થાય.

ભારતીય પુનઃવસન પરિષદ કાયદો (RCI) (1992) (Rehabilitation Council of India Act) (1992)

ભારતમાં શિક્ષણના પ્રચાર પ્રસાર અને વ્યાપની સાથે સાથે આવી રહેલ જુદી જુદી શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ જેવી કે આદિજાતિનું શિક્ષણ, કન્યાઓનું શિક્ષણ તે પૈકી એક મોટી સમસ્યા વિકલાંગોની ઓળખ, નિદાન અને તે માટે જરૂરી તજજ્ઞો પૂરા પાડવા તેમજ તાલીમબદ્ધ તજજ્ઞો દ્વારા સમાજમાં જાગૃતિ લાવવી અને શિક્ષણો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવો આ માટે સપ્ટેમ્બર 1992માં ભારત પાર્લામેન્ટ દ્વારા આ કાયદાની મંજૂરી આપવામાં આવી આ કાયદામાં કુલ 22 સેક્શનનો સમાવેશ થાય છે. આ કાયદાની જોગવાઈ અનુસાર વિકલાંગતાની વ્યાખ્યા અંતર્ગત ચાર પ્રકારની વિકલાંગતાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

- (1) દૃષ્ટિ સંબંધી વિકલાંગતા (VI)
- (2) શ્રવણ સંબંધી વિકલાંગતા (HI)
- (3) અસ્થિ સંબંધી વિકલાંગતા (OH)
- (4) માનસિક વિકલાંગતા (MR)

આ કાયદામાં વિકલાંગતાનું પ્રમાણ કેટલું હોય તો નોન વિકલાંગતા ગણવી એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે ચેર પરસનની નિમણૂક કરવામાં આવશે. તેમજ પુનઃવસન વ્યવસાયિક તરીકે 8 (આઠ) પ્રકારના તજજ્ઞોની યાદી પણ રજૂ કરવામાં આવી છે.

- (1) Audiologist and Speech Therapist
- (2) Clinical Psychologist

- (3) Hearing Aid and Ear mold Technician
- (4) Rehabilitation Engineer and Technician
- (5) Special Teachers Training for handicapped
- (6) Vocational Counsellor for handicapped
- (7) Multipurpose Rehabilitation Technician Therapist
- (8) Central Govt notified other Council

- શ્રવણમાપક તજજ્ઞ અને વાણી ચિકિત્સક
- ચિકિત્સા મનોવૈજ્ઞાનિક
- શ્રવણ યંત્રો અને ઈયર મમોલ્ડ ટેકનીશીયન
- પુન: વસન ઈજનેર અને ટેકનીશીયન
- વિકલાંગો માટેના ખાસ શિક્ષકોની તાલીમ
- વિકલાંગો માટેના વ્યાવસાયિક સલાહકાર
- બહુવિધ પુન: વસન ટેકનીશીયન અને ચિકિત્સક
- કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જાહેર થયેલ અનેય પરિષદો

આ કાયદામાં સમાજ સેવા વિભાગ, આરોગ્ય વિભાગ, યુનિ. ગ્રાન્ટ કમિશન (UGC) ના સંકલનમાં રહી કામગીરી કરવા નિર્દેશ કરેલ છે. આ કાયદાના પ્રકરણ -2 માં RCI નું માળખું, ભરતી અન્ય સુવિધાઓની વિગતોની સ્પષ્ટતા કરેલ છે. પ્રકરણ - 3માં જુદી જુદી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સહયોગથી પુન:વસન કાયદા અંતર્ગત જુદા જુદા અભ્યાસક્રમો ચલાવવાની અને તે અંતર્ગત સંસ્થાઓ નક્કી કરવાની સત્તા સોંપવામાં આવેલ છે. તેમજ આ માટે કેટલા સમયગાળામાં કેટલી / કઈ કામગીરી પૂર્ણ કરવી તેમજ કયા અભ્યાસક્રમો કેટલા સમયગાળા માટે કરવા તેવું પણ માર્ગદર્શન આપવામાં આવેલ છે.

ભારતમાં પુન: વસન અંતર્ગત કામ કરતા તમામ વ્યવસાયીઓએ ફરજિયાતપણે નોંધણી કરાવવાની રહેશે. તેમજ સમયાંતરે હવા માટે નક્કી કરેલ વ્યવસાયિક તાલીમ અને અન્ય તાલીમો મેળવી નોંધણીનું રીન્યુઅલ કરાવવું રહેશે.

RCI એક્ટ એ પુન: વસનના ક્ષેત્રમાં ભારત સરકારનો રચાયેલ ઐતિહાસિક કાયદો છે. જેના પરિણામે વિકલાંગોમાં પુન: વસન, પ્રચાર, પ્રસાર અને સમાવેશના તેમજ

- (1) શિક્ષણ
- (2) સામાજિક સમાવેશન
- (3) વ્યવસાયિક સ્વાવલંબન

જેવી પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળેલ છે જેમાં સરકારના જુદા જુદા વિભાગો જેવા કે આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીના વિભાગ તેમજ વિભાગોનું યોગદાન ખૂબ જ મહત્વનું છે.

વિકલાંગો માટેનો કાયદો (1995) (PWD ACT - 1995) (Person with Disabilities Act - 1995)

1992 માં રચાયેલ RCI Act બાદ વિકલાંગોના હક્કો અને રક્ષણ માટે સમગ્ર દેશમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને વાલી સંગઠનો ગદ્દારા થયેલ રજૂઆતના પગલે આ સરકાર દ્વારા વિકલાંગોના પુન:વસન અને પ્રોત્સાહન માટે તેમજ સમાનતાના અધિકાર હેઠળ વિકાસની સમાન તક મળે તે માટે 1995 PWD Act જાહેર થયો. આ Act માં કુલ 14 પ્રકરણોનો સમાવેશ થાય છે. જેનું અમલીકરણ 1 લી જાન્યુઆરી 1996 થી થયું. જેના પ્રકરણ - 1 માં સાત પ્રકારની વિકલાંગતાઓના પ્રકાર, કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારની કામગીરીનો નિર્દેશ કરેલ છે.

પ્રકરણ - 2 : આ પ્રકરણમાં કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ, તેની યોગ્યતાઓની વિગતો છે.

પ્રકરણ - 3 : જેમાં રાજ્ય સંકલન સમિતિની વિગતો અને ફરજોનો - નિર્દેશ અને સ્પષ્ટતા કરેલ છે.

- પ્રકરણ - 4 : આ પ્રકરણમાં વિકલાંગતાનું સમયસર નિદાન અને ઉપચાર થાય તે માટે સંશોધન, પ્રચાર અને પ્રસાર લોકજાગૃતિના કાર્યક્રમો, આરોગ્યના કર્મચારીઓને તાલીમ તેમજ જન્મ પહેલા અને જન્મ પછીના સમયગાળામાં યોગ્ય સારવાર પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ “Prevention is better than cure” છે.
- પ્રકરણ - 5 : આ પ્રકરણમાં વિકલાંગોના શિક્ષણ અન્વયે બાળ અધિકાર અને સમાનતાના અધિકાર અન્વયે વિકલાંગોને અઢાર વર્ષ સુધી યોગ્ય અનુકૂળ વાતાવરણમાં વિનામૂલ્યે, સમાનતાના ધોરણે શિક્ષણની તક પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.
- આ બાળકોને શિક્ષણ માટે સરકારી અને ખાનગી ખાસ શાખાઓની સ્થાપના થવી જોઈએ.
 - જરૂરી ખાસ પુસ્તકો અને સાધનો વિના મૂલ્યે પૂરાં પાડવા.
 - તાલીમબદ્ધ શિક્ષકોની નિમણૂક કરવી.
- પ્રકરણ - 6 : રોજગાર આ પ્રકરણમાં વિકલાંગો માટે વ્યવસાયિક જગ્યાઓમાં અનામત માટેની જોગવાઈ પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. તેમાં વિકલાંગોને બધી જ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અનામત પ્રશ્નોના લાભ મળે જેમાં ઓછામાં ઓછી 3 % ગરીબી નિર્મૂલન યોજના, અંતર્ગત અને કામદારોમાં જાહેર અને ખાનગીક્ષેત્રોમાં 5% અનામત.
- પ્રકરણ - 7 : સકારાત્મક અભિગમ : વિકલાંગોના સર્વાંગી વિકાસ માટેની પ્રોત્સાહન અને યોજનાનો લાભ
- પ્રકરણ - 8 : સમાન અધિકાર : આ પ્રકરણમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત મુજબ માળખાકીય વ્યવસ્થા સાધનો, સુવિધાઓ અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ કરવો.
- પ્રકરણ - 9 : વિકલાંગો માટેની યોજનાઓના અસરકારક અમલીકરણ માટે સંશોધનને પ્રોત્સાહન
- પ્રકરણ - 10 : વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાઓને માન્યતા આપવાના નિયમો
- પ્રકરણ - 11 : તીવ્ર વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે એટલે કે 80% કે તેથી વધુ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે રાજ્ય સરકારે સંસ્થાઓ સ્થાપતા અથવા અન્ય સંસ્થાઓને માન્યતા આપવી.
- પ્રકરણ - 12 : વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે રાજ્યકક્ષાએ મુખ્ય કમિશ્નરની નિમણૂક કરવી અને તેને દિવાની કોર્ટની સત્તાઓ આપવી જે વિકલાંગોના અધિકારોના અમલીકરણ અન્વયે જરૂરી પગલાં લઈ અહેવાલ રજૂ કરશે.
- પ્રકરણ - 13 : વિકલાંગોના આર્થિક અને સામાજિક પુનઃવસન માટે વિકલાંગ કર્મચારીઓની વીમા યોજના અને બેરોજગારી ભથ્થું પૂરું પાડવું.
- પ્રકરણ - 14 : શુદ્ધ બુદ્ધિથી લીધેલા કાયદાના અમલીકરણવાળા નિર્ણયો સામે રક્ષણ કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્યસરકાર અને સ્થાનિકતંત્રને વિકલાંગોના રક્ષણ અને અધિકાર માટે કરેલ ફેરફારને પ્રોત્સાહન.

નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ (1999) (National Trust Act (1999))

19 મી સદીમાં શરૂ થયેલ વિકલાંગોના કાયદાઓ અને ઝૂંબેશના કારણે વિકલાંગોના અધિકારો માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સંગઠનો, વાલીઓ સક્રિય બન્યા જેના પરિણામે ભારત સરકારના કાયદો ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય દ્વારા તા. 30 ડિસેમ્બર 1999ના રોજ ઓટેસ્ટિક, સેરેબલ પાલ્સી, મંદબુદ્ધિ અને બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોના હક્કોના રક્ષણ માટે સમગ્ર ભારતમાં લાગુ પાડેલ કાયદાને National Trust Act તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં કુલ 36 મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે કુલ 1 પ્રકરણમાં આવરી લેવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ - 1માં સંકલ્પનાઓની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવેલ છે. પ્રકરણ - 2માં આ કાયદો મુખ્યત્વે ખાસ કરીને ચાર પ્રકારની વિકલાંગતાઓ વાળા બાળકોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે થયેલ છે. જેના અંતર્ગત એક બોર્ડની રચના કરવામાં આવશે. જેમાં ચેરમેન, મેમ્બર અને અન્ય હોદ્દાઓનો સમાવેશ થશે. એ અંગેની નિમણૂકના યોગ્યતાના ધોરણોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

- પ્રકરણ - 3 : આ ટ્રસ્ટના કાયદાની રચનાનો હેતુ વિકલાંગોને સ્વાવલંબી બનાવવાના અને સામાજિક, સામુદાયિક વિકાસ અને પારિવારિક સપોર્ટ મળી રહે તે માટે સમાન તક, રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતાની જોગવાઈ કરેલ છે.
- પ્રકરણ - 4 : આ પ્રકરણમાં આ ટ્રસ્ટ માટે રચવામાં આવેલ કમિટીના સભ્યોની ફરજો અને સત્તાઓ અંગે દિશા નિર્દેશ કરેલ છે. જેમાં સ્વસહાય જૂથ, નિવાસી છાત્રાલયો કે - કેર સર્વિસની સ્થાનિક સ્તરે સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- પ્રકરણ - 5 : આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ વાલીમંડળો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓકે સંગઠનની રચના માટે રજિસ્ટ્રેશન કરાવવાનું રહેશે. આ કાયદાની જોગવાઈ અંતર્ગત રજિસ્ટ્રેશન થઈ શકશે.
- પ્રકરણ - 6 : સ્થાનિક સ્તરે વિકલાંગોના અધિકાર માટે રક્ષણ સંદર્ભે સ્થાનિક સમિતિની રચના કરવામાં આવશે. જેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ રહેશે. જેથી મહત્તમ મર્યાદા ત્રણ વર્ષો સુધીની રહેશે. જે દર ત્રણ માસે નિયમિત મળશે.
- પ્રકરણ - 7 : આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ કામ કરતી સંસ્થાઓ અને મંડળોનું મોનીટરીંગ અને પ્રમાણિત કામગીરીની ચકાસણી કરી શકાશે. અને પ્રકરણ - 8 ની જોગવાઈ મુજબ મળતી ગ્રાન્ટ, અનુદાનની વિગતોના વાર્ષિક હિસાબો અને ઈન્કટેક્ષની વિગતો રાખવાની રહેશે.
- પ્રકરણ - 9 : આ કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારની સત્તાઓ તે માટેના નીતિ નિયમોની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

શિક્ષણનો અધિકાર (RTE) (2009) : (Right to Education) (2009)

ભારત સરકાર દ્વારા વર્ષ 2009 માં પસાર કરેલા RTE - 2009 નું અમલીકરણ સમગ્ર દેશમાં 1 લી એપ્રિલ 2010થી શરૂ થયું જેનો મુખ્ય હાર્દ નીચે મુજબ છે.

- (1) 6થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી શિક્ષણ વ્યવસ્થા
- (2) વિનામૂલ્યો - મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ
- (3) Act - ના પ્રકરણ 12 C ની જોગવાઈ મુજબ કોઈપણ બિન અનુદાનિત શાળાઓએ Disadvantage અને વંચિત સમુદાયના બાળકોને ધો. -1 માં વિના મૂલ્યે પ્રવેશ આપવાનો રહેશે અને ધો. 8 સુધીનું શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીની જવાબદારીનું વહન રાજ્યસરકારે કરવાનું રહેશે.
- (4) પ્રકરણ - 2 ના મુદ્દાનં. / પેરા - 4 ની જોગવાઈ મુજબ વયકક્ષા મુજબની ક્ષમતા સિદ્ધિ ન થઈ હોય તેવા બાળકો માટે નિશ્ચિત સમય ગાળા સુધી ખાસ તાલીમ મેળવવાનો અધિકાર. આ તાલીમનું આયોજન શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) દ્વારા કરવામાં આવે.
 - ◆ સ્પેશિયલ ટ્રેનીંગ વચને ધ્યાનમાં રાખી તૈયાર કરેલ ખાસ મટિરિયલ જે શૈક્ષણિક સક્ષમ સત્તા દ્વારા પ્રમાણિત થયેલ હોવું જોઈએ.
 - ◆ ખાસ તાલીમ વર્ગો શાળાના પ્રાંગણ કે શાળાની નજીકમાં સલામત રહેવાની સુવિધા સાથે ચલાવવા.
 - ◆ આ તાલીમ શાળાના શિક્ષકો અથવા આ માટે નિયુક્ત થયેલ ખાસ શિક્ષકો દ્વારા અપાવી જોઈએ.
 - ◆ જેનો ઓછામાં ઓછો સમય ગાળો ત્રણ માસ અને શિક્ષણ સ્તર મુજબનો હોવો જોઈએ.
- (5) ખાસ મેપીંગ દ્વારા ધો. 1 થી 8ની શાળાઓ 1Km ના વોકેબલ ડિસ્ટન્સમાં શરૂ કરવી.
- (6) બાળકોની સંખ્યા મુજબ ધો. 5 થી 8 ની શાળાઓ 3 Km ના ચાલીને જઈ શકાય તેવા અંતરમાં શરૂ કરવી.
- (7) ધો. 1 થી 8નું શિક્ષણ સળંગ રાખવું જેને પ્રારંભિક શિક્ષણ તરીકે ઓળખવામાં આવશે.

આ એક્ટના પ્રકરણ-3ની જોગવાઈ મુજબ રાજ્ય સરકારની જવાબદારીઓ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. જેમાં દરેક બાળકોની વિગતે માહિતી રાખવી. જેમાં સ્થાનિક સત્તા તંત્રએ જે તે વય જૂથના તમામ બાળકોનું શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવાનું રહેશે.

- ◆ નેશનલ કરીક્યુલર ફેમવર્ક અન્વયે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ફેમવર્ક તૈયાર કરવાનું રહેશે.
- ◆ શિક્ષક તાલીમના ધોરણો નક્કી કરવાનાં રહેશે. કેન્દ્ર સરકારે નિશ્ચિત લક્ષ્યોને રાજ્ય સરકારને પહોંચી વળવા માટે જરૂરી Innovaion અંતર્ગત ક્ષમતા વર્ધન માટે સંસાધનો દ્વારા પાડવાનાં રહેશે.
- ◆ ફરજિયાત નામાંકન, હાજરી અને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું (6થી 14 વર્ષના બાળકો માટે)
- ◆ વોકેબલ ડિસ્ટન્સમાં પ્રાથમિકશાળા ઉપલબ્ધ કરાવવી.
- ◆ વંચિત જૂથના અને સામાજિક, આર્થિક નબળા સમુદાયના લોકો પ્રત્યે ભેદભાવ ન થાય તેમ જ તેઓનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય તે માટે સુનિશ્ચિત કરવું.
- ◆ સારી ગુણવત્તાવાળું પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું,.
- ◆ સ્થળાંતર કરતા પરિવારોના બાળકોનું શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવું.
- ◆ માળખાકીય સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- ◆ શૈક્ષણિક સમયપત્રક નક્કી કરવું.

આ એક્ટના પ્રકરણ - 4માં શાળા અને શિક્ષકની જવાબદારી પર ભાર મૂકેલ છે. જેમાં પ્રવેશ પામનાર તમામ બાળકોને સમાનતાના ધોરણે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવું. પંચવર્ષીય યોજનાનું આયોજન કરવું જેમાં વંચિત સમુદાયના લોકો માટે યોજનાકીય બાબતોનું આયોજન કરવું સૂચવ્યા મુજબ પ્રિસ્કૂલ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું.

- ◆ કોઈપણ બાળકને દંડ કે સજા કરી શકાશે નહિ.
- ◆ પ્રવેશ માટે ના પાડી શકાશે નહીં.
- ◆ બાળકની ઈચ્છા અને જરૂરિયાત મુજબ ટ્રાન્સફર સર્ટીફિકેટ આપવાનું રહેશે.
- ◆ વયના પૂરાવાના અભાવે કોઈપણ બાળકને શિક્ષણ માટે ના પાડી શકાશે નહીં.
- ◆ દરેક ગ્રાન્ટ મેળવતી શાળાો અંતર્ગત શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) ની રચના કરવાની રહેશે.
- ◆ જેમાં 75 % વાલીઓને રાખવાના રહેશે જેમાં કુલ સભ્યોના 50% મહિલાઓ હોવી જોઈએ.
- ◆ શિક્ષકની પસંદગી વખતે અભિયોગ્યતા / નિશ્ચિત કસોટી દ્વારા જ યોગ્યતા ધરાવતા અને નિયત લાયકાતવાળા શિક્ષકોની જ ભરતી કરવાની રહેશે.
- ◆ શાળામાં નિયમિત હાજરી પુરવાની રહેશે. તેમજ બાળકોના શૈક્ષણિક સ્તરનું સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન કરવાનું રહેશે.

પ્રકરણ - 5ની જોગવાઈ અનુસાર બાળકોને પ્રાથમિક સ્તરે ભણવા માટેના અભ્યાસક્રમમાં નીચે દર્શાવેલ મુદ્દાઓ મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

- ◆ ભારતીય બંધારણમાં દર્શાવેલ મૂલ્યોને આવરી લેવા
- ◆ બાળકનો સર્વગ્રાહી (સર્વાંગી) વિકાસ
- ◆ બાળકના જ્ઞાન, શક્તિ અને ક્ષમતાઓનો તેમજ આવડતનો વિકાસ થાય.
- ◆ બાળકની મનોશારીરિક ક્ષમતાઓનું વર્ધન થાય.
- ◆ બાળક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શીખે, મુક્તતાનો બાળકેન્દ્રી મિત્રતા યુક્ત અભિગમ.
- ◆ બાળકને ભય, આઘાત અને ચિંતામુક્ત બનાવવો અને પોતાનો વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાની તક આપવી.
- ◆ ધો. 1થી 8નું પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારની બોર્ડની પરીક્ષા નહીં.
- ◆ દરેક બાળકને પ્રારંભિક શિક્ષણ (1 થી 8) પૂર્ણ થયે પ્રમાણપત્ર આપવું.
- ◆ પ્રકરણ - 6 માં બાળ સંરક્ષણ અધિકાર આયોગની રચના અને રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય બાળ સંરક્ષણ

આયોગની રચના આ આયોગનું મુખ્યકાર્ય રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે બાળ અધિકાર કાયદા અન્વયે થયેલી કામગીરીનું મોનીટરીંગ અને મૂલ્યાંકન અને રીવ્યુ કરવાનું રહેશે.

- ◆ આ આયોગ લોકો દ્વારા, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા મળેલ ફરિયાદો અને રજૂઆતો અંગે જાહેર સુનાવણી હાથ ધરી તેનો નિકાલ લાવવાની કામગીરી કરશે, સાથે સાથે રાષ્ટ્રીય સ્તરે નેશનલ એડવાઈઝરી કાઉન્સિલરચના કરવામાં આવશે અને રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય સલાહ પરિષદની રચના કરવામાં આવશે.
- ◆ પ્રકરણ - 7 માં શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) ની રચના, તેનાં કાર્યો, તેની ફરજો અને શાળા વિકાસ યોજનાની વાત કરવામાં આવી છે.

આમ RTE Act એ 6થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોનો તેમની જરૂરિયાત મુજબ ગુણવત્તાલક્ષી પ્રવૃત્તિલક્ષી શિક્ષણને લગતો વ્યવહારું કાયદો છે. જેમાં સમાનતા અને સમાવેશન પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

સર્વશિક્ષા અભિયાન (SSA) (2000)

શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણ અને શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા માટે વર્ષ 1997 માં ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્રાયમરી એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ (DPEP) ભારત સરકારના માનવસંસાધન વિકાસ મંત્રાલય અંતર્ગત અમલી બન્યો. પરંતુ આ કાર્યક્રમ માત્ર special focuss District (SFD) અને આદિજાતિ વિસ્તારો પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. આ કાર્યક્રમની અસરકારકતા વધારવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયના નેજા હેઠળ વર્ષ 2000માં સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA) યોજના અમલી બની.

સર્વ શિક્ષા અભિયાનના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- (1) માળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવી.
- (2) સામાજિક આર્થિક અસમાનતા દૂર કરી કન્યા શિક્ષણ, લઘુમતિ સમુદાયનું શિક્ષણ, આદિજાતિ વિસ્તાર જેમાં અનુસૂચિત જનજાતિ અને જાતિના શિક્ષણમાં વધારો કરવો.
- (3) શિક્ષણમાં ગુણવત્તા વધે તે માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન
- (4) સંશોધન તેમજ લોકજાગૃતિમાં વધારો કરવા માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન

માળખાકીય સુવિધાઓ : જે વિસ્તારોમાં કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ આગવી જરૂરિયાત હોય, વધારાની ઓરડી, ટોઈલેટ - બાથરૂમ, મધ્યાન્હ ભોજન રસોડું, વિકલાંગો માટે રેમ્પ રેલીંગ, રંગ રોગાન ફર્નિચર પાઠ્યપુસ્તકો, ટી.એલ.એમ. જેવી જરૂરી સામગ્રી પૂરી પાડવી. અને શાળાના ભૌતિક વાતાવરણને સલામત, આનંદદાયક બનાવવું.

સમતા : ખાસ કરીને અંતરિયાળ વિસ્તારમાં, આદિજાતિ વિસ્તારોમાં, જંગલ વિસ્તાર, પહાડી વિસ્તાર, રણ વિસ્તાર, બોર્ડર વિસ્તાર આ તમામ વિસ્તારોમાં કન્યા શિક્ષણ, વિકલાંગોનું શિક્ષણ, લઘુમતિ સમુદાયના બાળકોનું શિક્ષણ, સ્થળાંતર કરતા લોકોનું શિક્ષણ, આર્થિક સામાજિક સ્તરને કારણે શિક્ષણના પ્રવાહમાં ન સાંકળી શકાતા બાળકોને શિક્ષણના પ્રવાહમાં લાવવા

- (1) વૈકલ્પિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા : શાળામાંથી ઉઠી ગયેલા અને કદી શાળામાં ન ગયેલા બાળકો માટે બ્રીજકોર્સ, ફર્મી સ્કૂલ, ટેન્ટ સ્કૂલ, વૈકલ્પિક શિક્ષણ કેન્દ્રો, સીઝનલ હોસ્ટેલ, કસ્તુરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય NPEGL
- (2) શિક્ષકોની ક્ષમતા વધારવા માટે ઈન સર્વિસ ટ્રેનીંગ
- (3) વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ માટે સંકલિત શિક્ષણ યોજના
- (4) મહિલા સામખ્ય
- (5) 2 1/2 થી 5 વર્ષના બાળકો માટે ECC
- (6) શાળા પુસ્તકાલય
- (7) દ્વિભાષામાં શિક્ષણ
- (8) Urban deprived બાળકો માટે નિવાસી છાત્રાલય

- **શિક્ષણમાં ગુણવત્તા :** પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગુણવત્તા વધે તે માટે સંશોધન, ડીસ્ટન્સ એજ્યુકેશનના કાર્યક્રમો, શિક્ષક તાલીમ, અને વર્ગવ્યવહારની નવીન પદ્ધતિઓનો તેમજ શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ

લોક સમુદાયની ભાગીદારી અને સંશોધન :

શિક્ષણના લોક સમુદાયની ભાગીદારી વધે તે માટે શાળા કક્ષાએ VEC/ WEC, MTA, PTA ની રચના અને ગામના લોકો ગામના બાળકોના શિક્ષણની ચિંતા કરે તે માટે ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિને તાલીમ અને પ્રોત્સાહન

આમ, સર્વશિક્ષા અભિયાનનો ઉદ્દેશ 2010 સુધીના શિક્ષણને સાર્વત્રિકરણ કરવાનો હતો.

રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન - (2009) (RMSA) (2009)

આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થયેલ હોય તેવા બાળકોનું માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું થાય તે માળખાકીય સુવિધાઓ, ટેકનોલોજી આધારિત સાધનો, શિક્ષક તાલીમ, કન્યા શિક્ષણ, વ્યયિત સમુદાયના લોકોનું શિક્ષણ, અને વિકલાંગોનું પ્રવાસી શિક્ષકો દ્વારા જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મદદથી માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરાવવાની સાથે સાથે Pre vocational અને vocational Training દ્વારા સ્વાવલંબન આપવું. કારકિર્દી અંતર્ગત માર્ગદર્શનના કાર્યક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની રસ, રુચિષ ક્ષમતા અને અભિયોગ્યતા મુજબના વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમની પસંદગીમાં મદદરૂપ થવું.

વિકલાંગ બાળકોને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન હોમ બેઈઝડ એજ્યુકેશન અને નેશનલ ઓપન સ્કૂલ દ્વારા જરૂરી માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શાળા શિક્ષણમાં વૃદ્ધિ અને આ માટે જરૂરી સહાયક સાધન સામગ્રી ખાસ પુસ્તકો, પરીક્ષા માટે Writer ની જોગવાઈ વધુ સમયની જોગવાઈ પૂરી પાડવી તેમ જ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તરે શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીનો સમન્વય કરી ટ્રેમ્પ આઉટ રેટ ઘટાડવો. જેમાં ખાસ કરીને કન્યા શિક્ષણ માટે નિવાસી છાત્રાલયો, નિવાસી સ્કૂલોની વ્યવસ્થા કરવી આ યોજનાના અમલીકરણને પરિણામે માધ્યમિક સત્રે શિક્ષણમાં પ્રમાણાત્મક વિદ્યાયક ફેરફાર જોવા મળેલ છે.

Inclusive Education for Disable At Secondary Stage : (2013) IEDSS (2013)

વિકલાંગોના શિક્ષણ અન્વયે રચાયેલ જુદા જુદા કાયદાઓ, નીતિઓ, બાળ અધિકાર, વિકલાંગતા ધારો, શૈક્ષણિક પુનઃવસન પરિષદ, સર્વ શિક્ષા અભિયાન જેવા કાર્યક્રમોના અમલીકરણને કારણે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સંખ્યાકીય વધારાની સાથે સાથે ડ્રોપ આઉટમાં ઘટાડો થયેલ છે. અને વિકલાંગોમાં પણ ખાસ શાળાની જગ્યાએ સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણ મેળવવાનો અભિગમ વધી રહ્યો છે.

વિકલાંગોનું પ્રાથમિક સ્તરની સાથે સાથે માધ્યમિક સ્તરે પણ શાળાકીય શિક્ષણનું પ્રમાણ જળવાઈ રહે તે માટે રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ IEDSS યોજનાને આવરી લેવામાં આવેલ છે. આ યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે.

- (1) પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરેલ હોય તેવા તમામ વિકલાંગ બાળકોને સમાવેશી વાતાવરણ દ્વારા ધોરણ 9થી 12નું માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- (2) સામાન્ય શાળાઓમાં જ આ શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- (3) સામાન્ય શિક્ષકો વિકલાંગતાની જરૂરિયાતોને ધ્યાને લઈ મદદ થાય તે માટે શિક્ષક તાલીમનું આયોજન.
- (4) વિકલાંગતા વાળા દરેક બાળકની ઓળખ અને તેની જરૂરિયાતોનું માપન.
- (5) જરૂરિયાત મુજબ સાધન સહાય.
- (6) આર્કિટેકચરલ બેરીયર દૂર કરવા
- (7) દરેક બાળકોને પોતાની જરૂરિયાત મુજબ શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડવી.
- (8) સામાન્ય શાળાના શિક્ષકોને વિકલાંગતા અંગેની તાલીમ પૂરી પાડવી.
- (9) વિકલાંગ તમામ બાળકોને મદદરૂપ થાય તે માટે દરેક તાલુકા કક્ષાએ Resource Room અને ખાસ શિક્ષકની જોગવાઈ.
- (10) સમાવેશી શાળાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડવા માટે દરેક રાજ્યમાં Model School તૈયાર કરવી.
- (11) આ યોજનાની જોગવાઈ મુજબ 14 વર્ષથી વધુ વયનાં બાળકોને (9) પ્રકારની નક્કી થયેલ વિકલાંગતાઓ અને આ સિવાય વાણી સંબંધી અને બર્નિંગ ડીસેબીલીટીવાળા બાળકોની સફળતા માટે આયોજન

- (12) આ યોજના અંતર્ગત ભારત સરકાર દ્વારા નિયત દરમાં આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.
- (13) આ યોજનાના વ્યાપક ઉપયોગ માટે કમ્પ્યુટર અને ટેકનોલોજી દા.ત. પ્રજ્ઞા ચક્ષુ બાળકો માટે “જો સોફ્ટવેર”, શૈક્ષણિક સામગ્રી જાતે તૈયાર કરવા માટેની ગ્રાન્ટ, યોજના તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને શિક્ષણમાં મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આમ RMSA અંતર્ગત IEDSS યોજના 2013થી અમલીકૃત બની છે. જેમાં 9 પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા 14 વર્ષથી વધુ વયનાં બાળકોને શાળાકીય સમાવેશન માટે શાળાના ભૌતિક વાતાવરણના ફેરફારની સાથે સાથે જરૂરી સામગ્રી અને શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અપનાવી વધુમાં વધુ બાળકો સામાન્ય બાળકોની સાથે માધ્યમિક કક્ષામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આ યોજનાના અમલીકરણને પરિણામે વિકલાંગોના માધ્યમિક શિક્ષણમાં અસરકારકતા સંદર્ભે પ્રમાણાત્મક ફેરફાર જોવા મળશે.

2.8 સારાંશ :

આ એકમના અભ્યાસને અંતે સંમેલિત શિક્ષણ માટે જુદા જુદા સમયે જુદા-જુદા પંચો અને આયોગ દ્વારા કરેલ ભલામણ કયા અને કક્ષાએ ઉપયોગી છે તે જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણ અંગે જુદા-જુદા પંચો અને આયોગોની ભલામણની પણ વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારત દેશની સ્વતંત્રતાથી શરૂ થઈ વર્તમાન સમય સુધીમાં પંચો અને આયોગે કરેલ ભલામણોની માહિતી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

SESM - 03- Special Paper : 03

- 3.1 અભ્યાસક્રમ : ખ્યાલ, વ્યાખ્યા અને લક્ષ્ય
- 3.2 અભ્યાસક્રમના વિકાસને લગતા લગતા સિધ્ધાંતો
- 3.3 અભ્યાસક્રમના અભિગમો (વલણો), વિકાસાત્મક, પર્યાવરણીય અને કાર્યાત્મક
- 3.4 અભ્યાસક્રમનું અનુકૂલન
- 3.5 અભ્યાસક્રમના વિકાસમાં ઊભરતા વલણો
- 3.6 વિશિષ્ટ શિક્ષણમાં શિક્ષણના સિધ્ધાંતો
- 3.7 શીખવાના તબક્કા, શીખી જવું, સંપાદન, સામાન્યીકરણ, સંકલ્પના/ખ્યાલ, શીખવું, જોડાણ ઓળખ અને સામાન્યીકરણ
- 3.8 શિક્ષણ અભિગમ : બહુઈન્દ્રિય અભિગમ, VAKT વર્તણુક અભિગમ - કાર્યવિશ્લેષ, સાંકળવું, નમૂના, આકાર, પ્રબલન અને પ્રોત્સાહન દૂર કરવું. જ્ઞાનાત્મક અભિગમ - જ્ઞાનાત્મક વર્તણુક સુધારણા.
- 3.9 અન્ય સુચના પદ્ધતિ : રોલ પ્લે, સંગીત કલા, નાટક પર્યટન ક્ષેત્ર.
- 3.10 ત્રીવ અને ગંભીર મંદબુદ્ધિ માટે શિક્ષણ વ્યુહરચનાઓ કાર્યવિશ્લેષણ, સ્થિતિ અને કામગીરી, અનુકૂલન શીખવવા-શીખવાની સામગ્રી, પર્યાવરણ શિક્ષણની પુનઃ ગોઠવણીની વૈકલ્પિક અને વૃદ્ધિદર્શક ઉપકરણોનો ઉપયોગ.

3.1 અભ્યાસક્રમ : ખ્યાલ, વ્યાખ્યા અને લક્ષ્ય

◆ પ્રાસ્તાવિક :

લેટિન ભાષાનો શબ્દ છે. Currus કે Course કરીકયુલમનો અર્થ કોર્સિસ થાય જેને સ્કુલમાં Refer કરવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ હમેશા પ્રી-પ્લાન હોય છે. હીન્દી અને સંસ્કૃત ભાષામાં કાર્યક્રમ કહેવામાં આવે છે. જેનો મુખ્ય હેતુ એક વ્યક્તિ સમૂહ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલું કાર્ય ચોક્કસ સમયમાં પુરું કરવું એવો થાય છે. તેથી પાઠ્યક્રમ એ વિષયવસ્તુ છે. એક ધ્યેયને નિશ્ચિત સમય ધ્યાનમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી દ્વારા આ અભ્યાસક્રમ સચોટ હોવો જોઈએ પેઠીની પ્રગતિ અભ્યાસક્રમ પર આધારિત હોય છે. અભ્યાસક્રમ પ્રોગ્રેસ કરે તેવો હોવો જોઈએ. અભ્યાસક્રમ સ્કુલના વાતાવરણમાં આપવામાં આવે છે. મંદબુદ્ધિક્ષેત્રે અભ્યાસક્રમ હોતો નથી તૈયાર કરવો પડે છે. શિક્ષક બાઓળકોના લેવલ પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ બનાવે છે.

All the learning which is planned and guided by the teacher whether it is curriud in group of individually in side or out side the school.

- Professor JF Kerr

◆ વ્યાખ્યા :-

પ્રો. જે. એફ. કેર. ના કથન અનુસાર અભ્યાસક્રમ શૈક્ષણિક વિષયો તથા સંબંધીત પ્રવૃત્તિઓનું વ્યવસ્થિત સંચાલન છે. જેના બે ઉદ્દેશ્ય છે કે વિદ્યાર્થીઓને અર્થપૂર્ણ અને સ્પષ્ટશિક્ષણ મળી શકે.

નેસ્લે Neasley અને ઈવાન્સ (Evans) 1967માં જણાવ્યા મુજબ અભ્યાસક્રમમાં શાળા દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવતા બધા જ આયોજિત અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે. જે વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી તેમની શક્તિઓને મહત્તમ રીતે નિર્ધારિત અધ્યયન નીપજને પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયભૂત થાય છે.

પ્રો. કર્નીગહમ કહે છે કે

શિક્ષક કલાકારની જેમ અભ્યાસક્રમના સાધન દ્વારા પોતાની સ્કુલમાં પોતાના બાળકોની જરૂરિયાત પ્રમાણે વિકાસ થાય છે. તેથી શિક્ષકે કલાકારની જેમ કામ કરવું જોઈએ બાળકને પ્રેમ અને ભાવનામાં આગળ વધારવું જોઈએ કે વિકાસ કરવાને અવસર દેવો જોઈએ

શબ્દની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ.

કરીક્યુલમ શબ્દ લેટિન ભાષામાંથી નીકળેલો છે. જેનો અર્થ થાય છે (પાયર્થ) અને (રનવે) એટલે કે ચાલવાને માર્ગ અને દોડવામાં માર્ગ થાય છે.

- ગ્રીક જમાનામાં લોકો રથ દોડાવવા માટે આવા અલગ અલગ દોડવાના માર્ગકર્તા. આવી રીતે શિક્ષણના માર્ગને કરીક્યુલમ કહેવામાં આવે છે.
- કરીક્યુલમ શબ્દનો સંબંધ આપણા સંસ્કૃત અને હીન્દી શબ્દ કશ્યકરમથી જોડાયેલો છે. કારણ કે પહેલાના જમાનામાં સંસ્કૃતિ અને યુરોપી ભાષામાં સમાનતા રહી છે.

◆ અભ્યાસક્રમ એટલે શું

અહીં આયોજિત અનુભવ અને નિર્ધારિત અધ્યયન અનુભવ ચાવીરૂપ શબ્દો છે. અહીં પ્રસ્તુતકર્તા તરીકે શાળા - ખાસ શાળા અથવા વિશિષ્ટ શિક્ષક અને સ્વીકારનાર તરીકે આ સંદર્ભમાં બાળક અક્ષમ વિદ્યાર્થી છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સારો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલ શક્તિઓને મહત્તમ રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયત્મક થાય છે. તે આવશ્યક છે. સામાન્ય અભ્યાસક્રમના સિધ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને વિશિષ્ટ શિક્ષણ અભ્યાસક્રમનાં ખાસ પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને રચાવો જોઈએ. સામાન્ય શિક્ષણ કે વિશિષ્ટ શિક્ષણમાં અભ્યાસક્રમમાં ત્રણ પરીબળો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(1) લર્નર (2) ટીચર (3) કન્ટેન્ટ

વિદ્યાર્થીઓને જો કોઈ ચોક્કસ એરીયામાં સફળતા અપાવી હોય તો કન્ટેન્ટ એટલે ટીચીંગ લર્નીંગ પ્રોસેસનું કાળજીપૂર્વક નિર્ણય લેવો જોઈએ.

- Curriculum for student with M.R.

Sensory Impairment વાળા બાળકો કરતાં મંદબુધ્ધિવાળા બાળકોનો અભ્યાસ અલગ હોય છે કારણ કે Sensory Impairment બાળકોની બુધ્ધિ ક્ષમતા યોગ્ય હોય છે.

જેથી તેઓ નોર્મલ શિક્ષણને અનુસરી શકે છે. જોકે તેઓને પણ વિશેષ શિક્ષણ સામગ્રી અને Plus Curriculum with Regular learning ની જરૂર પડે છે.

પરંતુ M.R. બાળકોને તેના વ્યક્તિગત અને સ્પેસયલાઈઝ વ્યક્તિની જરૂરિયાત છે તેઓ ધોરણ 10 કે 12 પાસ કરી શકતા નથી પરંતુ તેઓને કાર્યત્મક શિક્ષણની જરૂર હોય છે. જેમાં વ્યક્તિગત સામાજિક આર્થિક રીતે પગભર થઈ શકે તેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરોક્ત બાબતમાં તેઓ સંપૂર્ણ રીતે કે અડધે સુધી પહોંચી શકે તે તેઓની રીયાસ ડીગ્રી પર આધારિત છે.

◆ Aim - હેતુ

◆ અભ્યાસનો હેતુ

પાઠ્યક્રમ એ શિક્ષકના હાથમાં રહેલ ઉજાસ છે. જે વિદ્યાર્થીની અંદર રહેલ ગુણોને બહાર લાવવાનું કામ કરે છે.

Curriculum સમાજમાં રહેવામાં માટે આવશ્યક ગુણો અને શીખવા માટેનું વાતાવરણ અને શીખવાની સામગ્રી અને મેથડનો સમાવેશ કરે છે.

વિશિષ્ટ બાળકો માટે વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ કરવામાં આવે છે જે આ બાળકોની વિશિષ્ટ આવશ્યકતાઓને વિશિષ્ટ રીતે પૂર્ણ કરે છે. તેને Functional curriculum કહેવાય છે.

આ પ્રકારના પાઠ્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય વિકલાંગ બાળકોના પૂનર્વર્સનમાં મદદરૂપ બનવાનો હોય છે. આ ઉપરાંત આવા બાળકોને આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે સહાયરૂપ કરે છે.

સામાન્ય બાળકો અને વિશિષ્ટ બાળકોનો અભ્યાસક્રમ અલગ હોય છે કેમ કે સામાન્ય શાળાનો અભ્યાસક્રમ વિકાસને લગતા સિધ્ધાંતો :-

અભ્યાસક્રમ વિકાસનાં પાયાના તત્વો અને અભ્યાસ ક્રમરચના સોપાનો.

સારો અભ્યાસક્રમ આપેલ સંદર્ભમાં અધ્યેતાના સુવિચારો, લાગણીઓ, ખ્યાલો અને અભિપ્રાયોને અસર કરે છે સક્ષમ અધ્યયન સિધ્ધાંતોના આધારે ઘડાયેલો અભ્યાસક્રમ અધ્યયન અદ્યાપન પ્રક્રિયા પરની પર્યાવરણીય અસરને ધ્યાનમાં લે છે. જેમાં (1) શિક્ષણ અંગેની સરકારની નીતિ (2) શાળા વ્યવસ્થાપન નીતિ (3) ઉપલબ્ધ સહાયક પ્રણાલિ (4) કૌટુંબિક સહાયતા (5) સામાજિક સ્ત્રોતો (6) પ્રાપ્ય શિક્ષક ક્ષમતાઓ (7) વિદ્યાર્થીની ખાસ અંપગતા માટે જરૂરી ખાસ શિ7ણ (8) નાણાંકીય ઉપલબ્ધતા આ સિધ્ધાંતોને વધુ ઊંડાણમાં જોઈએ.

- (1) **સરકારી નીતિઓ :** અક્ષમતાએ સરકારના એક કરતાં વધુ વિવિધ ખાતાઓની જવાબદારીના ક્ષેત્રો છે. અક્ષમતા પૂર્નસ્થાપન પુનર્વસનમાં સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણ કલ્યાણ અને મજુર વિભાગોને ખાસ ભૂમિકા છે. ભારતમાં વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીખાતાની જવાબદારી છે. જ્યારે સમવાથી શિક્ષણ એ માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલયના શિક્ષણ વિભાગ હેઠળ આવે છે. અભ્યાસક્રમને લગતાં નિર્ણયો જે તે વિભાગ દ્વારા પ્રભાવિત થતા હોય છે. 1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં ખરા શિ7ણ માટેનો ઉલ્લેખ છે જેના લીધે વિશિષ્ટ શિક્ષણ અને સમવાથી શિ7ણમાં ફેરફારો આણ્યા છે. તેજ રીતે અક્ષમ વ્યક્તિઓ શિક્ષણ સજજતા અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણ અને અન્ય સંબંધિત ક્ષેત્રો પર થઈ શકે છે.
- (2) **શાળા સંચાલન નીતિઓ :** ઘણી શાળાઓને પોતાની નીતિ અને તત્વજ્ઞાન હોય છે. ભલે પછી તો CBSE, ICSE બોર્ડને કે રાજ્ય બોર્ડને અનુસરેલા હોય ખાસ શિક્ષણ માટેના અભ્યાસક્રમ પણ શાળાની નીતિઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ જેમ કે વયબાધ પર પ્રવેશ અટકાવ, અથવા પ્રકાર અથવા અક્ષમતાની કક્ષાએ ખાસ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમ પર અસર કરે છે.
- (3) **ઉપલબ્ધ સહાયક પ્રણાલિ :** અક્ષમતાવાળા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને થેરાપી તબીબી કે સલાહની સહાય જરૂર હોય છે. બધી જ શાળાઓ આ સુવિધોથી સજજ હોતી નથી. આવી સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા અથવા અનુપલબ્ધતાઓને આધારે જે વિદ્યાર્થીઓને આવી સુવિધાઓની જરૂર હોય તેના માટે જરૂરી વ્યવસ્થા ગોઠવી અભ્યાસક્રમમાં સમગ્રતા લાવવી જરૂરી છે.
- (4) **કૌટુંબિક સહાય :-** દરેક ખાસ શિક્ષણ કાર્યક્રમમાં સફળ શિક્ષણ સંક્રમણ માટેની શાળાની તાલીમનું ઘરે વિસ્તરણ થવું જરૂરી છે એક સારો અભ્યાસક્રમ ઘરે તાલીમની પ્રવૃત્તિઓ પણ સમાવતો હોવો જોઈએ કે જે શિક્ષક ઘરે સંભાળ લેનારને પહોંચી શકે નિવાસી શાળા માટે અનુરૂપ વિકલ્પો પૂરા પાડવા જોઈએ.
- (5) **સામાજિક સ્ત્રોતો :** સંકલન અને જોડાણ દ્વારા સામાન્યીકરણ એ ખાસ શિક્ષણના મુખ્ય હેતુ છે જે સામાજિક સહાય વગર પૂર્ણ ન થઈ શકે. અભ્યાસક્રમનો વિકાસ કરતી વખતે સફળ સામાજિક ભાગીદારી અને તત્કાળ સંકલન માટે દરેક સમાજ અને શૈક્ષણિક પર્યાવરણમાં દરેક સમાજ માટે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.
- (6) **ઉપલબ્ધ શિક્ષક ક્ષમતાઓ :** હાલના વર્ષોમાં કાયમી (રેગ્યુલર) શિક્ષકો ખાસ શિક્ષણ પ્રત્યે સંવેદિત થયેલા છે. અક્ષમતાની કેટલાક ક્ષેત્રોમાં ખાસ શિક્ષક ક્ષમતાઓ જરૂરી છે. જે તાલીમી શિક્ષક ધરાવી શકે.
- (7) **વિદ્યાર્થી પ્રોફાઈલ :** અક્ષમતા જુદા - જુદા સ્વરૂપની હોઈ શકે છે. માટે વિવિધ અક્ષમતાઓ ધરાવતા બાળકો માટે વિવિધ વિષયવસ્તુના વિનિયોગ માટે વિવિધ પ્રક્રિયાઓ જરૂરી છે. શ્રવણની ક્ષતિ ધરાવતા દૃષ્ટિની ક્ષતિ ધરાવતા અથવા હલનચલનની અક્ષમતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે કેટલાંક સુધારા સાથેનો સૂચિત શાળા કાર્યક્રમ છે. જેમ કે કેટલુંક વિષયવસ્તુ રદ કરવું. શ્રાવ્ય ક્ષતિવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજી ભાષા અને અક્ષમતા માટેનું ખાસ શિક્ષણ ઉમેરવું જેને પ્લસ અભ્યાસક્રમ કહે છે (જેમ કે દૃષ્ટિની પ્રતિવાળા વિદ્યાર્થીઓ

માટે બ્રેઈલ લિપિ) વ્યવસાયિક રીતે અક્ષમ બાળકો માટે કાર્ય આધારિત અભ્યાસક્રમ વિકસિત કરવો જે વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્તિગત પર્યાપ્તા, સામાજિક ક્ષમતા અને વ્યાવસાયિક તૈયારી તરફ દોરી જાય.

- (8) **નાણાંકીય ઉપલબ્ધતા :** જ્યારે પાયાની જરૂરીયાતો પરિપૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે અભ્યાસક્રમ વિકાસની સફળતાની કક્ષાનો આધાર તેની વ્યવસ્થા અને વાસ્તવિકતા અને નિર્ણય પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં કેટલું અને કેટલે અંશે બાબતે નિર્ણય લેવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. ઉદ્દેશ્ય સર્વાંગી વિકાસ અને યોગ્ય નાગરિક બનાવવાનો હોય છે.

વિશિષ્ટ શાળાનો ઉદ્દેશ્ય બાળકોમાં વ્યવસાયિક કૌશલ્ય શીખવાનો હોય છે.

તો આવા અભ્યાસક્રમ બનાવવા માટે એક યોગ્ય શિક્ષક તરીકે આપણે પાઠ્યક્રમના કે કરિક્યુલમના અમુક સિધ્ધાંતોનું અનુસરવું પડે છે.

3.2 અભ્યાસક્રમના વિકાસને લગતા લગતા સિધ્ધાંતો

જ્ઞાન અને સૂચનાના ક્ષેત્રમાં ધીરે ધીરે ક્રાંતિ આવી રહી છે. દરેક ક્ષણે નવી શોધ થઈ રહી છે. દરેક ક્ષણે નવી શોધ થઈ રહી છે. તેવી જ રીતે કરીક્યુલમ અભ્યાસક્રમ પણ બદલી રહ્યો છે. તે સ્થિર જ નથી રહી શકતો અભ્યાસક્રમ આધુનિક વિજ્ઞાન અને તકનીકી રીતે ભણાવવાની અને શીખવાની પ્રક્રિયા છે. તકનીકની ગુણવત્તા અને નિર્દેશના ઓજારોમાં નિરંતર સુધારો થી રહ્યો છે. અભ્યાસક્રમના દરેક ભાગ જેમ લક્ષ્ય વિશિષ્ટ લક્ષ્ય વિષય-વસ્તુ પદ્ધતિ સામગ્રી પરીક્ષણ મૂલ્યાંકન વગેરેમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. તેમજ આવશ્યક છે કે યોજનાબદ્ધ થાય ક્રિયાન્વિત થાય તથા સમય સમય પ્રમાણે આમાં સંશોધન થાય.

◆ અભ્યાસક્રમના મુખ્ય સિધ્ધાંતો

- (1) અભ્યાસક્રમનો લક્ષ્ય નિર્ધારિત હોવો જોઈએ
- (2) અભ્યાસક્રમ ઉંમર પ્રમાણેનો હોવો જોઈએ
- (3) પાઠ્યક્રમ જરૂરિયાત પ્રમાણેનો હોવો જોઈએ
- (4) અભ્યાસક્રમ બાળકોના લેવલ અનુસાર હોવું જોઈએ
- (5) અભ્યાસક્રમ અદ્યતન હોવું જોઈએ.
- (6) Curriculum Provides For Creative
- (7) પાઠ્યક્રમ સંકલિત હોવો જોઈએ.
- (8) અભ્યાસક્રમ વિસ્તૃત હોવો જોઈએ.

(1) અભ્યાસક્રમનો લક્ષ્ય નિર્ધારિત હોવો જોઈએ

જ્યાં સુધી લક્ષ્ય નિર્ધારિત ન હોય ત્યાં સુધી અભ્યાસક્રમનો વિકાસ અને ક્રિયાન્વયન થઈ શકતો નથી. દા.ત. સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીને જુદાં - જુદાં ક્ષેત્રોની સૂચના આપવાની હોય છે. તેમજ પાઠ્યક્રમના ભાગ વિષયવસ્તુ પર આધારિત હશે જો કાર્યક્રમ માનસિક વિકલાંગ માટે બનાવવાનો હોય તો લક્ષ્ય વિશિષ્ટ વ્યવહાર અથવા કૌશલ્ય પર હશે આથી અભ્યાસક્રમ કૌશલ્ય આધારિત અથવા ક્રિયાકલાપના આધારિત હોવો જોઈએ. લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરે છે કે અભ્યાસ ક્રમ કેવો આકાર લેશે.

(2) અભ્યાસક્રમ ઉંમર પ્રમાણે હોવો જોઈએ

શીખનાર બાળકની ઉંમરના અનુસારનો ઢાંચો પણ બદલાતો જાય છે. જો વિષયવસ્તુ કે.જી. (કિન્ડર ગાર્ડન) માટે હશે તે પ્રાયમરી અથવા સેકન્ડરી સ્તરના વિષયવસ્તુથી ઘણી આસાન હશે કેમ કે ઊંચા વર્ગ માટે જે વિષય ભણાવાય છે. તેની સાથે કે.જી. ના વિષય ઓછાની તુલનામાં વધારે ઉપયોગી હોય છે. જો તેવું ના થાય તો શીખવું એ એક કટુ અનુભવ બની જાય છે અને અસફળતાનું પ્રમાણ પણ વધી જાય છે. આથી આ શીખનાર ની નહિ પરંતુ અભ્યાસક્રમની ખામી છે. મંદબુદ્ધિ બાળકો માટે અભ્યાસક્રમ બનાવતી વખતે ઉંમરને ધ્યાનમાં રાખવી ખૂબ આવશ્યક છે. જે માનસિક વિકલાંગ કૌશલ્ય સ્વયંમ સહા.તા

અને સામાજિક કૌશલ્યના અભ્યાસક્રમથી લાભ મળે છે અને જે 13 થી 16 વર્ષની વચ્ચે છે. તેમને કોમ્યુનિકેશનકલા, સંજ્ઞાનાત્મક કાવ્ય તથા પૂર્વ - વ્યવસાયિક કૌશલ્યથી લાભ મળે છે.

(3) પાઠ્યક્રમ જરૂરિયાત પ્રમાણે તો હોવો જોઈએ.

દરેક વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાત અને કાબેલીયત અલગ અલગ હોય છે. જેને પૂરી કરવા તથા વધારવા કોશીશ દરેક વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત સામાજિક વ્યવસ્થા જરૂરિયાત હોય છે. આ સિધ્ધાંત માનસિક રૂપથી વિકલાંગ બાળકો પર વધારે લાગુ પડે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત અને ખામીઓને ધ્યાનમાં રાખી બનાવવામાં આવે છે.

(4) અભ્યાસક્રમ બાળકોના લેવલ અનુસાર હોવો જોઈએ

અભ્યાસક્રમ બાળકો (વિદ્યાર્થી) ના લેવલ અનુરૂપ હોવો જોઈએ. સામાન્ય સ્કુલમાં કોઈપણ વિષય-વસ્તુ બાળકોના લેવલને અનુરૂપ હશે. દા.ત. પ્રાયમરીનું ગણિત, સેકન્ડરી અને ઉચ્ચ માધ્યમિક ના ગણિતથી આશાન હશે. આ સિધ્ધાંતને માનસિક રૂપથી વિકલાંગ બાળકોને વ્યક્તિગત પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ બનાવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવું બહુ જરૂરી છે. આ શિક્ષણ કાર્યક્રમ બનાવતી વખતે પહેલા બાળકનું લેવલ જાણી લેવું આવશ્યક છે.

(5) અભ્યાસક્રમ અદ્યતન હોવું જોઈએ

આજના યુગમાં વિશેષ શિક્ષણમાં ઘણા નવા સિદ્ધાંતો સામે આવી રહ્યા છે. આ નવી તકનીકોને નવા વિષયવસ્તુને નવી સામગ્રીને તથા પ્રશિક્ષણ અને મૂલ્યાંકનની નવી તકનીકોને અભ્યાસમાં શામિલ કરતા રહેવું જોઈએ. શિક્ષકને વર્ગમાં અદ્યતન અભિગમ વાતાવરણ તથા કાર્યક્રમ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(6) Curriculum provides for creative.

અભ્યાસક્રમ એવો હોવા જોઈએ કે જે બાળકોની કલ્પના શક્તિને પણ યોગ્ય રીતે માર્ગદર્શન આપી શકે. બાળકો પોતાના નિર્ણયો પોતાની રીતે યોગ્ય રીતે લઈ શકે તે રીતે અભ્યાસની સંરચના કરવી જોઈએ.

(7) પાઠ્યક્રમ સંકલિત હોવો જોઈએ.

અભ્યાસક્રમનુસ્તર ઉપર નીચેવાળા બંને સ્તરો સમરૂપ હોવા જોઈએ જેથી અભિગમનો અનુભવ એક ક્રમમાં થઈ શકે. આ અભ્યાસક્રમ રોજિંદી જીવનની ક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલી હોવી જોઈએ અથવા વ્યવહારિક હોવી જોઈએ. જેથી તે માનસિક વિકલાંગ બાળકોના પૂનર્વસનમાં મદદરૂપ થઈ શકે.

(8) અભ્યાસક્રમ વિસ્તૃત હોવો જોઈએ.

પાઠ્યક્રમ અધિગમના વિષયવસ્તુને દર્શાવે છે અને વ્યાપક નથી બનાવતું કલાસની અંદર અથવા બહારના બધા ક્રિયા કલાપો આમાં આવી જવા જોઈએ. જેનાથી બાળકો વધારે પ્રભાવિત બને છે જેમ કે :- આર્ટ એન્ડ ક્રાફ્ટ સંગીત, યોગા ફિલ્મ, ટીપ્સ સાસ્કૃતિક કાર્યક્રમ આ વસ્તુઓ માનસિક બાળકો માટે લાગુ પડે છે અને આમાં તેમની રસ રુચિ વધારે હોય છે.

3.3 અભ્યાસક્રમના અભિગમો (વલણો), વિકાસાત્મક, પર્યાવરણીય અને કાર્યાત્મક

માનસિક વિકલાંગ બાળકોનો અભ્યાસક્રમ એક સમાન સરખો હોતો નથી કેમ કે બાળકોનું અલગ અલગ સ્તર હોય છે. જેમ જેમ બાળકોની જરૂરિયાત બદલાતી જાય છે તેમ તેમ અભ્યાસક્રમની પધ્ધતિ બદલાય છે.

અભ્યાસક્રમના ત્રણ છે.

- (1) વિકાસ પર કેન્દ્રિત
- (2) વાતાવરણ (પર્યાવરણ) પર કેન્દ્રિત
- (3) કાર્ય પર કેન્દ્રિત.

◆ વિકાસાત્મક અભ્યાસક્રમ

આ અભ્યાસક્રમ બાળકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ, રુચિ, અભીવૃત્તીને ધ્યાનમાં રાખે છે. જે વ્યક્તિ માટે બનાવવામાં આવે છે. તેની આવડત અને ક્ષમતાઓને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. શિક્ષકની જવાબદારી છે તેની વિશેષ જરૂરિયાતો કૌશલ્યોમાં ખામીઓ અને વિશેષ (ખાસ) કૌશલ્ય ગુણોને શોધીને કાર્યક્રમમાં તેનો સમાવેશ કરે.

◆ અભ્યાસક્રમના મધ્યબિંદુ

- (અ) આધાર :- આ બાળકોના શારીરિક અને માનસિક વિકાસમાં સંબંધિત હોય છે. તેમજ બાળકોના વિકાસાત્મક સ્તરમાં જોડાયેલા હોય છે.
- (બ) ઉદ્દેશ્ય :- આ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય છે કે આવા કૌશલ્યો અને વ્યવહારને શિખવવા જોઈએ જે બાળકને ન આવડતા હોય તેમા ક્ષતિ હોય તે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો.
- (ક) વિષયવસ્તુ :- અધિગમ ના અનુભવના ક્રિયાકલાપ થાય છે. જેનાથી બાળકનો વિકાસ થાય છે. શરૂઆતના શિક્ષણમાં ઓછો સમય અને ઓછી દેખભાળ પણ એક કારણ હોય શકે છે અને બાળક શિખવામાં વારંવાર ભૂલ કરી રહ્યો હોય વધારે શિક્ષણ અને કોઈપણ જાતની દેખરેખ ન હોવાને કારણે પણ સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે.

મોટા બાળકોમાં ભાષાકીય સમસ્યા ઉભી થાય છે જો બાળકને એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં લઈ જવામાં આવે તો શિક્ષણ સમસ્યા ઉદ્ભવે છે.

◆ વાતવરણીય (પરિસ્થિતિકીય) અભિગમ

પર્યાવરણીય અભિગમ - વોલેસ અને લાર્સન Wallace and Larcen 1978ના જણાવ્યા મુજબ જો બાળકનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે તો વિવિધ પર્યાવરણીય ઘટકોને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ કે જેથી કૌશલ્ય કે વર્તનના અનુકરણમાં કે તેને જાળવવામાં આ ઘટકોનો પ્રભાવ જાણવો જોઈએ જેમ કે વાલી બાળકોને શાળામાં થોડો અસામાન્ય જોતા કે જેથી જ તેમનું ધ્યાનનું કારણ બને છે. જ્યારે બીજી બાજુ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પુખ્તવયની વ્યક્તિ પણ અલ્પ માનસિક અક્ષમતા ધરાવતી હોય તો તે કોઈપણ ક્ષોભત્યાન સારી રીતે સ્વીકૃત હોય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તેની પાસેથી કાર્યની પણ અપેક્ષા રાખી શકાય છે. જેમ કે ખેતી, ડેરી, પોલ્ટ્રી કે જે સામાન્ય માણસો કરતા હોય છે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તો સામાન્ય માણસ પણ વધુ ભણેલો ન હોય તો તેને મંદબુદ્ધિ ગણવામાં આવે છે. જે પુરાવો પૂરા પાડે છે કે જે વ્યક્તિ છે કે વ્યક્તિને જે સમૂહમાં રહેવાનું છે. તેમાં જરૂરી ક્ષમતાઓ માટે પર્યાવરણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

(લેટિન અને લાટ્ઝ) Laten and Latz 1975 પરિસ્થિતિકીય (પર્યાવરણીય) મૂલ્યાંકનના પાંચ તબક્કા સૂચવે છે.

- (1) પર્યાવરણનું પ્રારંભિક વર્ણન અને સમસ્યાની ઓળખ
- (2) જે વ્યક્તિનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. તેની પાસેથી પર્યાવરણની અપેક્ષા
- (3) આંતરક્રિયા અને કૌશલ્યોનું વર્ણન
- (4) ઉપરની માહિતીનો સારાંશ
- (5) સાર્વત્રિક રીતે એકત્ર કરેલી માહિતી અને બાળકનાં કૌશલ્યો ખામી અને નક્કી કરેલ યોગ્ય અપેક્ષિત બાળકો માટે મૂલ્યાંકન

જો આ પાસાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સારો અભ્યાસક્રમ વિકસિત કરી શકાય.

◆ વાતાવરણીય પરિસ્થિતિ પર આધારિત અભ્યાસક્રમની જરૂરિયાત

આપણા દેશમાં વિવિધ કારણોને લીધે અક્ષમ વ્યક્તિઓની તાલીમ માટે કોઈ કાર્યક્રમ વિકસાવવા પૂરતા પગલાં લેવાયા નથી. તેના બદલે અન્ય દેશોમાં વિકસાયેલાં કાર્યક્રમોને સ્વીકારવાની વૃત્તિ જણાઈ છે આ કાર્યક્રમો ખાસ તેમના દેશની જરૂરિયાતો અને પર્યાવરણને અનુરૂપ વિકસાવેલા હોય છે, જે આપણી જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરી શકતા નથી.

સાચો કાર્ય અભિમુખ અભ્યાસક્રમ પરિસ્થિતિકીય રીતે પ્રમાણભૂત અભ્યાસક્રમ જરૂરી છે જેમાં સમાવિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ વયઅનુરૂપ સામાજિક સંદર્ભવાળી, સાર્વત્રિક ભાવિના સંદર્ભમાં સક્ષમ અને રસપ્રદ હોવી જોઈએ. હુરગ્યુસન, ફલેનરી, વિલોક્સ, જોન્સ અને મસ્કોવિઝ (Tergusson Flanney, wilcox, jones and msk owinz) 1987 અભ્યાસક્રમ અને કાર્યક્રમો બાળક અને કુંટુંબના મૂલ્યો અને અગ્રતાક્રમોને પ્રતિબિંબિત કરતા હોવા જોઈએ. પુષ્કવય માટે જરૂરી કૌશલ્યો માટે વિકાસમાન ક્રમ અગાઉથી નક્કી કરવાને બદલે તેને રોજિંદા જીવનમા ઉપયોગી અગત્યના કાર્યો પ્રવૃત્તિને સામેલ કરવી મૂલ્યવાન છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાળકને ઘર, શાળા મનોરંજન અને વ્યાવસાયિક પરિસ્થિતિઓ જેવા પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં ઉપયોગી કાર્યલક્ષી, સંવેદનલક્ષી પ્રત્યાયન સામાજિક અને સ્વઉપયોગી કૌશલ્યો આધારિત શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ હોવો જોઈએ. (બંને 1986) તે વ્યક્તિને વર્તમાન તેમજ ભાવિ પર્યાવરણ માટે સક્ષમ બને તે માટે તૈયાર કરે તેવો હોવો જોઈએ.

વ્યક્તિએ શીખેલ કૌશલ્યો ત્યારે જ જળવાઈ શકે જ્યારે તેને તે કૌશલ્યોને પ્રસ્તુત / અભિવ્યક્ત કરવાની પૂરતી તકો ઉપલબ્ધ બને તે સર્વવિદિત સત્ય છે. આવી માનસિક રીતે અક્ષમ વ્યક્તિઓ શીખેલા કૌશલ્યો ત્યારે જ જાળવી શકે જ્યારે અભ્યાસક્રમમાં એવા કૌશલ્યોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ કે દૈનિક જીવનમાં ઉપયોગી હોય અને તે કૌશલ્યો પ્રસ્તુત કરવાની પુરતી તકો હોય. વધુમાં આ કૌશલ્યો ઓછામાં ઓછી અવાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં શીખેલા (શક્ય તેટલી) હોવી જોઈએ. જેથી અધ્યયન વ્યય ઘટાડી શકાય.

◆ કાર્ય પર આધારિત અભ્યાસક્રમ

બાળકોના દૈનિક જીવનમાં ક્રિયાકલાપ પ્રવૃત્તિ અને વ્યાવહારિક મહત્વને વધારવા માટે કાર્ય પર કેન્દ્રિત અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

દૈનિક જીવનની પ્રવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર રૂપથી કામ કરવાથી બાળકના દૈનિક જીવનમાં આત્મનિર્ભર અને આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

◆ મૂલ્યબિંદુ

- (અ) આધાર :- આ એવી બધી ક્રિયાઓ પર આધારિત હોય છે. જેવી કે બાળકો દિવસથી રાત સુધી સ્કુલમાં અને ઘરમાં કરતા હોય.
- (બ) ઉદ્દેશ્ય :- આનો ઉદ્દેશ્ય બાળકને રોજિંદા જીવનમાં સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરતા શીખવવું.
- (સ) વિષયવસ્તુ :- તે બધુ જ રોજિંદા જીવનનું કાર્ય જો બાળક દિવસભર કરતો હોય છે તે મુખ્ય વિષય વસ્તુ હોય છે.

માનસિક વિકલાંગ બાળકની જેટલી જલ્દી ઓળખ અને નિદાન થાય તેટલું વધારે સારું.

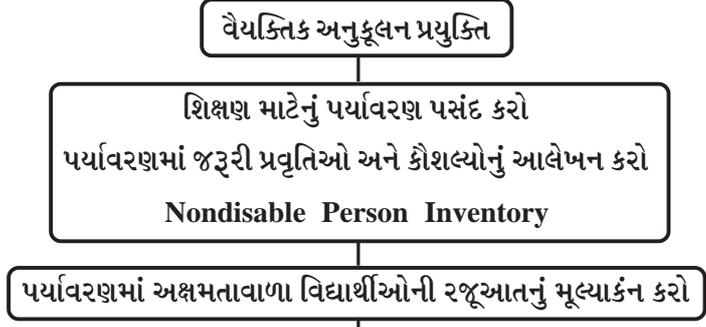
વિવિધ શિક્ષક જાતે વ્યાવહારિક પ્રશિક્ષણની ટેકનીકનો ઉપયોગ કરીને બાળકની દૈનિક જીવનની કાર્ય કુશળતાઓ વધારવા પ્રયત્ન કરે છે.

- (ઘ) સામગ્રી :- વાસ્તવિક વસ્તુઓ વાનગીઓનો પ્રયોગ શીખવતા સમયે કરવો જોઈએ. જેમ કે શીખવતી વખતે વાસ્તવિક પ્રેક્ટીસનો અનુભવ. ચાર્ટ અથવા પિકચરન મોડલનો પ્રયોગ વધારે ન કરવો.

એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈ એક પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ પૂરતો નથી માનસિક વિકલાંગ બાળકોના માત્ર ત્રણે પ્રકાર અલગ અલગ નથી પરંતુ એકબીજાથી સંબંધિત છે એટલા માટે શિક્ષકને ત્રણે અભ્યાસક્રમોના સંકલિતરૂપે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અને એવું કરતા સમયે આ ત્રણ કારણોને પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ જેમ કે વિકાસની વર્તમાન સ્થિતિ વાતાવરણનો વર્તમાન દબાણ વર્તમાન કાર્ય સ્તર.

3.4 અભ્યાસક્રમનું અનુકૂલન

અભ્યાસક્રમનું અનુકૂલન એટલે બાળકની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી તેને અનુકૂળ થાય અને બાળકને ધ્યાનમાં રાખી તેને અનુકૂળ થાય અને બાળક તેમાંથી વધુને વધુ શીખવામાં સફળ થાય છે.

કૌશલ્યોનું
પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ | (1) રજૂઆત વૈવિધ્યનું પૃથક્કરણ કરો.
(2) સુધારણા માટેના મુદ્દાઓ
(3) સુધારણા માટે યોજના રચો
(4) અનુકૂલનોનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓને શીખવો
(5) અસરકારતા ચકાસો
(6) ક્ષમતાઓ બદલાય તેમ અનુકૂલનો દૂર કરો અથવા સુધારો |
|--------------------------------|--|

બહુસંવેદનાત્મક અભિગમથી બાળકને શીખવવાના અનુકૂલન સારો બનાવી શકાય છે. બાળકને શીખવામાં અનુકૂળતા મળે છે. બહુસંવેદનાત્મક અભિગમ દષ્ટિ અને શ્રવણ ઉપરાંતની ઈન્દ્રિયોને અધ્યાપનમાં સામેલ કરવાનું સૂચવે છે. તાલીમ માટે પદ્ધતિ મહદ્અંશે ઈન્દ્રિયોની તાત્કાલિક ગોઠવણ પર આધાર રાખે છે. મોન્ટેસરી પદ્ધતિ મેડમ મારિયા મોન્ટેસરી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી તેઓ ઈન્દ્રિયો દ્વારા શિક્ષણની હિમાયત કરે છે. મૂળભૂત રીતે 6 થી 12 વયજૂથના માનસિક રીતે અક્ષમ વિદ્યાર્થીઓ પર મહદ્અંશે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. પાછળથી સામાન્ય બાળકો માટે પણ ઉપયોગી છે. જેમાં ઈન્દ્રિયોના દૃઢીકરણ પર ભાર મૂકે છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓ વજન રંગ અવાજ સ્પર્શ તાપમાન અને અન્ય સંવેદનાઓ અંગેના ઉદ્દીપકો અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ તે અંગેનો નિર્ણય અને તર્કની તાલીમ દ્વારા માટે સક્ષમ કરવા મોન્ટેસરી આધારીત તાલીમ માટે ખાસ સાધનો સૂચવવામાં આવ્યાં છે.

વિવિધ ઈન્દ્રિયો દ્વારા શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવું મોન્ટેસરી સાહિત્ય બજારમાં ઉપલબ્ધ છે. આ પદ્ધતિ માટે શિક્ષકોને ખાસ તાલીમની જરૂર પડે છે.

વિદ્યાકીય કૌશલ્યો માટે ગ્રેસ ફર્નાલ્ડ (Grace Fernald) દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલો VART (Visual Auditory Kinesthetic Tactile) અસરકારક છે. ઉચ્ચારણ અભિગમ Phonetic Approach જે એરટોમ ગીલીંગ હામ Ortom Gellingham વડે રજૂ કર્યો તે પણ બહોળા ઉપયોગમાં છે.

ગેરહાર્ટ (Gerhart) ના જણાવ્યા મુજબ બહુસંવેદનાત્મક અભિગમ ત્રણે કરતા વધુ ઈન્દ્રિયોનો અધ્યાપન અધ્યયનમાં સુયોગ્ય ઉપયોગમાં છે.

નિદાત્મક પારંપરિક અધ્યાપન (Clinical / Diagnostic Prescriptive Teaching DTP) અભ્યાસક્રમ અનુકૂલનમાં બાળકના દર્ક પ્રકારના અનુકૂલનો જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ જેમ કે બાળકને બેઠક વ્યવસ્થામાં અનુકૂલન શીખવાની સામગ્રીમાં અનુકૂલન આમ દરેક જાતના અનુકૂલનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

3.5 અભ્યાસક્રમના વિકાસમાં ઊભરતા વલણો

અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણનિર્દેશોમાં નવીન પ્રવૃત્તિઓ (નવીન પ્રવાહો)

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોઈએ તો મંદબુદ્ધિ બાળકો માટે શૈક્ષણિક સેવાઓ પહેલાની સેવાઓમાં ફેરફારો

કરવામાં આવ્યા છે. હાલના સમયમાં કરવામાં આવેલ શોધ કાર્યોના પરિણામ સ્વરૂપ બને ત્યાં સુધી સંભવ સામાન્ય વાતાવરણમાં સેવાઓ કાર્યક્રમ બનાવતા મયે અલગ અલગ ઉંમર અને સ્તરના વિભિન્ન સામાજિક આર્થિક સમૂહો અને વિભિન્ન સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિવાળા મંદબુદ્ધિ બાળકોની જુદી જુદી જરૂરિયાતો ન ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તેથી જ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો અને કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો કઠીન કામ છે. આ પણ એક કારણ છે કે બધા જ મંદબુદ્ધિ બાળકોને માટે કોઈ એક ચોક્કસ અભ્યાસક સંભવ નથી.

દરેક બાળકને માટે ભલે તે સામાન્ય હોય અથવા તો વિશિષ્ટ હોય તેને ઉપર મુજબ શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. જ્યાં સામાન્ય બાળકો માટે તેમની ઉંમર પ્રમાણે એક સમરૂપ શિક્ષણ પદ્ધતિ છે વિશિષ્ટ બાળકોને તેમની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ના આધારે ઉપર મુજબ શિક્ષણ કાર્યક્રમ મેળવવાનો હોય છે.

મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયામાં સમસ્યા ને હલ કરવા સહાયક પ્રાધ્યાપક તેમજ વીભાગીય વડા વિશેષ શિક્ષક એન.એમ.એચ. સિકન્દરાબાદ ઓળખ માટે (જાણકારી માટે) ડેટા એકત્ર કરે છે. તેમજ કાર્યક્રમના વિશે નિર્ણય લેવામાં આવે છે. સમસ્યાની ઓળખ અને વર્ગીકરણ માટે કરવામાં આવેલ મૂલ્યાંકન પ્રશિક્ષણ માટે કરવામાં આવેલ મૂલ્યાંકનમાં આપણને બીજાઓની (મુકાબલે) સરખામણીએ બાળકોના કાર્યની જાણકારી મળતી હોય છે.

જ્યારે બીજા વખતના મૂલ્યાંકનમાં બાળકની ક્ષમતા અને અક્ષમતાના વિષયમાં જાણકારી મળે છે. બીજા શબ્દોમાં કાર્યક્રમ વિષયાંક આંકલન વ્યક્તિ આધારિત હોય છે. એક બાળકને માટે કાર્યક્રમથી બીજા બાળકનો કાર્યક્રમની તુલના કરી શકાતી નથી. તેનાથી શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશ્યના કાર્યક્રમ બનવવા માટેની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે.

◆ શિક્ષણ માટે મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ

એંગલમેન, ગ્રેન્જિન અને સેવરસન (1979) ને જેમ કે સુજાવ આપ્યો છે. શિક્ષણ માટે મૂલ્યાંકનનો ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણના તેવા પહેલુઓ જે અપર્યાપ્ત છે. તેને શોધી કાઢવાના છે. તેમજ તેની અપર્યાપ્તતાઓ દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવો. શીખવવાના નિર્દેશો અને જેનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેના માટે ઉપયોગીતતાનું વ્યવસ્થિત વિશ્લેષણ કરવું એ જ શિક્ષણનું નિદાન કરવું. મૂલ્યાંકન નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આમ અત્યારે નવા નવા અભ્યાસક્રમો બનાવવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે.

શિક્ષણ માટે આવા પ્રકારના મૂલ્યાંકન કાર્યક્રમથી અલગ છે. પરીક્ષણ અને શિક્ષણ એક બીજાથી પૂરક છે. અને આ મૂલ્યાંકન પહેલાના મૂલ્યાંકન કરતા અલગ છે. આમ તો નોર્મ રેફરસ ટેસ્ટ નો ઉપયોગ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય છે.

શૈક્ષણિક મૂલ્યાંકનમાં નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે.

- 1 મૂલ્યાંકનની અલગ અલગ ટેકનીકોનો ઉપયોગ જેમાં અનૌપચારિક શિક્ષક દ્વારા કરેલ ટેસ્ટ અલગ - અલગ નિરિક્ષણ ટેકનીકોની દેખરેખ રાખનારથી જાણકારી મેળવવામાં આવે છે.
- 2 સ્પીચ થેયોલોજિસ્ટ, સાયકોલોજિસ્ટ તેમજ મેડિકલ પર્સન સહિત અન્ય વિશેષજ્ઞો દ્વારા કરવામાં આવેલ મૂલ્યાંકન વિવરણ પર કાર્યક્રમ બનાવતી વખતે ધ્યાનમાં આપવું.
- 3 સતત નિશ્ચિત સમયાન્તરે મૂલ્યાંકનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. બીજા શિક્ષકોએ પોતાની રીતી નીતિનો ઉપયોગ કરી અને શિક્ષણ વિધિમાં પરિવર્તન કરવામાં મદદ મળે છે.
- 4 મૂલ્યાંકન બની શકે તેટલું જલ્દી કરો
- 5 બધા જ તત્વોનું મૂલ્યાંકન કરો.

3.6 વિશિષ્ટ શિક્ષણમાં શિક્ષણનાં સિધ્ધાંતો

દરેક માનસિક રૂપથી અક્ષમ બાળકો એકબીજા થી થોડા ભિન્ન હોય છે. આ બાળકોને વ્યક્તિગત શિક્ષણની ખૂબ જ જરૂરિયાત હોય છે. આ બાળકોને શિક્ષણ નોર્મલ બાળકોની રીતે આપણે આપી શકતા નથી. આ બાળકોના શિક્ષણ માટે બાળકોની ઉંમર, બુદ્ધિ આંક, તેમજ બાળકોની કેપેબલીટી જોવામાં આવે છે. અને તેમજ બાળકોની રસ - રુચી ને પણ ધ્યાનમાં દેવામાં આવે છે. આ સાથે બાળકોની શીખવવાની પદ્ધતિ પણ ધ્યાનમાં દેવામાં આવે છે. આ સાથે બાળકોની શીખવવાની પદ્ધતિ પણ એટલી જ અગત્યની છે. જે પદ્ધતિ દ્વારા બાળકોને કોઈ પણ વસ્તુ શીખવા માટે ખાસ

જરૂરી છે અને તેના આદારે બાળકોને આપણે સરળતાપૂર્વક કોઈ પણ કાર્ય શીખવી શકીએ છીએ. આ માટે શિક્ષણનાં જે સિધ્ધાંતો છે. તે જાણવા ખૂબ જ જરૂરી છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

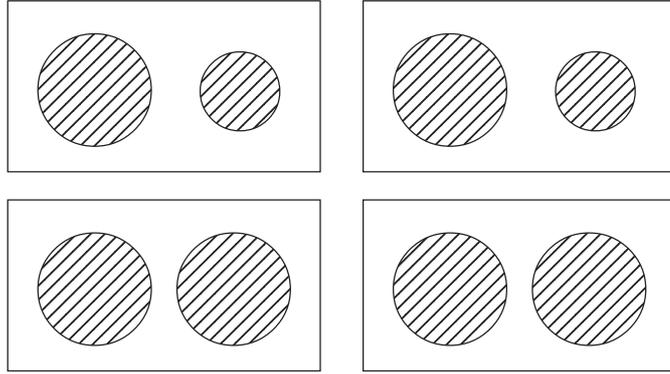
◆ **શિક્ષણનાં સિધ્ધાંતો**

- (1) સરળ થી અઘરું
- (2) જ્ઞાનથી અજ્ઞાન
- (3) મૂર્ત થી અમૂર્ત
- (4) સંપૂર્ણ થી અંશ.

(1) સરળ થી અઘરું (Simple to Complex)

શિક્ષણ હંમેશા એવી રીતે ચાલું કરવું જોઈએ. જેમાં બાળકોને સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ સફળતા બાળકોને કંઈક નવું શીખવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. અને કઠીન લક્ષ્યની બાળકો દ્વારા અપેક્ષા કરવામાં આવે છે. બાળક જ્યારે સહેલું ય પ્રાપ્ત કરી લે છે પછી તેને ધીરે ધીરે કઠીન લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

- (1) દા.ત. બાળકને બ્રશ કરતા શીખવવું હોય તો પહેલા બાળકને આગળના દાંત સાફ કરતા શીખવવું જોઈએ ત્યાર પછી બાળકને સાઈડના દાંત અને પછી અંદરની બાજુના દાંત સાફ કરતા શીખવવું જોઈએ. જે બાળકને શીખવવામાં સરળતા રહે.
- (2) દા.ત બાળકને મણકાં પરોવતાં શીખવવું હોય તો પહેલાં બાળકને મોટા મણકાં પરોવતાં શીખવવું પડે અને ત્યારબાદ નાના મણકાં પરોવતા બાળકોને શીખવી શકાય છે.

(2) જ્ઞાત થી અજ્ઞાત (Known to Unknown)

બાળકનું વર્તમાન સ્વર એ શિક્ષણ સમયનું પ્રારંભીક બીદું હોય છે. એટલે કે જે કૌશલ્ય બાળકને જ્યાં સુધીનું જ્ઞાન છે તે જ બીદું શિક્ષણ સમયે પ્રથમ બિંદુ કહેવાય છે. દા.ત બાળકને ‘ગાય’ શબ્દની વાંચતા શીખવવા માટેની જરૂરિયાત છે. જ્યારે શરૂઆત બાળકને ‘ગાય’ ના ચિત્ર કરવામાં આવે છે. જેને બાળકો ઓળખે છે. ત્યાર પછી ‘ગાય’ શબ્દનું ગાયના ચિત્ર સાથે મેચીંગ કરવાના શીખવવા આવે છે. ત્યાર પછી બાળક ‘ગાય’ શબ્દને ઓળખી જાય ત્યાર પછી બાળકને બીજા બે શબ્દ સાથે પછી બાળકને પછી બીજા બે શબ્દ સાથે અને પછી વધારે શબ્દ સાથે મેચીંગ કરતાં શીખવવું જોઈએ. દા.ત. આ જ પ્રમાણે બાળકને ફળોનો ખ્યાલ છે તો તેનાથી આગળ તેના સ્વાદ વિશે ખ્યાલ આપીએ શીખવતી વખતે હંમેશા પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરીએ “બાળકને તક આપો કે તેને શું આવડે છે?”

(3) મૂર્ત થી અમૂર્ત (Concrete to Abstract)

માનસિક વિકલાંગ બાળકોને અમૂર્ત અવધારણાઓને શીખવવામાં વધારે તકલીફ પડે છે. તેથી જ્યારે પણ બાળકને શીખવવીએ ત્યારે વસ્તવિક વસ્તુઓ બતાવી તેની સમાન વસ્તુઓ કલ્પના કરાવીએ. દા.ત. બાળકને ગોળ આકારની સંકલ્પના કરાવવા ગોળ આકારનું ચિત્ર બતાવી બાળકની આસપાસના વાતાવરણમાં ઉપલબ્ધ ગોળ વસ્તુઓની કલ્પના કરાવીએ.

ઉદા. બાળક કેળાની છાલ ઉતારે

આ મોટું છે

આ મીઠું છે

કેળુ પીળા અને લીલા રંગનું હોય છે.

આ બધી વસ્તુ વાર્તાલાપ થી શીખે છે

તમારે કેળુ ખાવું છે (કેળુ બતાવીને)

આ રીતે ન ખાવ છાલ ઉતારીને ખાવ

શું આ ખાટું છે ? મીઠું છે ?

તમને પીળા રંગનું કેળું જોઈએ કે લીલા રંગનું ?

નાનું કે મોટું ? આ રીતે વાતચીત કરતા શીખવી શકાય.

- **શીખવતી વખતે નીચે પ્રમાણે પ્રક્રિયાનો પાલન કરવું અતિ આવશ્યક :-**

- (1) વાસ્તવીક વસ્તુને પ્રસ્તુત કરવું - કેળુ
- (2) વાસ્તવીક વસ્તુ અને ચિત્ર બને રજુ કરો
- (3) બાળકને કેળાની વાસ્તવિક પડછાયો રજુ કરવુ
- (4) માત્ર ચિત્રોનો ઉપયોગ કરો
- (5) વાસ્તવીક વસ્તુ રજુ કરતાં વારંવાર કેળાનું નામ લેવુ
- (6) આ વસ્તુથી બાળક કેળાનું નામ આકાર શીખી શકશે

શીખવાડતા સમયે તેની સાથે વાસ્તવિક વસ્તુ રજુ કરવી જરૂરી છે.

(4) સંપૂર્ણ થી અંશ (Whole to part)

કોઈપણ અવધારણા શરૂ કરતાં પહેલાં સંપૂર્ણ રૂપથી પરીચીત કરાતી જોઈએ. જેનાથી બાળકોને કોઈ વસ્તુનો પહેલાં સંપૂર્ણ ખ્યાલ લવશે અને ત્યારબાદ બાળકને નાના વિવિધ ભાગોની સમજ આપવી જોઈએ.

દા.ત. આપણે શરીરનાં વિભિન્ન અંગો વિશેની સમજૂતી આપતા પહેલાં માણસનું આખું ચિત્ર બતાવવું જોઈએ અને ત્યાર બાદ આ માણસના હાથ પગ, આંખ, નાકમાં વગેરે છે. તેની સમજૂતી આપવી જોઈએ.

આ જ રીતે આખું ચીકું બતાવીને બાળકને કહેવામાં આવે છે આ ચીકું છે. ચીકુના રસ, કલર તેના બી આકાર, છોતરા, વગેરેનો ખ્યાલ બાળકને પછી આપવો જોઈએ જોઈએ. જેનાથી બાળકોને વિવિધ ભાગોનો ખ્યાલ આવે.

આમ આ ચાર આધારભૂત સિધ્ધાંત બાળકોને કોઈપણ પ્રકારનું શિક્ષણ દેતા સમયે યાદ રાખવા જોઈએ. જ્યારે શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો નિર્ણય લેવામાં આવે ત્યારે આ વાત પર વિશેષ ધ્યાન દેવાં જોઈએ કે આ ચાર નિયમો લાગુ પડે છે કે નહીં. જો ના પડતાં હોય તો શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સુધારો અથવા પરિવર્તન લાવવું જરૂરી બને છે.

3.7 શીખવાના તબક્કા, શીખી જવું, સંપાદન, સામાન્યીકરણ, સંકલ્પના/ખ્યાલ શીખવું, જોડાણ, ઓળખ અને સામાન્યીકરણ

- શીખવાના ચરણ નીચે પ્રમાણે છે.

(1) શીખી જવું (Aquisition) સંપાદન :

શીખી જવું નો અર્થ થાય છે કે વિદ્યાર્થીઓવું કાર્ય કરી લેવું જે પહેલા બાળકો કરી શકતા ન હતા. આ પગથિયામાં બાળકોને નવી પધ્ધતિથી શરૂઆત કરવામાં આવે છે. પ્રથમ ચરણમાં બાળક શીખતા શીખતા ભૂલો કરે છે. અંતમાં ધીરે ધીરે આ નવી ક્રિયા શીખી શકે છે. તે આ કાર્યમાં સંપન્ન થઈ જાય છે. આ પગથિયામાં બાળકો અને શિક્ષકના વાર્તાલાપ ઘણો જ રહેવો જરૂરી છે. જેને કારણે આ નવી ક્રિયા શીખવવામાં મદદ મળી રહે.

(2) સરળ પ્રવાહ (Maintanance)

એક વખત બાળક કોઈ પણ ક્રિયા સારી રીતે કરવા લાગે ત્યારે પણ તેને સરળ પ્રવાહ સુધી તેનું ધ્યાન લક્ષ્યમાં રાખી શકીએ. બાળકને સ્વતંત્ર રહેવા દેવો જોઈએ અને તેને ભણવાની તક આપવની જોઈએ. વધારે પડતી ક્રિયાઓની તેને ઘણી જ મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. તેને એ કાર્ય ઘણો જ ગેરલાભ થાય છે. જેનાથી આપણે જે તેનાથી અપેક્ષા રાખે છે. તે મળતી શકતી નથી. બાળકને આપણે તેની નાની-નાની ક્રિયાઓને ધ્યાનમાં લઈ તેને પ્રોત્સાહન આપતા રહેવું જોઈએ.

(3) અતિઅધીગમ :-

અતિઅધીગમમાં કૌશલ્યને બનાવી રાખવાનો પ્રયાસ નીરંતર અભ્યાસથી થાય છે. અહીં અધીગમ અવસ્થામાં જે પ્રયાસ પૂરો સમય શીખવાના હેતુ માટે થાય છે. તેનો અડધો સમય આમાં કાઠવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જો કોઈ કાર્ય શીખવા માટે 30 મીનીટ ચાર અઠવાડિયા સુધી કરવામાં આવતું હોય તો અતિ-અધીગમમાં 15 મીનીટ સુધી બે અઠવાડિયામાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

(4) વર્ગીકૃત અભ્યાસ :

વર્ગીકૃત અભ્યાસમાં કાર્યને અપેક્ષીત સમયમાં નિયમિત અંતરાલમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. વર્ગીકૃત અભ્યાસમાં શીખી ગયેલ કૌશલ્યને અતિ-અધીગમ અભ્યાસના માધ્યમથી બનાવી રાખવામાં સહાયતા મળે છે. આનો વ્યવહારીક અંતર એ છે કે કાર્ય અભ્યાસ અઠવાડિયામાં બે વાર 15-15 મી. થાય છે. રોજ નથી થતું અને અભ્યાસ ઘણા અઠવાડિયા સુધી ચાલે છે

(5) સામાન્યીકરણ (Generalization)

સામાન્યીકરણનું તાત્પર્ય જે કૌશલ્ય શીખી ગયેલ છે તેને નવી પરિસ્થિતિમાં પ્રદર્શન કરવા માટે થાય છે. અત્યાર સુધી પ્રદર્શન કરવા માટે થાય છે. અત્યાર સુધી બાળકો એક જ કાર્ય કરતાં હતા. સામાન્યીકરણમાં તેમને બે અથવા બે થી વધારે કાર્ય કરવા આપવામાં આવશે. પરંતુ આ વ્યવહારમાં શિક્ષણ માટે સમય પરિસ્થિતિ સમાન હોય છે અને વિભિન્ન વ્યવહાર પ્રદર્શિત થાય છે.

◆ પ્રેરક સામાન્યીકરણ :

પ્રેરક સામાન્યીકરણમાં વિદ્યાર્થી કોઈ પણ ક્રિયા સમાન કરે છે. પરંતુ તેની પરિસ્થિતિ અલગ અલગ હોય છે. ઉ.દા. તરીકે વિદ્યાર્થી કલાસમાં 4 અંકને ફ્લેશકોર્ડમાં જોઈને બોલે છે. અને એજ 4 અંકને કેલેન્ડર અથવા બસના નંબરને જોઈને બોલે તેવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ. એક વિદ્યાર્થી જેણે રિસોર્સ રૂમમાં શાંત બેસીને કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. તે વિદ્યાર્થી પાસે એવી પેક્ષા રાખીએ કે તે આજ વ્યવહાર સામાન્યકલા ઘર અથવા અન્ય પરિસ્થિતિમાં પ્રદર્શિત કરે.

◆ પ્રતિક્રિયા સામાન્યીકરણ :

જ્યારે કલાસમાં શીખી ગયેલ કૌશલ્યને વિદ્યાર્થી અન્ય સંબંધિત પરિસ્થિતિમાં પ્રયોગ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે તો તેને પ્રતિક્રિયા સામાન્યીકરણ કહેવામાં આવે છે. એક વિદ્યાર્થી જેણે બ્રેડ સ્લાઈસ પર જામ અને માખણ લગાવતા શીખી ગયો છે તે અન્ય ખાદ્ય પદાર્થ જ્યાં આવશ્યક છે ત્યાં જામ અને માખણનો પ્રયોગ કરે.

◆ સંકલ્પના શીખવવામાં સમાયેલ પગથીયાં

(1) સરખામણી, જોડાણ :-

લાલ રંગની ઓળખ શીખવવા માટે લાલ રંગની વસ્તુ સાથે સરખામણી કરવાની પદ્ધતિને મેચીંગ કહે છે. જેવી કે આકાર, રંગ, સ્વાદ, સુગંધ.

દા.ત. તમે શાક માર્કેટથી શાકભાજી ખરીદીને લાવો છો. તે જુદી - જુદી થેલી અથવા વાસણમાં કેવી રીતે મૂકો છો ? તે શાકભાજી આકાર, રંગ પર આધારિત હોય છે.

- સરળથી અઘરું -- સિધ્ધાંતનો પાલન કરતાં મોટા અંતરવાળી વસ્તુઓનો સમૂહ બતાવવું જરૂરી છે. અને ઓછા તરવાળી શાકભાજીનો સમાવેશ કરવો.

દા.ત. ડુંગળી અને રીંગણાનો સમૂહ બનાવી

- ડુંગળી રીંગણા મરચા

- ડુંગળી, રીંગણા, મરચા અને બટાટા
- ડુંગળી, રીંગણા, બટાકા, મરચા, ભીડો
- ડુંગળી, રીંગણા, મરચા, બટાકા, ભીડાં તથા ...
- યાદ રાખો :- જેટલી વસ્તુ ઉપાડો તેનું નામ ખૂબ જ જરૂરી મૂકતા પહેલાં બોલવું જરૂરી છે.
- જ્ઞાન થી અજ્ઞાનનો સિધ્ધાંતનો અમલ
બાળકને નવી શાકભાજી શીખવાનું શરૂ કરો તે પહેલા તેને શીખવેલ શાકભાજી ને જુદુ કરવાનું કહો, તે કરવાની આપણને સહાયતા મળશે જેનાથી નવી વસ્તુ માટે સમજાવુ કે નહીં અથવા ફરીથી તેના વિશે સમજ આપવી જરૂરી છે.
- અન્ય સમજણ તેને શાકભાજી અલગ કરવાની ક્રિયા પરથી સમજી શકાય છે. (ડુંગળી, બટાકા, રીંગણા, ભીડાં, મરચું)

સાદાથી અઘરાનો સિધ્ધાંતનું પાલન કરતાં આપણે એક એક સમયે તે શાકભાજી લઈએ છીએ પરંતુ કઈ બે શાકભાજી ? ધ્યાન રાખો પહેલાં આપણે શું કહ્યું છે. આપણે એવી વસ્તુ રજુ કરીએ જેમાં બંને વચ્ચે ઘણો જ તફાવત હોય. આપણે રીંગણા અને ભીડા કે ભીડા અને ડુંગળી, બટાકા અને મરચા લઈ શકીએ.

જ્યારે બાળક બે શાકને અલગ કરવાનું શીખી જાય છે. ત્યારે તેમાં એક અન્ય શાક ઉમેરી દેવું જેનાથી તેણે વીણવાનું હોય પછી ધીમે ધીમે તેને અઘરું બનાવી શકો છો. વીણવા માટે અન્ય શાક મેળવતા જવું.

જેમ જેમ બાળક મુખ્ય વસ્તુઓને અલગ કરવાનું શીખી જાય છે. (દા.ત. શાક) પછી તેને કંત્રની મદદથી અલગ કરતા શીખવો અહીં મુર્તથી અમૂર્તના સિધ્ધાંતનું પાલન કરવું.

◆ ઓળખ :-

એક વખત બાળક સરખામણી શીખી ગયા પછી બીજી પગથીયું ઓળખ કરાવી. આના માટે પણ સિધ્ધાંતો અને વિધી જરૂરી છે.

- ઓળખ માટે બે વસ્તુ લો
- વિદ્યાર્થીને બે વસ્તુની સરખામણી કરવા કરો
- બાળક વડે સારી પ્રતિક્રિયા આપ્યા પછી ધીરે ધીરે ઓળખની વસ્તુ બતાવી શકાય.
- જો બાળક ખોટું કહેતો હોય તો ફરીથી તે વસ્તુ બતાવી તેને સાથે બોલવું

દા.ત. રીંગણા અને ભીડાંની ઓળખ કરાવી છે. જો રીંગણા બતાવતા બાળક ભીડા કહેતો હોય તો ભીડા બતાવવું. આ ભીડાં છે પછી રીંગણા બતાવી રીંગણાની ઓળખ કરાવવી આ રીંગણા છે.

◆ નામ આપવું :-

છેલ્લા પગથિયા બાળકને વસ્તુનું નામ શીખવવું. આ પગથિયામાં બાળકનું/ચિત્રને બતાવતા આ શું છે. કેચલાંક મંદબુદ્ધિ બાળકો જે બોલવામાં અશક્ત હોય છે. તે પગથિયા પર આવી શકતા નથી. તેમને નિશાની વડે શબ્દો વડે શીખવવું પડશે.

પ્રથમ પગથિયામાં નવું કાર્ય શીખવવું બીજામાં કાર્યને સંપૂર્ણપણે કરવું. ત્રીજામાં આદેશ બંધ થાય તો પણ કાર્ય સંપૂર્ણપણે કરવો તથા છેલ્લે સામાન્ય પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણને આધારે શીખવવું

3.8 શિક્ષણ અભિગમમાં બહુઈન્દ્રિય અભિગમ, VAKT વર્તણૂક અભિગમ

બહુઈન્દ્રિય અભિગમમાં મુખ્યત્વે માર્યા મોનેસ્ટરી ફાળો ખૂબ જ અગત્યનો છે તે નીચે પ્રમાણે આપણે જોઈએ.

◆ માર્યા મોનેસ્ટરી વિધિ

માર્યા મોનેસ્ટરી નો જન્મ ઈટાલીના ચિવાલા નામના ગામમાં 1870 માં થયો હતો. તેમણે ડોક્ટરની ડિગ્રી લઈને પ્રથમ મહીબા ફીઝીશીઅનનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આજે પણ વિશ્વભરમાં બાલ્યઅવસ્થાના

શિક્ષણમાં તેના યોગદાનને કારણે યાદ કરવામાં આવે છે. તેમણે પહેલી વખત કમજોર બાળકો માટે કામ કર્યું. તેમણે ક માનવ વિજ્ઞાની, ડોક્ટર અને પ્રશિક્ષકના રૂપમાં નીપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે.

મોન્ટેસરી મેથડમાં એકીકૃત કક્ષા, જ્ઞાનેન્દ્રિય, પ્રશિક્ષણ, મુર્ત પદાર્થોનો પ્રયોગ દંડનો લોપ, શોધો અને શીખો, તથા ક્રિયાઓને શીખવામાં સ્વતંત્ર થવું વગેરે મુખ્ય વિશેષતાઓ તેમની મધ્યતીમાં જોવા મળે છે. આ વિધીનો માનસિક રૂપથી અવિકસિત બાળકો માટે પ્રથમ વાર ઉપયોગ 1899 માં કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તરત જ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે સામાન્ય બાળકો પર પણ એટલો જ પ્રભાવી છે.

♦ મોન્ટેસરી વિધીના સિધ્ધાંત :-

(1) **વૈયક્તિકતા :-** દરેક વ્યક્તિ વિશ્વમાં પોતાની જેવો જ એક હોય છે. તે દરેકમાં વૈયક્તિક, શારિરિક, સામાજિક, માનસિક તથા આત્મીકતા થી વિકસીત થાય છે. તેમનો એવો વિશ્વાસ હતો કે દરેક બાળક પોતાની રાહ ઉપર પોતાના રીતે કાર્ય કરે છે. દરેક શિક્ષકનું એવું માનવું છે કે તે બાળકના ચિત્ર, બુદ્ધિ અને રુચીઓ તથા અન્ય બીજી તથ્યોને જાણે માર્યા મોન્ટેસરી વ્યક્તિ વિકાસના હેતુ સ્વાતંત્ર્યને મહત્વપૂર્ણ માને છે. મોન્ટેસરી ભય અને પુસ્કારની આશા બાળકોને પ્રોત્સાહિત કરતી નથી. પરંતુ બાળકને પોતાની જાતે, આપમેળે કાર્ય સંપન્ન કરવાની ખુશી પ્રોત્સાહિત કરે છે. જેનાથી બાળક ઉત્સાહિત થાય છે. સૌથી મોટું પુરસ્કાર સ્વયં તેમની પાસે જ હોય છે.

(2) **વિકાસ :-** મોન્ટેસરીનો વિશ્વાસ હતો વિકાસમાં જ શિક્ષણ રહેલું છે. તેમનો વિશ્વાસ હતો કે બાળકોમાં બાળપણથી જ સ્વાયત્વ તથા સાથે મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસની પ્રકૃતિ હોય છે. જો બાળકને વ્યક્તિત્વને પૂર્ણ કરવા માટે અલગ અલગ મોકો મળે છે ત્યારે સ્વતંત્ર્ય રીતે સ્વેચ્છાથી શરીર તેમજ મનના વિકાસ હેતુ માટે કાર્ય કરે છે.

(3) **સ્વતંત્રતા :-** મોન્ટેસરી બાળકોની એવી પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની સંકેત કરે છે જેમાં બાળકોના સ્વભાવ તેમજ પ્રકૃતિ અનુસાર વિકાસ ના નિયમ પૂર્ણ રીતે આજ્ઞાકારીતાથી બન્યા છે બે કારણોથી દરેક બાળકને સ્વતંત્રતા દેવી જોઈએ જેમાં

(1) કોઈ પણ વસ્તુના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન માટે સ્વતંત્રતા આવશ્યક છે.

(2) અનુશાસન આઝાદીના મધ્યમથી આવવું જોઈએ.

મોન્ટેસરી પધ્ધતિમાં શિક્ષા અનુશાસન ના દબાવ બહારથી આપવામાં આવતો નથી. પરંતુ સ્વ નિયંત્રણથી આપવામાં આવે છે. જે સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ક્રિયાઓ કરવાથી થાય છે.

(4) **જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રશિક્ષણ :-** મોન્ટેસરીના મત પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિય જ્ઞાનનો પ્રવેશ કરવો હોય છે. તેમને વિશ્વાસ છે કે શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં જ્ઞાનેન્દ્રિય મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નીભાવે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયનું પ્રશિક્ષણ સીધી રીતે જ બૌદ્ધિક વિકાસ હેતુ બાળકોને તૈયાર કરે છે. તેના લીધે તેમણે વાસ્તવિક વસ્તુ દ્વારા પ્રત્યક્ષ સંપર્ક વિષયનો અનુભવ કરાવવાથી શિક્ષણ સામગ્રી બાળકોને દેવાની યોજના બનાવી હતી. તે સ્પર્શ જ્ઞાનને મહત્વ આપે છે. તેથી તેમની શિક્ષા પધ્ધતિને ક્યારેક સ્પર્શ શિક્ષા પધ્ધતિ પણ માનવામાં આવે છે.

(5) **ગામક શિક્ષા અથવા માંસપેશીઓનું પ્રશિક્ષણ :-** બાળકોના શરૂઆતના સમયમાં માંસપેશી ક્રિયાઓનું ગામક પ્રશિક્ષણ જરૂરી હોય છે. તથા તેનું મોન્ટેસરીમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. મોન્ટેસરીની િચ્છા હતી કે બાળકો માંસપેશીઓનો સાચો પ્રયોગ તેમનો વિશ્વાસ હતો કે સ્નાયુઓનું પ્રશિક્ષણ મનોગામક ક્રિયાઓ જેવી કે લખવું, ચાલવું અને દોડવું તેમજ બાળકોનું સ્વાલંબી થયું તેમજ વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે સહાયતા કરે છે. આમ તેના ફળસ્વરૂપ મોન્ટેસરી જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રશિક્ષણની સાથે સાથે ગામકશિક્ષાને મહત્વ આપે છે.

(6) **સામાજિક વિકાસ :-** મોન્ટેસરી પધ્ધતિ શિક્ષામાં સામાજિક તત્વોને નજર અંદાજ નથી કરતા. તેઓ બાળકોના સામાજિક વિકાસ પર પણ ભાર દે છે. તેમજ ‘ચીલ્ડ્રન હાઉસના’ માધ્યમથી ખૂબ સારા પ્રસંગો દે છે. બાળકોને વિદ્યાર્થી કલાસરૂમની સાફ-સફાઈ. તેમજ ભોજનનું ટેબલ તૈયાર કરાવવું વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિ શકાય. અહીં સામાજિક ગતિવિધિઓ અને ખેલ કુંદ તેમજ સ્વાસ્થ્ય માટેનાં અભ્યાસ દ્વારા બાળકને નવા નીયમો તેમજ સ્વસ્થ્ય માટેના અભ્યાસ દ્વારા બાળકને નવા નિયમો તેમજ વ્યવહાર વર્તન સુધારવા માટેની તેમજ તેના પાલનની જરૂરીયાત હોય છે.

♦ **મોન્ટેસરી પધ્ધતિ :-**

મોન્ટેસરી સ્કુલમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનો અભ્યાસ દેવામાં આવે છે.

(1) વાસ્તવિક જીવનમાં અભ્યાસ

(2) જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રશિક્ષણ અભ્યાસ

(3) ભાષા તેમજ ગણિત શિક્ષણ માટે શૈક્ષણિક અભ્યાસ

(1) **વાસ્તવિક જીવનના અભ્યાસ :** મોન્ટેસરી સ્કુલમાં બાળકોની આવશ્યકતાઓને જાણી અને તેના આધારે સુવિધા પુરી પાડવામાં આવે છે. બાળકોને એવી ક્રિયાઓ દેવામાં આવે છે. જે તેને વાસ્તવિક જીવનમાં ઉપયોગી થાય અને તે તેને આનંદ લઈ શકે. જેવી રીતે ધુળ સાફ કરવી, ફેમની સાફસફાઈ, કપડાની સાફ સફાઈ, .. પ્રવૃત્તિ. ડ્રેસીંગ, ગ્રુમીંગ વગેરે બાળકને વ્યવસ્થિત શીખવવાના આવે છે. એમજ બાળકને બટન લગાવવા, હુંક લગાવવું, જિપ લગાવવી, વગેરે બાળકોને શીખવવામાં આવે છે. તેમજ પોતાના કપડા વ્યવસ્થિત જગ્યાએ મુકવા, રસોડામાં વાસણો વ્યવસ્થિત જગ્યાએથી લેવા મૂકવા વગેરે દરેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(2) **જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રશિક્ષણમાં અભ્યાસ :-** જ્ઞાનેન્દ્રિય પ્રશિક્ષણમાં અભ્યાસ વિભિન્ન પ્રકારની સામગ્રી આકાર, રૂપ, વજન,સ્પર્શ, શ્રવણ, રંગ વગેરે પ્રત્યક્ષીકરણના હેતુ માટે જોવા મળે છે. ઉ.દા. રૂપે આકારના પ્રત્યક્ષીકરણ રૂપે લાકડીની ઉંચાઈ, પહોળાઈ, વ્યાસ વગેરે ધ્યાનમાં જોવા મળે છે.

- અભ્યાસ ત્રણ ચરણોમાં યાદ કરવામાં આવે છે.

(1) સંબંધ બનાવો (એસોશીએશન)

(2) ઓળખ કરવી (રેકોગનાઈઝશન)

(3) ફરી યાદ કરવી (Re-call)

♦ **શીખવવાના હેતુ અભ્યાસ**

શીખવવાના હેતુનો અભ્યાસનો પ્રયોગ ત્રણ આર (R) (Reading, Writing, Airthmetic) માં ભણાવવામાં કરવામાં આવે છે. મોન્ટેસરીન માનવું એવું હત કે બાળકોનો શારિરીક કૌશલ્યો આશાની થી વિકસીત થાય છે. એટલે બાળકોને લખતા પહેલા શીખવવું જોઈએ. ત્યાર પછી બાળકોને વાંચતા શીખવવું જોઈએ. તે એવું માનતા હતા કે વાંચવું એક ઉત્તમ કૌશલ્ય છે અને વાંચવું અને બૌદ્ધિક વિકાસથી લખવું એ કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી શીખવવું જોઈએ.

લખવું એ બે પ્રકારનાની પધ્ધતિથી થાય છે. એક જેમાં અક્ષરોને પુનઃ સંપાદન કરવું અને લખવાનો કુશળ પ્રયોગ. આ બંનેનો સંયુક્ત પ્રયોગ શબ્દ લેખન માટે આવશ્યક હોય છે.

અંકો અને અક્ષરોને ભણાવવા માટે રેતીવાળા પેપરને કાપીને ડાર્કબોક્સમાં લગાવી દેવું. આ અક્ષરોનું ધ્વની જ્ઞાન એ જ સમયે દેવું જોઈએ જ્યારે બાળક ત્રણ ચરણ (સંબંધ બાંધવો, ઓળખ અને પુનઃસ્મરણ) વ્યવસ્થિત રીતે કરી શકતો હોય.

♦ **બહુસંવેદના અભિગમ (Multisensory Approach)**

બહુસંવેદનાત્મક અભિગમ દૃષ્ટિ અને શ્રવણ ઉપરાંતની ઈન્દ્રિયોને અભ્યાસમાં સામેલ કરવાનું સુચવે છે તાલીમ અને પધ્ધતિ મહદઅંશે ઈન્દ્રિયોની તાત્કાલિક ગોઠવણ પર આધાર રાખે છે. મોન્ટેસરી પધ્ધતિ મેડમ મારીયા મોન્ટેસરી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી. તેઓ ઈન્દ્રિયો દ્વારા શિક્ષણની હિમાયત કરે છે. મૂળભૂત રીતે 6 થી 12 વયજૂબથના માનસિક રીતે અક્ષમ વિદ્યાર્થીઓ પર મહદઅંશે ધ્યાન કેન્દ્રીત કરે છે પાછળથી સામાન્ય બાળક માટે પણ તે ઉપયોગી છે. જેમાં ઈન્દ્રિયોના દઠિકરણ પર ભાર મૂકે છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓ વજન રંગ, અવાજ, સ્પર્શ, તાપમાન અને અન્ય સંવેદનાઓ અંગેના ઉદ્દીપકો અને તેમની વચ્ચે ભેદ તે અંગેનો નિર્ણય અને તર્કની તાલીમ દ્વારા સક્ષમ કરવા. મોન્ટેસરી તાલીમ માટે ખાસ સાધનો સૂચવવામાં આવ્યા છે.

વિવિધ ઈન્દ્રિયો દ્વારા શિક્ષણ માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવું મોન્ટેસરી સાહિત્ય બજારમાં ઉપલબ્ધ છે. આ પધ્ધતિ માટે શિક્ષકોને ખાસ તાલીમની જરૂર પડે છે.

વૈયક્તિક કૌશલ્યો માટે ગ્રેસ - ફર્નાલ્ડ (GRes Fernald) દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ. (VAKT)

અસરકારક છે. VAKT ફર્નિલ્ડ દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. જેનું માનવું એવું હતું કે બાળકો કોઈપણ કાર્ય કરવા માટે બધી જ જ્ઞાનેન્દ્રી પોતાના ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષણ મેળવે.

V - Visually - દૃશ્ય

A - Auditory - શ્રાવ્ય

K - Kinesthetic - અર્થપૂર્ણ રીતો

T - Touch - સ્પર્શ સુંગઘ

આમ, બાળકો કોઈ પણ જ્ઞાન માટે દૃશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્પર્શ, સુંગઘ અને અર્થપૂર્ણ રીતે શીખે તે ખૂબ જ જરૂરી છે. જેના લીધે બાળકોની ઈન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય અને બાળકો નવું શીખી શકે.

બાળકો એક અક્ષમતાવાળા હોય કે બહુવિધ અક્ષમતાવાળા હોય પ્રયુક્તિઓ સરખી રહે. સુઝ પૂર્વ ઉપયોગ અને સુયોગ્ય સાધનો ઉપયોગ જરૂરી છે. જેના લીધે બાળકોની ઈન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય અને બાળકો નવું શીખી શકે.

બાળકો એક અત્રમતાવાળા હોય કે બહુવિધ અક્ષમતાવાળા હોય પ્રયુક્તિઓ સરખી રહે છે. સુઝ પૂર્વ ઉપયોગ અને સુયોગ્ય સાધનોનો ઉપયોગ જરૂરી છે.

સાધનો બે પ્રકાર હોઈ શકે છે.

(1) અધ્યાપન સાધનો (2) કાર્ય ઉપયોગી સાધનો. અધ્યાપન સાધનો (જેવા કે ગણતરી માટેના બ્લોક અધ્યયન દરમ્યાન ઉપયોગી હોય છે. એક વખત મુદ્દા શીખી લીધા પછી તેની જરૂર પડતી ન હતી. કાર્ય ઉપયોગી સાધનો કાર્ય કરવા માટે જરૂરી છે.) જેમ કે શ્રવણ યંત્ર વ્હીલચેર શિક્ષક પોતાની વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી નક્કી કરવું કે ક્યાં કયુ સાધન વપરાય.

સંવેદના ઉત્તેજક કાર્યક્રમ માટેની પ્રવૃત્તિઓના ઉદાહરણો

(1) સંવેદના દૃષ્ટિ :

સૂચિત પ્રવૃત્તિઓ

1. ભોય તળિયે દોરેલા પટ્ટા ઉપર વિદ્યાર્થીઓ ચાલે
2. જુદા જુદા માપ અને રંગોની વસ્તુઓના હલન - ચલન મુજબ તેને અનુસાર
3. ક્રમિક રીતે વધુ કઠીનતાવાળા અવરોધક રસ્તા પર ચાલવું
4. અરીસાનો ઉપયોગ કરી શરીરના ભાગો ઓળખો અને શરીરને હલન ચલન અનુસરશો.
5. તેજસ્વી રંગવાળી વસ્તુઓને જુદી પાડવી અથવા ભિન્ન ડિઝાઈનોને મેળવવી.
6. બાળક પહોંચી શકે એટલે તેની મનગમતી વસ્તુ રાખો, બાળકને ત્યાં સુધી પહોંચવા જણાવો

(2) શ્રવણ :-

1. લયબદ્ધ અને અવાજનું અનુકરણ
2. ચોક્કસ અવાજ થાય રીંગ લાકડી ઉપર મુકો (ક્રિયા સંકલન સાથે વિદ્યાર્થી આંખને મિરકાવી શકશે)
3. કેટલાંક સાધનોનો ઉપયોગ કરી આનંદ આવે તેના અવાજ કરો (દા.ત. બેલ, સંગીતના, રમકડા વિગેરે)
4. અવાજ ફરતું સાધન રમકડુ સંતાડી દો અને વિદ્યાર્થીઓને તે સાધન શોધી કાઢવા જણાવો
5. સંગીતની રમતો (સિમોન સેપ્ઝ, સંગીત પરથી વગેરે)
6. બાળકને અવાજ વાક્યોન અનુકરણ કરો.

(3) સ્પર્શ

1. સરખી સપાટી વાળાને છીટા પાડો અને સરખાવો (ક્યા પેપર, દોરા વિગેરે)

2. આનંદ આવે તેવી વસ્તુથી બાળકને સ્પર્શ કરાવો પછી શરીરનો ભાગ દર્શાવવા ઉપયોગ કરો.
3. વિવિધ તાપમાન વાળી વસ્તુઓનો અનુભવ કરાવો (હુફાળું પાણી, બરફના ટુકડા વિગેરે)
4. બાળકોને તેમના માતા પિતોના ચહેરાને હાથથી અનુભવવા દો પોતાના શરીરને પણ સ્પર્શ દ્વારા સમજી શકે.
5. વિવિધ આકારો સ્પર્શથી - પઝલ દ્વારા અલગ ઓળખે.
6. (Terrian Borefootd) નો બાળકને અનુભવ કરવા દો.

(4) વાંસ/ગંધ

1. ઘરની આજુબાજુ વિસ્તારની વિધી વાસનો અનુભવ કરાવે
2. વાસના લ7ણો માટે બાળકને વાસ લેવા દો
3. સામાજિક અનુભવો દ્વારા વાસ લેવા દો - શાકભાજી બીજા સ્થળવાસ બુટની દુકાનની વાસ હોટલ ની વાસ અન્ય વાસને જુદી જુદી તારવવાના સ્ત્રોત છે.

(5) સ્વાદ

1. વિવિધ ખોરાકનો સ્વાદ લેવા છે.
2. સારૂ કામ કરે સારા સ્વાદનો લાભ આપો
3. સારા સ્વાદને કોઈ બાબત સાથે સાંકળો નામને સંકેત આપે છે

બહુસંવેદનાત્મક અભિગમોમાં બે થી વધુ (શ્રવણ અને દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે અધ્યયન માટે ઉપયોગી) ઈન્દ્રિયોનો અધ્યેતાને શીખવવા પ્રત્યક્ત કરવાનું માધ્યમ છે. (દૃષ્ટિ, શ્રવણ, સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ દરેક ઈન્દ્રિય પર્યાવરણ) પર્યાવરણમાંથી ચોક્કસ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું ચોક્કસ કાર્ય છે. આથી એ જરૂરી છે કે તેનો અસરકારક ઉપયોગ થાય. અધ્યયન ન પ્રક્રિયામાં દૃષ્ટિ અને શ્રવણ પછી યોગ્ય રીતે કામ કરવાની રીત વધુ ઉપયોગમાં આવે છે.

ઐતિહાસિક પ્રરિપ્રેક્ષ્ય : અક્ષમતાવાળા વ્યક્તિઓની તાલીમનો ઈતિહાસ જોતા જાણવા મળે છે કે ઈત્યાદિ બહુસંવેદનાત્મક અધ્યયનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

ઓગણીસમી સદીમાં મેડમ મારીયા મોન્ટેસરીએ વિવિધ સંવેદના માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને પ્રવૃત્તિઓનો કાર્યક્રમ વિકસાવો આજે પણ તાલીમ માટે મેડમ મોન્ટેસરીનો બહુ સંવેદનાત્મક અભિગમ ખાસ શિક્ષણમાં જ નહીં પણ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પણ વપરાય છે. અને તેના શિક્ષણ પ્રણાલી પર પ્રભાવ છે. શિક્ષણમાં જ નહીં પણ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પણ વપરાય છે અને તેનો શિક્ષણ પ્રણાલી પર ઘણો પ્રભાવ છે.

વિવિધ જ્ઞાનાત્મક અને વર્તનાત્મક અભિગમ ખાસ શિક્ષણમાં વિકાસ પામ્યા છે પરંતુ બહુ સંવેદનાત્મક અભિગમે ગંભીર માનસિક અક્ષમતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે વધુ અનુકુળ જણાયો છે. આ માટે એ બાબત મહત્વની છે કે આવા બાળકોને કોઈને કોઈ ઈન્દ્રિયની થતી હોય છે. જે અન્ય ઈન્દ્રિયના ઉપયોગ દ્વારા ભરપાઈ કરી લે છે અને અન્ય ઈન્દ્રિયના ઉપયોગ દ્વારા ભરપાઈ કરી છે અને અધ્યયન સારૂ થઈ શકે છે.

ગંભીર અને બહુ અપંગતાવાળા બાળકો માટે બહુસંવેદનાત્મક અભિગમોનો ઉપયોગ :

સ્મિથ, પટન અને ઈટનબેશ (1994) એ કેટલાંક આગવા લક્ષણો જણાવ્યા જે બાળકો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા પડે જેવા કે (1) વાચાળ (2) ક્રિયાત્મક (3) તબીબી અને (4) વર્તનાત્મક આ બધા જ માટે બહુ સંવેદનાત્મક તાલીમની જરૂર રહે છે.

પ્રત્યાયન ફક્ત કથન શ્રવણનો જ સમાવેશ નથી થતો હાવભાવ દ્વારા પ્રત્યાયન ઘણુ જ અસરકારક છે. જ્યાં બાળકને બોલવું કે સાંભળવું પડતુ નથી જેના ક્રિયાત્મક કૌશલ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આવી જ રીતે આવા બાળકોના ક્રિયાત્મક કૌશલ્યો વિકસાવવા અભ્યાસક્રમમાં સાદા સાધનોની સાથે ફિઝિયો વ્યાવસાયિક ચિકિત્સા અને પ્રવૃત્તિઓ સામેલ કરવી જે બહુ સંવેદનાત્મક સામેલગીરી સૂચવે.

પ્રૌઘોગિકરણના વિકાસને લીધે બહુવિધ અપંગતા અને ગંભીર અક્ષમતાવાળા બાળકો માટે તેમની સંમતિ પૂર્ણ કરે ઘણાં સાધનો મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે. કોમ્પ્યુટરાઈઝડ વ્હીલચેર, પેન્સિલ પકડવા માટેનું સાધન દષ્ટ્ય નિર્દેશકોવાળા ટેલિફોન અંધ માટે બોલતા પુસ્તક વગેરે બહુ સંવેદનાત્મક અભિગમમાં વપરાતાં સાધનો છે

- કાર્ય વિશ્લેષણ, સાંકળવું, નમૂના, આકાર, પ્રબલન (પ્રોત્સાહન) અને પ્રોત્સાહન દૂર કરવું
- કાર્ય વિશ્લેષણ એક શૈક્ષણિક પદ્ધતિ છે. જેમાં બાળકને કોઈપણ કાર્યની સમજ આપવા માટે તે કાર્યને નાના - નાના ટુકડામાં વિભાજન કરવામાં આવે છે. અને તેના વડે બાળકને સારી રીતે શીખવી શકાય. આ પદ્ધતિ મંદબુદ્ધિ બાળકો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી અને અસરકારક બને છે. શરૂઆતથી અંતિમ ક્ષણ સુધી આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્ધતિ મંદબુદ્ધિના બાળકો માટે ખૂબ જ જરૂરી છે.

એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. કે મંદબુદ્ધિ બાળકો સમગ્ર કાર્યના કોઈ ભાગ સમગ્ર રીતે શીખી શકતા નથી. પરંતુ જ્યારે તે કાર્યાશને સરળ પગલાંઓમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. તો વધુ સારી પ્રગતિ કરી શકે છે. દા.ત. બાળકને બ્રશ કરતા શીખવવું છે તો આ કાર્યને અનેક વધુ સહેલા પેટા-કાર્યોમાં વિશ્લેષણ કરવું પડશે. અને એ પેટા કાર્યોને એક પછી એક પગલાંમાં શીખવવા પડશે.

♦ કાર્ય વિશ્લેષણ એટલે શું ?

તમને સરળ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો કાર્યાશનું અનેક સરળ પગલાંઓમાં વિશ્લેષણ અને તેઓને અનુક્રમબદ્ધ ક્રમમાં ગોઠવવાનું વિદ્યાર્થી (1989) કહે છે કે કાર્યાશ વિશ્લેષણ તે શીખવવાની વ્યુહરચના છે જેમાં કાર્યાશન શિખવી શકાય એવા ઘટકોમાં વિભાજન કરવામાં આવે છે અને તેમને અનુક્રમબદ્ધ ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે તે એક યોજનાના નકશા જેવું કામ આપે છે. જેની મારફતે વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્દેશ સિધ્ધ કરવા માટે આગળ વધવું જોઈએ. તે શું શીખવું જ પડશે તેના છેવટ સુધીના મુદ્દાનું વર્ણન કરે છે. પરંતુ શિખવવા માટે યોજવામાં આવતી પદ્ધતિઓને વર્ણન કરતું નથી. તેની શિખવવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવાની સામગ્રી સાથે કાર્યાશ શીખવવા માટેના કાર્યવિધીનું વર્ણન કરે છે.

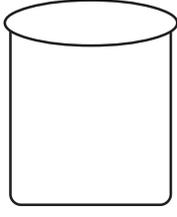
ઉદા. તરીકે જો કાર્યાશ શાકભાજી (કાંદા-મરચા, રીંગણ) ને છૂટા પાડવાનું હોય તો તેને માટે કાર્યાશ વિશ્લેષણ નીચે મુજબ હોઈ શકે.

- (૧) કાંદા અને મરચાં સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા છૂટા પાડવા.
- (૨) કાંદા અને મરચા અને રીંગણ સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા છૂટા પાડવા
- (૩) કાંદા અને મરચાં સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા અલગ અને મરચા અલગ પાડવા.
- (૪) કાંદા મરચા અને રીંગણ સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા અલગ અને મરચાં અલગ પાડવા.
- (૫) કાંદા, મરચા અને રીંગણ સમાયેલા શાકભાજીનાં જૂથમાંથી કાંદા અલગ મરચાં અલગ અને રીંગણ અલગ પાડવા.

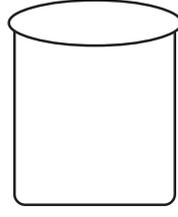
ઉપર જણાવેલા પગલાં તેમને કહી દે છે. કે શું શિખવવાનું છે (સમામેળ થતી બાબતો) એ તે કેવી રીતે શુખવવું જોઈએ. કેવી રીતે અને કાર્યવિધી છે. તેમાં શિખવવાની પદ્ધતિનો અને શિખવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાની સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે.

દા.ત. કાંદા અને મરચાં સમાયેલા શાકભાજીનાં જૂથમાંથી કાંદા છૂટા પાડો

- ઉપરની બાબત શીખવવા માટેનો કાર્યવિધી નીચે મુજબ છે
- કાંદા અને મરચા એક ટોપલી - અ લો. એક ખાલી ટોપલી - બ લો. અને બાળકની સમુખ મૂકો એક કાંદો ઉચકો અને ખાલી ટોપલી - અ માથી કાંદો ઉચકવા કહો જેમાં કાંદા અને મરચા બને છે. જો બાળક મરચુ ઉચકે તો કહો કે તે મરચું ઉચકે તો કહો કે તે મરચું છે અને તેને ટોપલી - અ માં પાછું મૂકી દે. તમારા હાથમાં કાંદો લો અને ટોપલી - અ માંના કાંદાની પાસે લઈ જાવ અને હવે બાળકને કાંદો ઉચકવાનો કહો.

ટોપલી - અ

ટોપલી - બ

ઉપરની વિગતો વાંચીને તમે સમાવિષ્ટ બાબતો, અર્થાત્ શું શીખવવાનું છે અને પધ્ધતિ પ્રણાલી અર્થાત્ - સમાવિષ્ટ બાબતો કેવી રીતે શીખવવી વચ્ચે તફાવતની નોંધ લીધી ખરી.

♦ કાર્ય વિશ્લેષણની પ્રક્રિયા :-

કાર્ય - વિશ્લેષણ કઈ પ્રકારે બનાવીમાં આવે છે તથા એરડાઈન અને સેગાલ્કા અને ઈટનને કેટલાક માર્ગદર્શક સુજાવ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

- (1) શીખવાના હેતુ માટે જરૂરી લક્ષ્યની ઓળખ જેમાં વિશેષ લક્ષ્ય નિર્દેશીત થાય છે.
- (2) જરૂરી લક્ષ્યનું વિશ્લેષણ કરવું અને તે જરૂરી તત્વોને કમબધ્ધ રીતે ગોઠવવા.
- (3) કૌશલ્યને પ્રવેશ સ્તરને નિશ્ચિત કરે તથા પૂર્વ આવશ્યક કૌશલ્યોને સ્પષ્ટ કરે.
- (4) કૌશલ્યોના પ્રત્યેક ભાગને કાર્ય વિસ્તૃતીકરણ માટે ચિંતન કરો.

જો કાર્યાશના અનેક સંખ્યામાં પેટા કાર્યો હોય તો શીખવવા માટે એક સમયે જ્યારે વિદ્યાર્થી તેઓને શીખી લેએટલે થોડા વધારાના પેટા કાર્ય હાથ પર લો અને અંતે કુલ કાર્ય તરીકે રૂપ આપવા તેઓ સૌને સાંકળી લો.

ઉપકૌશલ : કૌશલક્રમ તારીખ	પ્રવેશ 10/6	1 13/6	2 20/6	3 25/6	4 30/6	5 5/7	6 10/7	7 16/7
1 કાંદા અને મરચા, સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા છૂટા પાડવા.	GP	GP	VP	+	+	+	+	+
2 કાંદા અને મરચા, અને રીંગણ સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા છૂટા પાડવા.	PP	PP	MP	GP	VP	+	+	+
3 કાંદા અને મરચા, સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા અલગ અને મરચા અલગ પાડવા.	PP	PP	MP	VP	VP	+	+	+
4 કાંદા અને મરચા, અને રીંગણ સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા અલગ અને મરચા અલગ પાડવા.								
5 કાંદા અને મરચા અને સમાયેલા શાકભાજીના જૂથમાંથી કાંદા અલગ, મરચાં અલગ અને રીંગણ અલગ પાડવા.	PP	PP	PP	MP	GP	GP	GP	GP
કુલ ગુણ	0	0	0	1	1	2	3	3
ટકાવારી	0	0	0	2%	20%	40%	60%	60%

- VP - મૌખિક પ્રોત્સાહન (Verbal Promoting)
- PP - શારીરિક પ્રોત્સાહન (Physical Promoting)
- GP - સંકેત પ્રોત્સાહન (Gesturse Promoting)
- MP - I સ્વતંત્ર (Indipendant)

ઉપરોક્ત સારણીને જોતા બાળકોએ કાર્ય 60% સુધી કરી શકે છે. જેમ જેમ દિવસો જતાં તેનો વિકાસ સારો થાય છે. શરૂઆતમાં તેનો વિકાસ સારો થાય છે. શરૂઆતમાં પરિણામ 0 મળે છે.

♦ **કાર્યના વિશ્લેષણ માટેની પ્રક્રિયા**

- (1) કૌશલ્યની ઓળખ તથા વર્ણન જેને લીધે વિદ્યાર્થીને શીખવી શકાય.
- (2) કૌશલ્યોને શીખવી શકાય
- (3) કૌશલ્યથી બાળકને વર્તમાન લેવલ જાણવું

♦ **કાર્ય વિશ્લેષણ માટેની પદ્ધતિઓ**

- A (1) બાળકને શું શીખવું તે નક્કી કરવું
 (2) બાળકની જરૂરીયાતને ધ્યાનમાં રાખી જે પ્રવૃત્તિ કરાવવાની છે તેને નાના ભાગોમાં વિભાજીત કરવું.
- B (1) વિભાજીત કરેલા કાર્યને ક્રમાંકસાર ગોઠવવું
 (2) વિભાજન કરેલા દરેક નાના ભાગોને પ્રવૃત્તિમાં મુકવું
- C (1) કાર્ય વિભાજનના દરેક ભાગો પર ધ્યાન આપવું
 (2) જ્યાં બાળક અટકે ત્યાંથી તેને શીખવાનો પ્રારંભ કરવો.

♦ **કાર્ય વિશ્લેષણની વિધીઓ**

(1) **Watch a Master (કાર્યકર્તાને જોઈને)**

આ વિધીમાં જ્યારે કાર્ય બાળકને શીખવવાનું હોય તે હીજી વ્યક્તિ પાસે કે મિત્ર પાસે કરાવવું અને તેનું અવલોકન કરવું સાથે સાથે તેના પગથિયા નોંધતા રહેવાનું જે ક્રમમાં હોવો જોઈએ.

(2) **Self Monitoring (સ્વ. અવલોકન)**

આ પદ્ધતિમાં જે કાર્ય બાળકને શીખવવાનું હોય તે જાતે કરવું તથા તેની પદ્ધતિ લખવી. આમાં એક મુશ્કેલી એવી છે કે કાર્ય જાતે કરવું અને લખવું.

(3) **Backward Chaining (અવરોહી શૃંખલા)**

આ પદ્ધતિમાં અંતિમ પગલાં તરફ ધ્યાન આપવાનું કહેવામાં આવે છે. તથા મુશ્કેલીના લેવલને યડતાં ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે જેમાં છેલ્લા પગથિયાની પ્રથમ પગથિયા તરફનું રેકોર્ડિંગ કે સ્ટેપ લખવા. દા.ત. કપડા પહેરવા, મોજા પહેરવા.

(4) **Brain Storm (બુદ્ધિચક્ર)**

આ પદ્ધતિમાં ક્રમ વિના પહેલાં બધા કૌશલ્યોના સ્ટેપ લખવામાં આવે છે. ટલે કે જે કૌશલ્ય શીખવવાનું હોય તેના સ્ટેપ મૌખિક લખવાના હોય છે ત્યારબાદ તર્ક સંગતતાના આધારે તેને ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવે છે.

ઉપરની તમામ પદ્ધતિઓ સાચી છે તે માટે જે પણ કૌશલ્ય હોય તેને કોઈપણ એક પદ્ધતિ લઈ કાર્ય કરવું જેમાં બે વ્યક્તિની જરૂર પડે એક વ્યક્તિ લખાયેલાં પગથિયા વાચે જ્યારે બીજી વ્યક્તિ તેને અનુસરે તથા આ લખાયેલા પગથિયા મુજબ કાર્ય થાય છે કે કેમ તે ધ્યાન રાખી જરૂરી ફેરફાર કરી શકાય તથા તેમાં રહેલી ભૂલો પણ સુધારી શકાય છે.

- ઉદાહરણ તરીકે હાથ ધોવા

- (1) વોશબેઝીંગ સામે આવવું
- (2) સીધા હાથથી નળને પકડવું

- (3) નળ ચાલુ કરવો
- (4) પાણીમાં હાથ ભીના કરવા
- (5) સાબુ લેવો
- (6) હાથમાં સાબુ લગાવવો
- (7) સાબુને સાબુદાનીમાં રાખવો
- (8) બંને હાથોની હથેળીઓને એકબીજાની સાથે આગળ-પાછળ ઘસવી.
- (9) પાણીમાં હાથ ધોવો અને સાબુને કાઢવો
- (10) નળ બંધ કરવો
- (11) નેપકીન લેવો
- (12) નેપકીનથી હાથ લુછવા
- (13) નેપકીનને ફરી હુક પર લગાવવો

(1) નમૂનો (મોડેલીંગ)

જાણતા કે અજાણતા આપણે ઘણાં લોકોનાં વર્તનનું અનુકરણ કરીએ છીએ બાળકો જાણતાં અજાણતાં વર્તનમાં બીજાનું નિરીક્ષણ કરવાનું શીખે છે. તે માત્ર તેમનાં વર્તનનું જ અનુકરણ નથી કરતાં જે તેમના માટે મહત્વપૂર્ણ હોય છે. પરંતુ તે પોતાના વર્તનોનું પણ અનુકરણ કરે છે. કાર્યોને સામાન્ય રીતે વારંવાર કરવું તે અનુકરણનું પ્રારંભિક રૂપ છે. અનુકરણની યોગ્યતામાં કૌશલ્યોને શીખવું સંમિશ્રિત હોય છે. જે બાળકના વિકાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ બાબત બની જાય છે.

નમૂનો દર્શન દ્વારા શીખવવાની પદ્ધતિ છે. તેનો ઉપયોગ નવા વર્તન શીખવા જે વર્તન છે તેને સાચા બનાવવા માટે કરવામાં આવે છે. નમૂનો મદદ મૌખિક મદદથી વધારે અસરકારક બને છે. કારણ કે શિક્ષકને સાચી પ્રતિક્રિયાનું દર્શન કરવું જરૂરી હોય છે. નમૂનાની પ્રતિક્રિયાઓ માત્ર માનવના વર્તન પૂર્ણ થયા સુધી સમિતીથી રહેતી નમૂનાને છપામણી દ્વારા દૃશ્યરૂપે પણ વર્ણવી શકાય છે. વર્તનોને મદદ કરવા માટે નમૂનો અસરકારક બાબત હોય છે. જો કેટલીક શરતોનું પાલન કરવામાં આવે તો.

- નમૂનાની અસરકારકતા વધી શકે છે જો નમૂના જાતિ, ઉંમર, લક્ષણ, અનુકરણ, કર્તાથી મળતા હોય.
- નમૂના ઉદ્ભવતા સફળતાની સંભાવના વધી જાય છે.
- દૃશ્ય રૂપે ગ્રહણ કરવાની કુશળતા મહત્વપૂર્ણ હોય છે. કારણ કે વિદ્યાર્થીનું અનુકરણ કરવા માટે તેણે નમૂનો જોવો જરૂર છે.
- નમૂનાને મદદના રૂપે એજ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જેમનામાં પહેલાથી અનુકરણ કૌશલ્યોનો વિકાસ થઈ ગયેલા હોય.

(2) આકાર (Shaping)

સામાન્ય લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને તેને સુંસગીત બનાવતી ક્રિયાને આકાર કહેવાય છે. તેમાં પ્રોત્સાહન આપીને કાર્ય કરી શકાય છે. દા.ત. કિરણને તેની સાથે કાર્ય કરતી વખતે એક જ જગ્યાએ 20 મીનીટ સુદી બેસી રહેવા શીખવવાનું આયોજન કર્યું છે. પરંતુ હાલમાં તે માત્ર પાંચ મીનીટ સુધી જ બેસે છે. | સંજોગોમાં કિરણને 20 મીનીટ સુધી બેસી રહેવાના પ્રબલનનો કાર્યક્રમ કદી પણ પૂરો થશે નહીં અને કિરણને પ્રબલન આપનાર બળ કદી પણ મળશે નહીં તેનાથી ઉલટું તમે ક્રમેક્રમે વધતા જતાં માપદંડનો અનુક્રમી ક્રમ સ્થાપી શકો છો.

- કિરણ તેની બેઠકમાં પાંચ મીનીટ માટે રહે છે
- કિરણ તેની બેઠકમાં સાત મિનીટ માટે રહે છે
- કિરણ તેની બેઠકમાં દશ મીનીટ માટે રહે છે.
- કિરણ તેની બેઠકમાં પંદર મીનીટ માટે રહે છે.
- કિરણ તેની બેઠકમાં વીશ મીનીટ માટે રહે છે.

દરેક પગલાંને જ્યાં સુધી લક્ષ્ય સ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી દરેક પગલાંની દૃઢ પ્રબલન કરો ત્યાર પછી માપદંડને પ્રબલન માટે બદલી નાખો.

આકારિત કરવાના કાર્યવિધીનો ઘમાં પ્રકારના નવાં વર્તન ગંભીર રીતે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના વર્તનના અભ્યાસ કરવા સુધીની મર્યાદાના સ્થાપિત કરવા.

- વ્યવહારમાં અપાતી બાબતોનો ખ્યાલ ધ્યાનમાં લેવી જરૂર છે.

- (1) વ્યવહાર સાદી ભાષામાં હોવો જોઈએ.
- (2) વાતાવરણ તેના માટે સુસોભીત અને સ્વચ્છ હોવો જોઈએ
- (3) સારા વાક્યો, શાબાશી આપતા હોવા જોઈએ.
- (4) વારાફરતી એક પછી એક કાર્ય પૂરી હાથે થવો જોઈએ.
- (5) તેને પડતી મુશ્કેલી ધીરે ધીરે દૂર કરવી જોઈએ.
- (6) સમય પ્રમાણે કર્યા પછી પૂર્ણ કરવું જોઈએ.

◆ **Chaining (સાંકળ)**

એકબીજા કાર્યને જોડતી ક્રિયાએ Chaining કહેવાય છે.

- (1) પાછળથી આપવામાં આવતી કડી (Backward - Chaining)

ક્રિયા શીખવવા માટે તેની છેલ્લી ક્રિયા હોય છે. છેલ્લા ચરણથી શીખવવામાં આવતી ક્રિયા તો વધારે અસરકારક પરીણામ આપી શકે છે.

દા.ત. ખમીશ ઉતારવાનું બાળકને કહેવામાં આવે તો રાજૂ ખમીશ ઉતારો અને ખમીશને ઉપર સુધી ઉઠાવી દેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી એ પ્રયોગ નિર્દેશ આપતા રહેવું જોઈએ તેને મૌખિક પુનબલન આપતા રહેવું જોઈએ ‘રાજૂ ખમીશ ઉતારો’ અને એ કર્યા પછી પરીપૂર્ણ થઈ જાય પછી જ આગળ કાર્ય કરવાનું કહેવું.

◆ **આગળની કડી (forward - Chaining)**

યોગ્ય માપદંડને આધારે શિક્ષક તેના બાળકને કાર્ય પરીપૂર્ણ રૂપે શીખવી શકતો હોય છે. તેના એક પછી એક સાંકળને તે અનુરૂપ તે કાર્ય કરી શકતો હોય છે. તે બાળકને નિર્દેશ કરે છે. ‘તું ારી ખમીશ ઉતાર તે ક્રિયા પૂરી પૂર્ણ થતા પછી તેના બટન ખોલવાનું કહે છે. રઘુ હાથને જોડીને ખમીશના બટન ખોલો. તે દરમિયાન તેને પુનબલન આપતા રહેવું જોઈએ તેતી એ કાર્ય કરવા માટે સશક્ત થઈ જશે અને આપણું કાર્ય પૂર્ણ થઈ શકશે. ખમીશ ઉતારવાનું એ એક સાંકળ છે. જોડતી કડી છે. તેના વડે કાર્ય સફળતાની થઈ શકે છે.’

સંપૂર્ણ કૌશલ્ય પ્રદર્શન :- અહીં બાળક બધા જ ચરણોથી પરીપૂર્ણ થઈ જતાં તેના આપતા કાર્યમાં સફલતા મેળવી શકતા. તે કાર્ય ફરીથી કરવાની તે કહી શકતો હોય તો જ કાર્ય સફળ થયું ગણાય. ગમિતના શિક્ષકને વદીવાળા સરવાળાના દાખલા ગણવતા શીખવાનું હોય તો તેને એ માટે પહેલાં બાળકો અંકલેખનનો અભ્યાસ છે કે નહીં પછી જ એ વદીવાળા સરવાળાના દાખલા ગણાવી શકાય.

◆ **અભિપ્રેરણા અને પુનબલન**

અભિપ્રેરણા એ ખૂબ જ જરૂરી છે. પ્રોત્સાહનથી કરવામાં આવતી ક્રિયામાં સફલતા અવશ્ય મળતી હોય છે. તે વિદ્યાર્થી નિસ્વાર્થ ભાવે નિસ્પંન કાર્ય કરતો હોય છે. જ્યારે વિદ્યાર્થી નિસ્વાર્થ ભાવે નિસ્પંન કાર્ય કરતો હોય છે જ્યારે વિદ્યાર્થી કાર્ય શીખી જતો હોય છે. અને તે કાર્ય કરવામાં સંપૂર્ણ પરીપૂર્ણતા મેળવી શકે અને કાર્ય પૂર્ણ કરે. ત્યારે પણ તેને શાબાશી આપવી જોઈએ.

◆ **અભિપ્રેરણા અને પુનબલનનો ઉપયોગ**

મૌખિક અભિપ્રેરણા શાબાશી પુનબલનનો ઉપયોગ તેની ક્રિયા માટે ખૂબ જ જરૂરી હોય છે. તે ક્રિયા માટે ખૂબ જ જરૂરી હોય છે. તે ક્રિયા કરવા માટે પરીપક્વતા મેળવી શકતો હોય છે.

- (1) મૌખિક અનુવેશ - વહર્બલ રીકવેસ્ટ - VR
શાબ્દિક વિનંતી - વહર્બલ રીકવેસ્ટ - VR

- (2) મૌખિક પ્રોત્સાહન - વહર્બલ રીકવેસ્ટ - VP
- (3) સાંકેતિક પુનબલન - જેસ્ટર પ્રોમ્ટીંગ - GP
- (4) VR+VP મોડર્લીંગ પુનબલન - MP
- (5) VR+VP+ શારીરિક ફીઝીકલ પ્રોમ્ટીંગ પુનબલન PP

દા.ત. એક બાળકને ખમીશ પહેરવાનું શું તે ખમીશ પહેરતો નથી. તેને મૌખિક પુનવચન આપી થોડી વાર રાહ જોવી પછી તેને બીજી સહાયતા વડે તેનો ઉપયોગ કરાવો તેને વધારેમાં વધારે પુનબલન આપવા તે કાર્ય પૂર્ણ કરવાની તૈયારી કરવી.

મૌખિક અનુરોધ શિક્ષક કૌશલ્યમાં સફળતા માટે મૌખિક અનુરોધનો ઉપયોગ કરે છે.

◆ **મૌખિક પુનબલન :**

મૌખિક પુનબલનમાં જોરથી બોલવું અથવા લાંબુ બોલીને પલ નિર્દેશ આપી શકાય છે. તેને એક વાક્ય યાદ કરવાનું નિર્દેશ એ મહત્વપૂર્ણ ભાગ કે તેને કેન્દ્રિત કરવું તે મૌખિક પુનબલન હોય છે.

◆ **સાંકેતિક પુનબલન :**

આંગળીની નિશાની થી બતાવવામાં આવતી ક્રિયાને સાંકેતિક નિર્દેશ કહેવાય છે. જે તે કાર્યમાં નિષ્ફળ થાય તો તેને એ કાર્ય કરવા માટે આંગળીની નિશાની કરીને એ કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં આવતું પુનબલન સાંકેતિક પુનબલન કહેવાય.

◆ **પ્રતિરૂપેણ પુનબલન :**

ખૂબ જ ભારપૂર્વક આપવામાં આવતું નિર્દેશ પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું કહેવામાં આવતું પુનબલન એ પ્રતિરૂપેણ પુનબલન કહેવાય છે.

શારીરિક પુનબલન :

અહીં શિક્ષકે પોતાના હાથની વિદ્યાર્થીને મદદ કરતો હોય છે તે ક્રિયા પૂર્ણ કરવામાં અપાતી શારીરિક મદદને શારીરિક પુનબલન કહેવાય છે. તે આંશીક અથવા પૂર્ણ પણ હોઈ શકે છે.

યાદ રાખવા જેવી બાબતો :-

કૌશલ્ય : ચિત્ર બનાવી ચોટાડવું

મૌખિક અનુરોધ : પેપર પર ચિત્ર ચોટાડવું

મૌખિક પુનબલન : ઉ.દા. ચિત્ર લો. પેપર પર મૂકો ગુંદર લગાડી અને ચોટાડો.

જ્યારે જ્યારે વિદ્યાર્થી કૌશલ્યમાં પૂર્ણતા મેળવતો હોય ત્યારે ત્યારે તેને મદદરૂપ થવું જોઈએ.

સાંકેતિક પુનવચન : ઓર્ડર આપવો. હાથથી બતાવું

ઉ.દા. ગુંદર તરફ નિશાની બતાવી, ગુંદર લેવું, ચિત્રને પેપર પર મૂકવું આંગળીથી નિર્દેશ કરી ચોટાડવાનું.

પ્રતિરૂપેણ પુનવચન : પ્રદર્શન વડે શિક્ષણ

ઉ.દા. ગુંદર લઈને ચિત્ર પર પાછળ ચોટાડવાનું અને વિદ્યાર્થીને નિર્દેશ કરવું કે ચિત્ર ચોટાડો.

શારીરિક પુનવચન : વિદ્યાર્થીને મદદ કરવી/વિદ્યાર્થીનો હાથ પકડીને કાર્ય શીખવવું. માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.

ઉ.દા. વિદ્યાર્થીની આંગળી પકડી ગુંદરમાં ડુબોડી ચિત્ર પર લગાડવાનું

ઉપરોક્ત પુનવચનમાંથી સૌથી ઓછી અને સારી સહાયતા એ મૌખિક પુનવચન છે. સૌથી વધારે મુશ્કેલી શારીરિક મદદ પુનબલનમાં થાય છે. પુનવચન આપતાં પહેલાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીને કઈ પ્રકારનું પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. તેની જાણકારી મેળવી શકે છે અને તેને કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં વચ્ચે જરૂર પડતા પ્રોત્સાહન આપી કાર્ય પૂર્ણ કરાવી શકે છે.

- આમ આ રીતે શીખવવુંને સંપૂર્ણ સફળતા અપાવી હોય તો તેને અનેક પ્રકારની નીતિ અને પ્રોત્સાહનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી હોય છે.

- કાર્યનું વિભાજન ટુકડે ટુકડે કરીને કાર્ય કરતાં તે કાર્ય પરિપૂર્ણતા મેળવી શકે છે.
- કાર્યનું વિભાજન દ્વારા અને માર્ગદર્શન આપના પુનવચન આપી તે કરાવી શકાય છે.
- ઓછું આપવામાં આવતું પુનવચન પ્રોત્સાહન તેમાં સફળતા ઓછી મેળવી શકાય છે.
- વધારે પડતું પ્રોત્સાહનથી પણ ખૂબ જ મુકશાન પણ થઈ શકતો હોય છે.
- વાર વારં સમય પ્રમાણે કાર્ય પૂર્ણ થતાં આપવામાં આવતો પ્રોત્સાહન બાળક માટે ખૂબ જ ઉપયોગી અને લાભદાયીક રહેતો હોય.
- આકારથી વ્યવહારોમાં ખૂબ જ મદદરૂપ પ્રોત્સાહન મેળવી શકાય છે.
- પ્રોત્સાહન મૌખિક, સાંકેતિક, પ્રતિરોપણ, શારિરીક નિર્દેશ પ્રમાણે આપવામાં આવતા હોય છે.

મોડલીંગ : સાથે કરવામાં આવતી ક્રિયાનું નિરીક્ષણ કરીને અનુકરણ દ્વારા શીખવવામાં આવતી ક્રિયાને મોડેલીંગ કહેવામાં આવે છે શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા દરમ્યાન મોડલીંગ બે રીતે થઈ શકે.

ટીચર મોડેલીંગ : જેના શિક્ષક બાળા બતાવે છે. જે બાળા જોઈને શીખશે

પીયર મોડેલીંગ : જેમાં બાળકની સમાન વયના અન્ય બાળક દ્વારા કરાવતી પ્રવૃત્તિ આ પ્રવૃત્તિથી બાળકો વધુ સરળતાથી શીખે છે કારણ કે પોતાની ઉંમરના બાળકને પ્રેરણા મળે છે.

પ્રોમ્ટીંગ :- શારિરીક, શાબ્દિક, હાવ-ભાવ તથા સંકેત જેવા માધ્યમોની મદદથી બાળકોને કૌશલ્યો શીખવવામાં પૂરી પાડવામાં આવતી મદદથી પ્રોમ્ટીંગ કહે છે.

- ♦ **શોર્પીંગ :** નાની નાની સફવતાઓ બીરદાવી શીખેલા કૌશલ્યોને પ્રોત્સાહન આપી કાર્યને સંપૂર્ણ આકાર આપવાની પ્રક્રિયાને શોર્પીંગ કહે છે.
- ♦ **ફેડીંગ :** બાળકને શીખેલાં કૌશલ્યોમાં આવેલ મદદ અને પ્રોત્સાહન ને ધીરે ધીરે કરવાની પ્રક્રિયાને ફેડીંગ કહેવામાં આવે છે.

♦ **પ્રોત્સાહન :**

મંદબુદ્ધિ બાળક અન્ય કરતા ધીમું સમજે છે. આથી, કોઈપણ કાર્ય માટેની પ્રેરણામંદ હોય છે. વારંવાર મળતો પ્રતિભાવ અને પ્રોત્સાહન તેને એક સોપાનથી બીજા સોપાન તરફ જવામાં મદદ કરે છે. વર્તન બાદ બનતા બનાવ કે જેથી તે વર્તન ભ્રષ્ટ્યમાં પણ બને તેને વળતર કહે છે.

♦ **Reinforcement :- પ્રોત્સાહન, પ્રબલન**

જો આપણે આપણી રોજિંદા જીવનમાં ઘટતી ઘટનાઓ તરફ જોઈએ તો આપણે જાણીશું કે આપણા કેટલાક વર્તનોનું પ્રમાણ ચાલુ રહેવું અને તે વર્તનોની પૂર્તિના પરીણામોના કારણો હોય છે. જ્યારે આપણા વર્તન પ્રાકૃતિકરૂપે થનારા ઈચ્છનીય પરીણામોનાં કારણો થાય છે તો તે અનુભવ પૂર્ણના ચાલુ રાખવા માટે

ઉત્સાહિક (પ્રોત્સાહક) ની જેમ કાર્ય કરે છે. પછી ક્યારેક ક્યારેક તે પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયા ઈચ્છીત વર્તનને જાળવી રાખવા માટે અપૂરતા હોઈ શકે છે. તેમજ આપણે શિક્ષકને માટે વધારે શક્તિશાળી પ્રોત્સાહકોની તરફ જોવાની જરૂરિયાત પડે છે.

પ્રબલન એ પર્યાવરણને લગતા બે પ્રસંગો વચ્ચેના સંબંધનું વર્ણન કરે છે. આ એક પ્રસંગ છે વર્તન (પ્રતિભાવ) અને બીજો એક પ્રસંગ (ઉત્તેજક (નીપજ) છે જે પ્રતિભાવને અનુસરે છે. આ સંબંધને માત્ર ત્યારે જ દૃઢ પ્રબલન કહેવામાં આવશે જો નીપજના પરીણામ રૂપે પ્રતિભાવોનો દર વધે અથવા જાળવી રાખે.

દા.ત એક બાળક તેને સોપેલું કાર્ય આપેલી સમય મર્યાદામાં પુરું કરે છે. તો શિક્ષક સૌથી તેને તેની સૌથી વધુ પસંદગીની રમત રમવાની છૂટ આપે છે. તેને સૌથી વધુ પસંદગીની રમત રમવાની છૂટ આપી હોવાને કારણે તે સોપેલું કાર્ય આપેલી સમય મર્યાદામાં પુરું

કરવાનું ચાલુ રાખે છે.

- પ્રબલન એ હમેશા નીચેની બાબતો કાર્યક્રમ પ્રયાસોનું કટોકટીયુક્ત ઘટક છે.

(1) નવા વર્તન શીખવવો

(2) જે વારંવાર ન કરવામાં આવતા હોય તેવા પ્રવર્તમાન વર્તનોમાં વધારો કરવો અને

(3) વર્તનને સ્વીકાર્ય સપાટીએ જાળવી રાખવું

◆ **હકારાત્મક પ્રબલન : (Positive Reinforcement)**

હકારાત્મક પ્રબલન પ્રતિક્રિયા આપ્યા બાદ તરત જ ઉદ્દેશ્યને આપવા પર આશ્રિત હોય છે જે ભવિષ્યમાં પ્રતિક્રિયાની ફરીથી ઉદ્ભવવાની સંભાવનાને વધારે છે. આ વ્યાખ્યામાં ત્રણ ક્રિયાશીલ શબ્દ છે.

- શબ્દ વધે છે થી સ્પષ્ટ હોય છે કે પ્રતિનિધિ ફળ સ્વરૂપે ઉદ્દેશ્ય આપવાથી પ્રતિક્રિયાનું ફરી ઉદ્ભવવાની સંભાવના વધે છે.
- બીજો ક્રિયાશીલ શબ્દ 'પ્રતિક્રિયા' થવાનાં ભાગરૂપે ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીને જાણી જોઈને આપવામાં આવે છે.
- ત્રીજો ક્રિયાશીલ શબ્દ 'આધારિત' છે શિક્ષક ઉદ્દેશ્ય ત્યાં સુધી આપશે નહીં જ્યાં સુધી જરૂરી પ્રતિક્રિયા ઉદ્ભવે નહીં. જો શિક્ષક 'આશય' બનાવી. દે કે કૃષ્ણા ગણક્રિયાના દાખલા પુરા કર્યા બાદ તું વિમાનનાં નમૂના સાથે રમી શકે છે. તો શિક્ષક ધનાત્મક પ્રબલનનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. (જો વિમાનનો નમૂનો કૃષ્ણાને પ્રબલન પુરુ પાડી શકે તો પ્રબલન ઉદ્દેશ્ય વસ્તુ)

(વિમાનના નમૂના જોડે રમવું ચોક્કસ વર્તન થવા પર આધારિત છે.)

◆ **નકારાત્મક પ્રબલન :**

નકારાત્મક પ્રબલન વિમુખી ઉદ્દેશ્યને કર્યા બાદ તરત જ થનારી પ્રતિક્રિયા પર આધારિત હોય છે. જે પ્રતિક્રિયાની ફરીથી ઉદ્ભવવાની સંભાવનાની વધારે છે.

પ્રથમ ક્રિયાશીલ શબ્દ વધે છે જેનો અર્થ છે કે કંઈક પ્રબલન થઈ રહ્યું છે.

બીજો ક્રિયાશીલ શબ્દ દૂર કરવું છે.

ધનાત્મક પ્રબલનના વિદ્યાર્થીને વસ્તુ આપવામાં આવે છે. નકારાત્મક પ્રબલનમાં વિદ્યાર્થીને વાતાવરણથી દૂર કરવામાં આવે છે. ત્રીજો ક્રિયાત્મક શબ્દ છે 'આધારિત થવું'

શિક્ષક વિરોધી વસ્તુ ત્યાં સુધી આપે જ્યાં સુધી સાચી પ્રતિક્રિયા ન બને. જો શિક્ષક આદાર રજુ કરે જેમકે કૃષ્ણા તું ગણિતના દાખલા પૂરા કરે ત્યાં સુધી અહીં જ બેસ પછી તુ બીજાની સાથે મેદાનમાં રમવા જઈ શકે છે. શિક્ષક નકારાત્મક પ્રબલન આપી રહ્યાં છે. વર્ગમાં એકલા રહી ગયેલા માટે વિરોધી અવસ્થા છે. જ્યારે ધ્યાન રમતનાં મેદાનમાં જતું રહે છે જો કૃષ્ણા ગણિતના દાખલાં ગણી લે છે તો 'અશય' ને દૂર કરી દેવામાં આવે છે.

નકારાત્મક પ્રબલન કાર્ય કરે છે. કેમ કે વિદ્યાર્થી વિરોધી ઉદ્દેશ્યથી બચવા માટે વર્તનનું ઉદ્ભવ કહે છે તો પણ કાર્યને નકારાત્મક ત્યારે જ કાર્ય કરે છે. તો પણ કાર્યને નકારાત્મક પ્રબલન કરવા માટે વિરોધી ઉદ્દેશ્ય રજુ થશે એ જરૂરી નથી. નકારાત્મક ત્યારે જ કાર્ય છે. જ્યારે વિદ્યાર્થી કેટલાક વર્તનનો ઉદ્ભવ વિરોધી ઉદ્દેશ્યથી બચવા માટે કરતો હોય છે.

આ તમારી પસંદ છે.

હું સૌથી વધારે કમાઈશ = 1

હું સૌથી ઓછું કમાઈશ = 9

ચિત્ર - 1

આઈસ્ક્રીમ	એક અઠવાડિયા માટે ફ્લેગ મોનિટર	ભોજન ઉપરાંત વધારાનું મિષ્ટાંન
ગીત સાંભળવું	પોસ્ટર	ભાષા વિશેષ ઉપયોગ
એક અઠવાડિયા માટે ક્રિકેટ ટીમના કોટન	રમતના મેદાનમાં વધારાનો સમય અથવા	આગલા અઠવાડિયામાં એક રીતે કોઈ ગૃહકાર્ય નહિ

અબ્લેટો - ટોરેન્ટો (1986) પેજ 195 પર આધારિત

ચિત્ર - 1

પ્રોત્સાહનના આધારભૂત સિધ્ધાંત (Basic Principal of delevsing Reinforcement)

- (1) નક્કી થયેલો વ્યવહાર થવાથીજ પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ બીજા શબ્દોમાં ઉચીત વ્યવહાર નહી તો પ્રોત્સાહન નહીં.
- (2) પ્રોત્સાહન લક્ષ વ્યવહાર થાય કે તરતજ આપવો જોઈએ એટલે કે બાળક માટે જે લક્ષ વ્યવહાર નક્કી કર્યો તે વ્યવહાર કરે કે તરત જ ાળકને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. એટલે કે જ્યારે જ્યારે લક્ષ વ્યવહાર થાય કે તરત જને તાત્કાલિક પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
- (3) વ્યવહાર સુધારણા કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં લક્ષ વ્યવહાર જ્યારે થાયક્યારે પ્રોત્સાહન આપવું.
- (4) બાળક જ્યારે વિશેષ વ્યવહાર ગ્રહણ કરી લે ત્યારે શિક્ષકે ટૂંકે ટૂંકે પ્રોત્સાહન આપવું.
- (5) હંમેશા વાસ્તવિક મૂર્ત પ્રોત્સાહન સાથે સામાજિક પ્રોત્સાહન પણ આપવું જોઈએ. વ્યવહાર કાર્યક્રમના લક્ષ સુધી આવતાં આવતાં વાસ્તવિક તથા મૂર્ત પ્રોત્સાહન હટાવીને સામાજિક પ્રોત્સાહન પર ભાર મૂકવો જોઈએ.

◆ **અસરકારક પ્રબલનોની પસંદગી**

એક શિક્ષક ચોક્કસ કહી નથી શકતો કે અમુક પ્રબલન અમુક વિદ્યાર્થીની સાથે કામ આવશે નહિ. કયા વિદ્યાર્થીમાં કયુ પ્રબલન અસર કરશે તે તેનાં પ્રબલનમાં ઈતિહાસ પર આધાર રાખે છે. (વિદ્યાર્થીને પહેલાં કોણે પ્રોત્સાહિત કર્યો તેમજ તેનાથી તેને દૂર રાખનારી સ્થિતિ કઈ છે) બીજા શબ્દોમાં વિદ્યાર્થીની શું ઈચ્છા છે પણ તે પાસે તે નથી અથવા તો તેને હંમેશા તે મળતુ નથી એટલા માટે કોના માટે કયુ પ્રબલન હશે વર્ગમાં વિદ્યાર્થી માટે પ્રબલનની પસંદગી જરૂરી છે.

અસરકારક પ્રબલન પસંદ કરવા માટે દરેક વિદ્યાર્થીની એક પ્રબલન સૂચી તૈયાર (ચિત્ર - 1) દરેક વિદ્યાર્થી સંભવિત પ્રબલનોની પસંદના ક્રમમાં બતાવવા કહો એક પ્રબલન સૂચિમાં કાર્યક્રમ પ્રકારનાં સંભવિત પ્રબલનો હોવા જોઈએ જે શિક્ષક હંમેશા આપી શકે. નિમ્ન કાર્યાત્મક સ્તરનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રબલન સૂચિ તૈયાર કરવા માટે મૂર્ત વસ્તુઓ તથા ઘટનાઓનો પ્રબલન પસંદગી કાર્યાવન્તિ કરવાની જરૂરિયાત હોય છે. પસંદગી સત્રમાં શિક્ષક કોઈ પાંચ સંભવિત પ્રબલનો પસંદ કરે જેને તેને ઉચિત સમજતાં પ્રબલનો પસંદ કરે જેને ઉચિત સમજતા હોય જેમાં ખોરાક સંબંધી તે સામાજિક પ્રોત્સાહનની બાબતોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. તેમજ પછી તેને પસંદ કરવા કહેવું શિક્ષક વસ્તુઓની પસંદગીની સંખ્યાના આધારે પસંદગીક્રમ લખે છે.

◆ **પ્રબલનને આધારિત બનાવવા :-**

જો પ્રબલન પ્રભાવશાળી (અસરકારક) બનાવવા હોય તે વિદ્યાર્થીને પ્રબલન, લક્ષિત વર્તન થયા બાદ જ આપવું જોઈએ. આ જગ્યામાં 'જો' 'પછી' આધારની જરૂરિયાત વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આવા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. આવા વ્યક્તવ્યમાં થનાર વર્તન તથા મેળવનાર પ્રબલનની વચ્ચે એક સ્પષ્ટ અને સુવ્યક્ત સંબંધ સ્થાપીત કરે છે. જો કરિશમાને ખબૂર પડે કે દિવસનાં અંતે જ્યારે શિક્ષક શિક્ષક થાકી જશે. ત્યારે લક્ષિત વર્તન રજુ ન કરે કરિશમા નિર્ણય કરી શકે છે કે શિક્ષકનો અર્થ વ્યવહાર નથી કારણ કે 'આધાર' રજૂઆત નથી.

♦ તરત પ્રબલન આપવું

એક પ્રબલનની અસર થવાની વર્તન રજુ થયા બાદ તરત વિદ્યાર્થીને પ્રબલન આપવું જોઈ તેનાથી વ્યક્તિ સારુ વરવત્તન તથા પરિણામની વચ્ચે સંબંધ સ્થાપીત કરશે. તરત વિદ્યાર્થીને પ્રબલન આપવું જોઈ તેનાથી વ્યક્તિ સારું વર્તન તથા પરીણામોની વચ્ચે સંબંધ સ્થાપીત કરશે. તરત જ આપવું એટલા માટે જરૂરી છે. કારણ કે અજાણતાના હસ્તક્ષેપ કરનારા વર્તનનું પ્રબલન ન અપાય જેટલો વધારો વિલંબ ઈચ્છનીય વર્તન તથા પ્રબલનની પ્રાપ્તિની વચ્ચે હશે એટલું વધારે સંભવિત બનશે. વિદ્યાર્થીમાં તે વર્તન દૂર થઈ શકે જો આશા મુજબ ન હોય કે ઈચ્છનીય ન હોય જો પ્રબલન હસ્તક્ષેપીત વર્તન તરત જ આપવામાં આવે તો તેના વધવાની સંભાવના વધી જાય છે

♦ પ્રબલનનાં પ્રકાર :

♦ પ્રાથમિક પ્રબલન પ્રકાર :-

પ્રાથમિક પ્રબલન એક વ્યક્તિ માટે જૈવીય રૂપે મહત્વના ઉદ્દીપ્ત છે. આપણે માની શકીએ કે આ એક આંતરીક રૂપે પ્રેરણા પુરી પાડે છે એટલા માટે પ્રાથમિક પ્રબલનોને પ્રાકૃતિક વગર શીખવા કે વિના અન્યુગિત પ્રબલનને રૂપે હોય છે. તેનું જીવન મહત્વને જોઈને આપણે આશા રાખી શકીએ કે વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ પ્રોત્સાહિત થશે. વર્ગમાં ઉપયોગ માટે તે સૌથી સારુ અને યોગ્ય પ્રાથમિક પ્રબલન ખોરાક અને પ્રવાહી સામગ્રી છે. ખાદ્ય પદાર્થોવાળા પ્રબલન ખોરાક અને પ્રવાહી સામગ્રી છે. ખાદ્ય પદાર્થોવાળા પ્રબલન મોટેભાગે નાના તથા નીમ્ન ક્રિયાત્મક યોગ્ય વિદ્યાર્થીએ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. આવા પ્રબલન સામાન્ય રીતે નવા વર્તનને શીખવાના સમયે ઉપયોગ કરાય છે. તેની વધારે પ્રેરણા ક્ષમતાનાં કારણે તરત જ વર્તનને અસર કરે છે.

જો પ્રાથમિક પ્રબલન અસરકારક થાય તો વિદ્યાર્થી જેના વર્તનને પ્રબલન આપવામાં આવે છે. તેને પ્રબલનના સંબંધમાં વંચિત અવસ્થામાં હોવું જરૂરી છે તે વિદ્યાર્થીની સાથે ખાદ્ય પદાર્થને પ્રબલનના રૂપે ઉપયોગ નિરાશાજનક થવાની સંભાવના છે. જેણે પેટ ભરીને ખાધુ છે. તેની અસરકારકતા ઓછી થશે કારણ કે વિદ્યાર્થી ભૂખ્યો નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ બિલકુલ નથી કે વિદ્યાર્થીને ખાદ્ય પદાર્થવાળા પ્રબલનોને અસરકારક બનાવવા માટે ભૂખ્યો રાખવામાં આવે પરંતુ પ્રાથમિક પ્રબલનોનાં ઉપયોગમાં સૌથી વધારે ખરાબ બાબત વંચિતતાની અવસ્થાની જરૂરિયાત છે.

બીજો દોષ સંતોષ છે સંતોષ ત્યારે જ આવે છે. જ્યારે આદેશાત્મક સત્રની શરૂઆતમાં વંચિત અવસ્થા હોય તેમજ બાળકનું ધ્યાન તથા સહકાર ઓછો થઈ ગયો હોય એક શિક્ષક વધારે ગંભીર પ્રકારનાં વિકલાંગની સાથે તાલીમ કાર્ય- દરમ્યાન કે જે 30 મિની'નું છે તેમાં તેવી પરિસ્થિતિ બની જાય છે

જ્યારે પ્રાથમિક પ્રબલનની અસરકારકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. સંતોષને લંબાવવી કે રોકવા માટે શિક્ષક પાંચ રીતની યોજના બનાવી શકે છે.

- (1) દરેક આદેશાત્મક કૌશલ્ય માટે એક પ્રબલન પસંદ કરો કોઈ આપેલ સંભવિત પ્રબલન પસંદ કરો. કોઈ આપેલ સંભવિત વિદ્યાર્થીની સાથે આખા દિવસ એક જ પ્રબલન આપવાની જરૂર નથી. કેટલાંક સંભવિત પ્રબલનો જે પ્રબલન નમૂનારૂપેના ફળસ્વરૂપે એકઠા કરવામાં આવેલ હોય તેનો ઉપયોગ કરવો.
- (2) આદેશાત્મક સત્રને ઓછું કરી લે છે જેમાં ખાદ્ય પદાર્થવાળા પ્રબલન હોય ઓછા ઉપયોગ સાથે નાના કાર્યોથી સંતોષની સંભાવના ઓછી થઈ જાય છે. દિવસ દરમ્યાન ઘણાં નાના કાર્યો કરી શકાય છે.
- (3) જો સંતોષ મળી જાય તો બીજા વૈકલ્પિક પ્રબલનોનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ખાદ્ય મીઠાં ખાદ્ય પદાર્થો તથા તૈલી પદાર્થો બદલવા સંતોષને લંબાવાના કાર્યમાં અસરકારક બાબત છે.
- (4) સાચી પ્રતિક્રિયા માટે આપનાર ખાદ્ય પદાર્થના ટુકડાનાં આકારને ઓછા કરી દે છે.
- (5) ખાદ્ય પદાર્થવાળા પ્રબલનોને વિદ્યાર્થી માટે હાથવગા રાખો. તેમજ સાચી પ્રતિક્રિયા થવાના તરત જ તેને પસંદ કરવાનું કહો બાળકની આગળ એક વાસણમાં ત્રણ કે ચાર પ્રકારનાં ખાદ્ય પદાર્થોના ટુંકડા પસંદ કરવા દો.

◆ **ગૌણ પ્રબલન :-**

યોગ્ય વર્તન કે કાર્ય કરવા માટે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક પ્રબલન પર નિર્ભર નથી કરવા ઈચ્છતો પ્રાથમિક પ્રબલન ખૂબ જ નાના કે અતિગંભીર વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ યોગ્ય વર્તનના ઝડપી સંગ્રહ માટે અસ્થાયીય પ્રત્યાયન હોય છે. પ્રાથમિક પ્રબલન આપવામાં આવે છે. તો અને ગૌણ પ્રબલનોમાં પરીવર્તિત કરી દેવા જોઈએ.

ગૌણ પ્રબલનમાં સામાજિક ઉદ્દીપક સમાયેલા છે. જેમ કે વખાણના શબ્દ કે પસંદગીની પ્રક્રિયામાં જોડાવાની તક તેમજ એક પ્રતિક ભેટ જેવી કે એક વેકેન જે બીજા પ્રબલન માટે પરિવર્તન થઈ શકે. પ્રાથમિક પ્રબલનોથી દૂર વ્યક્તિઓ માટે ગૌણ પ્રબલનોનું જૈવીય મહત્વ નથી હોતું પરંતુ તેની કિંમત અનુકુળ હોય છે. આ રીતે ગૌણ પ્રબલન હંમેશા અપેક્ષીત પ્રબલન કહેવાય છે. ક્યારેક એવું બની શકે કે કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓને ગૌણ પ્રબલનની કિંમત ન જાણી હોય તેમજ એ પહેલાં ગૌણ પ્રબલન અસરકારક નીવડ્યા હોય તેની કિંમત તેમને શીખવવી જોઈ.

જોડી એવા વિદ્યાર્થી જેમના માટે ગૌણ પ્રબલનોની કિંમત કંઈ જ નથી. તેઓને હંમેશા અપેક્ષીત વર્તન માટે પ્રાથમિક પ્રબલનોની જરૂરીયાત પડે તો પણ પ્રાથમિક પ્રબલનોની આધારથી બચવા માટે તેના ઉપયોગ કોઈને કોઈ રૂપે ગૌણ પ્રબલનો સાથે આપવા જોઈએ. પ્રાથમિક સમજ ગૌણ પ્રબલનોને સાથે આપવાની બાબતને જોડી કહેવામાં આવે છે. (પ્રાથમિક પ્રબલનને ગૌણ પ્રબલન સાથે જોડવા) દા.ત. જ્યારે ઉમા સારુ વર્તન કરે તો તેની શિક્ષિકા તેને એક કોળીયો ખાવાની સાથે સાથે એમ કહે કે તે ખૂબ જ સારુ કાર્ય કર્યું. જોડી દ્વારા આપણે વિદ્યાર્થીને ગૌણ પ્રબલનોથી પ્રેરિત કરવા માટે અપેક્ષિત કે શિક્ષિત કરીએ છીએ જ્યારે સંબંધ સ્થાપિત થઈ જાય છે. ગૌણ પ્રબલન એટલા અસરકારક થઈ શકે છે. પ્રાથમિક પ્રબલન પછી શિક્ષક ધીમે ધીમે પ્રાથમિક પ્રબલનને દૂર કરી દેશે.

સામાજિક પ્રબલન :- આ ગૌણ પ્રબલનનો એક પ્રકાર છે જે શિક્ષક અજાણતા જ કરતો હોય છે. તેમાં ધ્યાન કે સ્વીકાર કરે પ્રદર્શન સામે હોય છે. તેમાં સારું કાર્ય થવાથી સંબંધીત પ્રકારની મૌકિય તેમજ ભૌતિક જોવા મળે છે. સંભવિત સામાજિક પ્રબલન બિન મૌખિક અભિવ્યક્તિઓ વિદ્યાર્થી વચ્ચે ભૌતિક જેમ કે પીઠ કે માથા પર શાબાશ આપવા તેવા વખાણ કરવા કે વિદ્યાર્થીનું સ્તર તેના સાથીઓમાં ઉચું વધે તેમજ નાના વાક્ય જે વિદ્યાર્થીઓ પૂર્ણ કરવાની સ્વીકૃતિ કે આનંદની માહિતી આપતા હોય તે સમાયેલા છે.

◆ **અભિવ્યક્તિઓ :**

- હસવું, માથુ હલાવવું, તાળી વગાડવી.
- સંપર્ક
- ગળે લગાવતા, સ્પર્શ કરવો, હાથ મિલાવવો, હાથ પકડવો, માથુ (પીઠ થાબડવી)
- જમતી વખતે બાળકની પાસે બેસવું, બસમાં પ્રવાસમાં તેની પાસે બેસવું તેની પાટલીને પોતાની પાસે લેવી. નાના બાળકોને વાર્તા કહેતી વખતે ખોળામાં બેસાડવા. રમતમાં સહભાગી થવું વગેરે.

◆ **વિશેષ સુવિધાઓ આપવી :**

સારું કાર્ય કરવા માટે કોઈ કાર્યમાં નેતૃત્વ આપવું, વર્ગની મોનીટર ટીમનું નેતૃત્વ આપવું.

- શબ્દ તથા નાના વાક્ય

‘ તું જે રીતે બેઠો છે તે સારી લાગે છે’ આ ખૂબ સારું કાર્ય છે. તમે જે કર્યું તમારે સ્વાભાવિકતાથી હોવું જરૂરી છે. આ જ હું ઈચ્છતો હતો કે તુ આ કરે તારે માતા પિતાને બતાવવું જોઈએ.

કેટલાક સામાજિક પ્રબલન, શબ્દ તેમજ નાના વાક્ય હંમેશા જાણી જોઈને શિક્ષક દ્વારા વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તો પણ.

પ્રબલન મેળવવા પાત્ર વર્તન પુરુ થયા પછી વખાણ કરવાં જોઈએ. બીન અશ્રિતરૂપે કરવામાં આવેલ વખાણ વિદ્યાર્થીનાં કાર્યપૂર્તિ તથા પૂરી કરી દે છે. તેમજ આ માટે વર્તનમાં ભવિષ્યમાં થવાની સંભાવના ને વધારતી નથી.

વખાણ ભેદભાવ વગર હોવા જોઈએ. પરિસ્થિતિ મુજબ વખાણની પ્રકૃતિને પ્રકારમાં બદલાવ થવો જોઈએ તથા પ્રબલન મેળવનાર વિદ્યાર્થીનાં રસ મુજબ પણ હોવા જોઈએ.

♦ **ક્રિયા પ્રબલન :-**

ક્રિયા (કાર્ય) ગૌણ પ્રબલન છે કદાચ તે મોટાભાગનાં શિક્ષકો દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કમબધ્ધ રૂપે ક્રિયા. પ્રબલનોના ઉપયોગનું વર્ણન સંદર્ભપ્રિમેક સિધ્ધાંતના રૂપે કરવામાં આવ્યો છે. પ્રિમેક સિધ્ધાંત દર્શાવે છે કે લોકો ઓછી આવૃત્તિના દર્શનમાં જોડાયેલા હોય છે એટલા માટે તેવા વર્તનથી બહાર આવવાની સંભાવના ખૂબ જ ઓછી હોય છે.

કેટલાક વર્તન થવાની સંભાવના ખૂબ જ હોય છે. જ્યારે ઓછી આવૃત્તિવાળા વર્તન, વધારે આવૃત્તિવાળા વર્તનની આવૃત્તિ ને વધારે છે ત્યારે ઓછી આવૃત્તિવાળા વર્તન વધવાને સમન્વય વધારે થઈ જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ કાર્ય વિદ્યાર્થી આપોઆપ પૂણે કરી છે તેને પ્રબલનના રૂપે કોઈપણ ક્રિયાને વિદ્યાર્થી ક્યારેય કરતા નથી. તેમના માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે. જ્યારે શિક્ષક એક વિદ્યાર્થીને કહે છે કે ગણિતનાં કામ કર્યા પછી તે ખંડની બહાર ચિત્રકામ કરી શકે છે. અથવા તો માતા બાળકને કહે છે કે નાસ્તો કર્યા બાદ તું બહાર રમી શકે છે. તેઓ અહીંયા પ્રિમેક સિધ્ધાંતનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે જ્યાં ગણિતમાં સવાલ કરવો તથા નાસ્તો કરવો છે. ઓછી આવૃત્તિની ઘટના છે. જ્યારે રમવું કે ચિત્રાકન કરવું બંને વધારે આવૃત્તિની ઘટનાઓ છે.

♦ **સામાન્યકૃત અપેક્ષિત પ્રબલન**

જ્યારે એક પ્રબલનને નાનાં પ્રકારના વર્તનોથી જોડવામાં આવે છે. ત્યારે તેને નાના પ્રકારના પ્રાથમિક કે ગૌણ પ્રબલન સાથે જોડી દેવામાં આવે ત્યારે સામાન્યીકરણ અનુકુળ પ્રબલન કે સામાન્યરૂપે એક સામાન્યીકરણ પ્રબલન કહેવામાં આવે છે. ઉદા જોઈએ તો એક હાસ્ય કે વખાણમાં કેટલાંક નાના શબ્દો પ્રકારના વર્તન થતાં પ્રબલન આપવામાં આવે છે. એક મુશ્કેલ કાર્ય પછી ઉચ્ચ સહકર્મચારી દ્વારા વખાણ કે દંપતી દ્વારા સ્વાદિષ્ટ ભોજન માટે વખાણ અથવા મૌખિક પ્રતિક્રિયા પછી શિક્ષક દ્વારા આપવામાં આવેલ હાસ્ય અથવા ગંદા કપડા ઉપાડવા માટે મા દ્વારા ગળે લગાડવા વગેરે.

બીજા પ્રકારના સામાન્યીકરણ પ્રબલનોમાં એવી વસ્તુ સામેલ હોય છે જેને બદલાવા માટે કેટલી કિંમત હોય છે. પૈસા (નાણું - સૌથી સારું ઉદાહરણ છે. આ પ્રકારના પ્રબલનમાં પૈસામાં જેમાં બહુ જ ઓછી કે ના બરાબર આંતરીક કિંમત હોય છે. જેને સંબંધ ઘણાં પ્રકારના પ્રબલનો સાથે ખાદ્ય સામગ્રી (રહેવાની જગ્યા) કપડા કે સંગીત શીખવામાં પ્રવેશ તેના ઉદાહરણ છે.

♦ **ટોકન પ્રબલન**

ઘણી વખતે પૈસાનું પ્રોત્સાહન યથાર્થ નથી હોતું. એક સામાન્યીકરણ પ્રબલન જેને ટોકન (બિલ્લો) કહે છે. ઘણો જ વધારે ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. સામાન્યરૂપે ટોકન પ્રબલન વિદ્યાર્થીને કેટલાંક પ્રબલનોમાં ફેરફારનું પ્રતિકરૂપે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ટોકન (બિલ્લા) પ્રબલન બદલાય તેવા પ્રકારનાં હોય છે.

પ્રાથમિક અને ગૌણ પ્રબલનમાં બદલી શકાયો. તેનો ઉપયોગ પ્રાથમિક તથા ગૌણ પ્રબલનોને જોડાવા માટે કરવામાં આવે છે. એક વર્તન તેમજ લએક વિદ્યાર્થી કે એક વિદ્યાર્થી તેમજ ઘણા વર્તન, વિદ્યાર્થીઓના સમુહ તથા એક વર્તન વિદ્યાર્થીઓનો સમુહ અને ઘણાં વર્તનો માટે ટોકન પધ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલ.

♦ **ટોકન પ્રબલન તંત્રમાં બે ભાગોની જરૂરીયાત હોય છે.**

ટોકન તથા તેના માટે પ્રબલન ટોકન કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે જેમ કે બટન તારો, રમવા માટે પૈસા, પેપર પીન કે મેટલ બિલ્લો એક પ્રતીક પણ હોઈ શકે. જેમાં અંક તપાસવા. એક કાર્ડ ઉપર કાણા પાડવા, અથવા હસતો ચહેરો, સામાન્ય રીતે ટોકન લઈ જવા યોગ્ય, ટકાઉ અને સરળતાથી સાચવી શકાય તેવા હોવા જોઈએ. ટોકન પ્રબલનોનો ઉપયોગ કરતી વખતે નીચેના ચરણોનું પાલન કરવું જોઈએ.

- દરેક બાળક માટે લક્ષિત વર્તનની પસંદગી
- લક્ષિત વર્તનને સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત કરો, જેને તે સમજી શકે.
- ટોકન મેળવવાના નિયમો તૈયાર કરો. તે વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેને ઝડપથી બદલો.
- યોગ્ય ટોકનની પસંદગી કરો. એવા ટોકન ન હોવા જોઈએ. જેને સરળતાથી નકલ કરી શકાય. અથવા એવા ટોકન જે વિદ્યાર્થીઓને વહેચવા માટે ખૂબ જ મોઘા હોય.

- તેવા નિયમો તૈયાર કરી જે મુજબ ટોકન બદલી શકાય.
- પ્રોત્સાહન સૂચિ તૈયાર કરો તેમજ વર્ગખંડમાં એવી જગ્યાએ લગાવો જ્યાં બાળક તેને જોઈ શકે.
- ટોકન ઈકોનોમી લાગુ કરો. નાની શરૂઆત મર્યાદિત આધાર પર કરો તેમજ મજબૂત આધારશીલતામાં વિકસાવી.
- પ્રથમ, સ્વીકાર્ય વર્તનો માટે તરત પ્રબલન આપવું. શરૂઆતમાં ટોકન બદલવાની મંજૂરી તરત ન આપો પરંતુ ધીમે ધીમે ટોકન બદલવા માટે આપેલ સમયે કરવા દો.
- ધીમે ધીમે સતત ટોકન આપવામાં સંમયાતરે ટોકન આપવામાં ફેરફાર કરો
- ઝડપથી બદલાની સૂચિ બદલો બાળકને કાર્યક્રમથી નિરાશ ન થવા દો.

◆ **કરાર કરવો**

કરાર કરવો એટલે પ્રબલનનાં આધારને લેખિત દસ્તાવેજ રૂપે રાખવો. જેમાં કોઈપણ કરારમાં હોય છે. તેવી જ રીતે વર્ગનો પર સામેલ પક્ષો કે તર્કબદ્ધ સમજબતીનું ઉત્પાદન હોવું જોઈએ. દા.ત. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી અથવા બાળક અને વાલી કુટુંબના સભ્ય કદાચ લેખિત કરારની સાચેસાચી શબ્દાવલિની ગુણવત્તા વિદ્યાર્થી માટે તૈયાર કરી રહ્યા છે તેની પર આધાર રાખશે. દરેકમાં જો, પછી જેવા શબ્દ સામેલ હશે. એક લેખિત કરારમાં હંમેશા તે ત્યારે સામેલ હોય છે. જ્યારે કોઈ પ્રબલન આધાર માટે ઓછામાં ઓછો જરૂરી હોય છે. જેમ કે વર્તન સુધારણા માપદંડ પ્રબલન.

એક વાર જ્યારે કરારની શરતોનોની ચર્ચા થઈ ચૂકી છે. તેમજ તેને લખી લેવામાં આવે છે. ત્યારે શિક્ષકે તે બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપવા જોઈએ જે વિદ્યાર્થી પૂછવા ઈચ્છતો હોય. આ નિશ્ચિત કરવા માટે કરારની શરતો વિદ્યાર્થી સમજે તેમ શિક્ષકે વાંચી સંભળાવી તેમજ પછી તે શરતો વિદ્યાર્થી ફરીથી વ્યક્ત કરે. જો આ પ્રક્રિયા કોઈ બહુ જ વિપરીત વકત્વ્યમાં પરીણામ પામે છે તો કરાર સરળ ભાષામાં ફરીથી લખાવો જોઈએ. એક વખત જ્યારે કરાર નિર્ધારિત થઈ જાય છે. ત્યારે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંને એ સહી કરવી જોઈએ તેમજ દરેકની પાસે તેની એક નકલ હોવી જોઈએ કરાર એવા બાળકો માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ હોય છે. જે વાંચી શકે છે અથવા બાળકના સ્તર મુજબ પ્રતીકાત્મક પ્રતિનિધિત્વ તૈયાર કરી શકાય.

કરારમાં નીચે મુજબના મૂળભૂત નિયમો (1 થી 5) તેમજ યોગ્ય કરારની લાક્ષણિકતા (6 થી 10) આપવામાં આવી છે.

- કરાર મુજબનો બદલો તરત આપવો
- પ્રારંભિક કરારમાં નાના ભાગોને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. આ રીતે લક્ષિત વર્તનની તરફ ચરણ પ્રમાણે આગળ વધવું સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી માટે તેવા વર્તન માટે ઉપયોગી છે જે કામ તેણે ક્યારેય ન કર્યું હોય જેમ કે અવમાનનું સ્તર ખૂબ જ ઉંચું પસંદ કરવું.
- બદલો જલ્દી જલદી થોડી માત્રામાં આપો.
- કરારમાં લક્ષિત વર્તન માટે બદલો હોવો જોઈએ. આજ્ઞા પાલન માટે નહિં
- વર્તન પૂર્ણ થયા બાદ બદલો આપો.
- કરાર ન્યાયપૂર્ણ હોવો જોઈએ. પ્રબલનની અપેક્ષિત વર્તનથી સાપેક્ષ હોવું જોઈએ.
- કરાર પ્રમાણીકતા પૂર્વકનો હોવો જોઈએ.
- કરાર હકારાત્મક હોવો જોઈએ.
- કરાર એક પધ્ધતિનાં રૂપે ક્રમબદ્ધ રીતે લાગુ પાડવી જોઈએ.

◆ **પ્રબલનની સમય સૂચિ :**

◆ **પ્રબલનની સતત સૂચિ (Continuous of Reintablement)**

પ્રબલનની સમયસૂચીનો અર્થ છે. પ્રબલનને આપવાની સમય વિધીની રીતથી છે. પ્રબલનને સતત નિરતરતા ના આધારે આપવું તેને પ્રબલનની નિરંતર સૂચી કહે છે. (CRF) દરેક વખતે જ્યારે વિદ્યાર્થી લક્ષિત વર્તન દર્શાવે છે. તે તરત જ પ્રબલન પ્રાપ્ત છે. આ સમયસૂચીને રૂપે જોઈ શકાય છે.

♦ **પ્રતિક્રિયા પ્રબલન :-**

આ રીતની પ્રતિક્રિયાનાં પ્રબલનથી ગાઢ સંબંધ હોવાથી (CRF) સમયસૂચી નવા વર્તન શીખવવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. તે નક્કી કરવું જરૂરી છે કે એક વિદ્યાર્થી જે નવા વર્તનને શીખી રહ્યો છે. તેને દરેક પ્રતિક્રિયા જે સાચી પ્રતિક્રિયાઓથી લગભગ નજીક હોય તેને પ્રબલન આપવામાં આવશે.

♦ **CRF સમયસારણીથી સમસ્યા :-**

- વિદ્યાર્થી જે વર્તન (CRF સમય સારમીમાં છે. પ્રબલનોથી સંતોષ પામી શકે છે. ખાસ કરીને જ્યારે પ્રાથમિક પ્રબલન માપવામાં આવતા હોય જ્યારે સાચી પ્રતિક્રિયા ઓછી થઈ જાય છે. સતત ખાદ્ય પદાર્થ મળતા સૂચનનો અમલ ઓછા થઈ જાય છે. તેમજ આ રીતે સાચી પ્રતિક્રિયા માટે પ્રેરણા ઓછી થઈ જાય છે.
- સતત પ્રબલનનાં ઉપયોગથી એવો દોષ લાગી શકે છે કે શિક્ષક, વિદ્યાર્થીઓને દરેક વખતે કોઈને કોઈ પ્રકારના પ્રબલનની ઉપેક્ષા કરે છે. કારણ કે તેમને કોઈને કોઈ રીતે જણાવવામાં આવે છે.
- (CRF સમય સારણી વર્તન જાળવી રાખવામાં તેના સંગ્રહ કે નિયંત્રણ થયા પછી થતું જ વધારે અસરકારક નથી થતું (CRF સમય સારણી મુજબ જો એક વાર પ્રબલનથી વર્તન સંગ્રહ કે તેનું પ્રમાણ વધે છે. શિક્ષક પ્રબલનથી વર્તન હસ્તક્ષેપ કાર્યક્રમને પૂર્ણ કરી શકે છે. નિરંતર પ્રબલનને ગૌણ પ્રબલનમાં રૂપાંતર કરીને વર્તનની બાદબાકી ઝડપથી થાય છે. નિરંતર સમય સારણીની કેટલાક ઓછા પ્રકારથી આ સમસ્યાને દૂર કરી શકાય છે.

♦ **પ્રબલનની વિરામ સમય સારણી (સૂચિ)**

વિરામ સૂચિ પ્રબલન કંઈક સાચા કે યોગ્ય પ્રતિક્રિયાઓનું પાલન કરે છે. બદાનું નહિ કારણ કે વર્તન ઉદ્ભવતા વિરામ સમય સૂચીમાં પ્રબલન નથી આપી શકતા, વિરામ સૂચી સંતોષની અસરને પૂર્ણ કરી દે છે. વિરામ સૂચીમાં રાખનાર વર્તન ભૂલાવવા માટે વધારે પ્રતિરોધી હોય છે. તદઉપરાંત વિરામ સૂચી પ્રતિક્રિયાને સાચી પ્રબલન માટે વધારે પ્રમાણમાં જરૂરી હોય છે. પરીણામરૂપે વિદ્યાર્થી સંતોષની અવગણના તથા યોગ્ય વર્તનને વધારે સમય જાળવી રાખવાનું શીખે છે. મોટેભાગે આપનારા સામાન્ય વિરામ સૂચીની બે શ્રેણીઓ પ્રતિક્રિયાના પ્રમાણને વધારવા માટે કરવામાં આવે છે તે છે સરેરાશ સૂચિ અને અંતરાલ સૂચી.

♦ **સરેરાશ સૂચિ :-**

સરેરાશ સૂચિ મુજબ જેટલી વાર વર્તન ઉદ્ભવે છે તેનાથી પ્રબલન આપવાનું નક્કી થાય છે. ચોક્કસ સરેરાશ સૂચી મુજબ એક વિદ્યાર્થીને ચોક્કસ સંખ્યામાં સાચી પ્રતિક્રિયા પરીવર્તનથી સરેરાશ સૂચિ (Variable Ratio VR) માં ટકાવારીની સંખ્યામાં થનારી સાચી પ્રતિક્રિયાઓ પછી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

♦ **અંતરાલ સૂચિ :-**

આ સૂચિ મુજબ ઓછામાં ઓછા એક સાચુ અથવા યોગ્ય પ્રક્રિયા ચોક્કસ સમય પસાર થયા બાદ પ્રબલન આપવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. ચોક્કસ અંતરાલ સૂચિ (Fixed Interval FI) માં ચોક્કસ મિનિટ પસાર થયા પછી સાચી પ્રતિક્રિયાને વિદ્યાર્થી દ્વારા પૂર્ણ કરાતા પ્રોત્સાહિત કરે છે. પરીવર્તન અંતરાલ સૂચિ. (Variable Ratio VR) માં અંતર જુદી જુદી લંબાઈ (સમય) ના હોય પણ તેની ટકાવારીની લંબાઈ નિશ્ચિત હોય છે.

♦ **પ્રતિક્રિયા અવધિ સૂચિ**

આ મુજબ નિરંતર સમય માટે લક્ષીત વર્તન થતાં પ્રબલન આપવા માટે નક્કી હોય છે. ચોક્કસ પ્રતિક્રિયા અવધિ સૂચી. (Fixed Response Duration FRD) યોગ્ય વર્તન પૂર્ણ થયા પછી ચોક્કસ સંખ્યામાં મિનિટ કે સેકન્ડ પૂરી થયા પછી વિદ્યાર્થીને પરીવર્તન પ્રતિક્રિયા અવધિસૂચી (Variable Response duration - VRD) ચોક્કસ સમય અવધિની ટકાવારી મુજબ યોગ્ય વર્તનને સતત પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

Conitive Approach - Conitive Behaviour Modification

બૌદ્ધાત્મક અભિગમમાં વ્યક્તિની માનસિક મુખ્યત્વે જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા અંગેનો મનોવ્યાપારોમાં સંવેદન.

પ્રત્યક્ષીકરણ ધ્યાન, સ્મૃતિ, તર્કશક્તિ, વિચારણા, સમસ્યા ઉકેલ, સર્જનાત્મકતા, નિર્ણય પ્રક્રિયા અને ભાષા જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. બૌદ્ધાત્મક અભિગમ આ અંગે સમજ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મોટેભાગે માણસ પોતાની પરિસ્થિતિનું જેવું જ્ઞાન અને સમજ મેળવે તે પ્રમાણે વર્તતો હોય છે.

જન્મ બાદ બાળક શરૂઆતમાં થોડો સમય આપસાપની દુનિયાથી અચિત્ત હોય છે. જો કે ગર્ભના વાતાવરણમાંથી બહાર આવતાં તે રડે છે તે જ બતાવે છે કે બહારનું વાતાવરણ આંતરક્રિયા દ્વારા બોધાત્મક વિકાસ ઝડપી બને છે. વ્યક્તિના જન્મથી શરૂ કરીને જીવંત પર્યન બોધાત્મક વિકાસની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે.

સ્વીસ મનોવિજ્ઞાની જ્યાં પિયાજે (Jean Piaget) ના સિધ્ધાંતની બૌધાત્મક વિકાસની સમજૂતિ ઘણી માનનીય છે. તે જણાવે છે કે બાળકની વિચારણાની પ્રક્રિયા પુખ્તવયની વ્યક્તિની વિચારણાની ક્રિયાથી અલગ હોય છે. બાળક જન્મથી પુખ્ત બને તે સમય દરમિયાન તેની વિચારણાની ક્રિયા કેવી રીતે વિકાસ પામે છે તે જાણવા માટે બાળકના ઉંમર પ્રમાણે વિભાગો પાડી વિચારણાના વિકાસની પ્રક્રિયા વર્ણવે છે પિયાજેના મતે વિકાસ સાધતી વખતે બાળક વાતાવરણ સાથે બે રીતે સમાયોજન સાધે છે. આત્મસાતકરણ અને રૂપાંતરણ.

આત્મસાતકરણમાં નવી વસ્તુઓ કે ઘટના અત્યારના માળખામાં સમાવી લેવામાં આવે છે. રૂપાંતરણમાં વર્તમાન માળખાને એ રીતે બદલવામાં આવે છે કે જેથી નવી વસ્તુ કે ઘટનાને અપનાવી શકાય.

પિયાજે મુજબ જ્ઞાનાત્મક વિકાસના તબક્કાં નીચે પ્રમાણે છે.

(1) સાંવેદનિક કરાક તબક્કો :- (Sensorimotor)

જન્મથી બે વર્ષ સુધીના ગાળાના સાંવેદનિક કરાક તબક્કો કહે છે. આ સમયમાં બાલકો પોતાના શરીર પર થતાં વિવિધ સંવેદનો અને ચેષ્ટાત્મક વર્તન વચ્ચેના સંબંધો બાધે છે. બાળકો જોવાના, સાંભળવાના સ્વાદના, સ્પર્શના અને સુંઘવાના એમ વિવિધ સંવેદનો અનુભવો શરૂઆતના દિવસોમાં બાળક ફક્ત સૂચવાની ગળવાની જેવી પ્રતિક્રિયા કરે છે પરંતુ ધીરે ધીરે શારીરિક, માનસિક ક્રિયાના સંબંધો સ્થાપીત થતા ક્યારે કઈ કઈ ક્રિયા શીખવી જાય છે.

(2) પૂર્વ ક્રિયાત્મક તબક્કો (Pre-Operational Stage)

બે થી સાત વર્ષ વચ્ચેના ગાળાને પિયાજે પૂર્વ જ્ઞાનાત્મક તબક્કો કહે છે. આ સમય દરમિયાન બાળક ખાદ્ય પદાર્થના આકાર અને ગોઠવણીને વધારે કેન્દ્રમાં રાખે છે તે પદાર્થની ક્રિયાઓ કે વજનને લગતા નિયમોને સમજી શકતું નથી લગભગ ચાર વર્ષનું બાળક પદાર્થનો બાહ્ય દેખાય સરખો હોય તો સરખું છે મ સમજે છે દા.ત. માટીના બે સરખા વજનના ગોળા સાથે મૂકવામાં આવે તો તેને સમાન માની લે છે પરંતુ તેમાંથી એકનો આકાર બદલી લેવામાં આવે તો તે ચાર વર્ષના બાળક માટે સરખા રહેતા નથી. એકનો ગોળ આકાર અને બીજા ગોળાને લંબગોળ બનાવી દેવામાં આવે તો તે લંબગોળ આકારના ગોળાને વધારે વજનવાળો ગણશે.

એક સરખા વજનનું દૂધ ધરાવતા બે પ્યાલાં બાળખ આગળ મૂકવામાં આવે છે કે જેનાં એકનો આકાર ટુકો છતાં પહોળો હોય. પરંતુ આ ઉંમરનું બાળક ઉભા ઘાટના પ્યાલાનું દૂધ વધારે છે. એમ જ સમજે છે આકાર લાંબો એટલે વધારે વજનવાળો ગમે છે. તેનામાં તર્ક, ક્રિયા અને કાલ્પનીક વિચારણાનો વિકાસ થયો હોતો નથી.

(3) મૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો (Concret Opesational Stage)

લગભગ સાતથી બાર વર્ષના ગાળાને મૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો કહે છે. આ તબક્કામાં ભૌતિક રીતે હાજર દેખાતી અને હાથમાં પકડી શકાય એવી જ વસ્તુઓનો વિચાર કરી શકે છે. તેઓ ધારણાત્મક કે અમૂર્ત પ્યાલો અંગે તર્ક કરી શકતા નથી વર્ગીકરણ કરી શકે છે. દા.ત. સીતા, ગીતા કરતા જાડી અને નીતા ગીતા કરતા પાતળી છે તો કોણ વધારે જાડું કહેવાય ? આવા પ્રશ્નોમાં આ ઉંમરનું બાળ ગુચવાઈ જશે.

(4) અમૂર્ત ક્રિયાત્મક તબક્કો (Abstraet Operational Stage)

આ તબક્કામાં અમૂર્ત તર્ક કરવાની ક્રિયા શક્તિનો વિકાસ થાય છે. આ તબક્કો બાર વર્ષ પછી શરૂ થાય છે. આ તબક્કામાં તાર્કિક વિચારણા અને અનુમાન શક્ય બને છે. તેઓ અમૂર્ત વિચારણા કરી

શકે છે. દા.ત. સ્વચ્છતા, સ્વતંત્રતા, લોકશાહી જેવા ખ્યાલોને સમજે છે.

આમ આ રીતે (Cognitive Approach) બાળકની જ્ઞાનાત્મક તેમજ બુધ્ધી ક્ષમતા તેમજ બાળકની ઉંમરના દ્વારે બાળકનો વિવિધ વિકાસ પર ભાર મૂકે છે.

Cognitive Behaviours Modification

વ્યવહાર ચિકિત્સા એક એવું પદ છે નૈદાનીક મનોવિજ્ઞાનમાં ઘણું લોકપ્રિય છે. વ્યવહાર ચિકિત્સાની બદલે ક્યારેક ક્યારેક વ્યવહાર સુધારણાનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઘણી વખત મંદબુધ્ધી બાળકો એવો વ્યવહાર કરે છે જેને સમસ્યા કહેવામાં આવે છે વર્તન/વ્યવહાર પોતાના તેમજ બીજા માટે હાની અથવા અસુવિધાનું કારણ બની જાય છે. બાળકોમાં સમસ્યાત્મક વ્યવહાર શિક્ષકો, માતાપિતા તથા સંબંધિત બીજા વ્યક્તિઓ માટે તનાવગ્રસ્ત કરી દે છે. તેમાં મુખ્યત્વે તે ગૃહ તેમજ ક્લાસ શાળામાં થવાવાળી ક્રિયાઓમાં તકલીફ ઉભી કરી દે છે કે આપણે એ જાણવું જરૂરી બને કે સામાન્ય બાળકોમાં પણ સમસ્યાત્મક વર્તન જોવા મળે છે. પરંતુ આ બાળકોમાં ઉંમર વધવાની સાથે સામાન્ય બુદ્ધિવાળા બાળકોને દેવામાં આવેલી દરેક પરિસ્થિતિઓમાં ઉચિત પ્રકારનું વર્તન શીખી શકાય છે. આવું વર્તન ઓછી બુધ્ધિવાળા બાળકો દ્વારા વર્તન કરવામાં આવતું નથી.

વર્તનને સમસ્યાત્મક કહેવામાં માટે કેટલાક સંકેતો આલેખીત કરવામાં આવ્યા છે એવો વ્યવહાર, જે પોતાના માટે હાનીકારક હોય. એવું વર્તન, જે શીખવાના કાર્યોમાં અવરોધ નાખે એવો વ્યવહાર જે સામાજિક રૂપથી સ્વીકૃત ન હોય એવું વર્તન જે ઉંમરની અનુરૂપ ન હોય.

ઉપરની વિશેષતાઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં જોવા મળે છે. આ વિશેષતાઓમાં જેની ઓછી ઉપસ્થિતિ તેને સમસ્યાત્મક વર્તન કહેવામાં આવતું નથી. તેના માટે મુખ્ય વિશેષતાઓ જોવા મળે છે.

(1) વર્તનની તીવ્રતા અને પ્રચંડતા

(2) વર્તન કરવાની સંખ્યા અથવા આવૃત્તિ

(3) વર્તનની અવધી અને સમય વિસ્તાર.

ઉ.દા. તરીકે રોવું એક સામાન્ય સંવેગાત્મક અભિવ્યક્તિ છે પરંતુ દરેક નાની નાની વસ્તુ માટે રોવું તેને સામાન્ય જોશ જોશથી એક બે કલાક રોવું અને સામાન્ય માનવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે ઉપર આપેલ વિશેષતાઓમાં તીવ્રતા અને વિશેષ અવધી સમસ્યાત્મક અંદર આવે છે. જેમાં સુધારાની આવશ્યકતા હોય છે. આ વ્યવહાર સુધાર ફક્ત વર્તનમાં હોય છે. આ વ્યવહાર સુધાર ફક્ત વર્તનમાં જ નહીં પરંતુ તે સુધાર બાળકના વાંચન, લેખન, ગણિત, સામાન્ય જ્ઞાન, સામાજિક આદાન પ્રદાન દરેક વસ્તુમાં જરૂરી બને છે.

બાળકના વ્યવહાર/વર્તનમાં અને એવી તકલીફો જોવા મળે છે. જેમ કે ઉપયોગ અને વિનાશક વ્યવહાર ચીડચીડીયાપણું અન્ય સાથે દુરવ્યવહાર, પુનરાવર્તિત વ્યવહાર, અનોખો વ્યવહાર, અતિ ચંચળતા, વિદ્રોહી વ્યવહાર, અસામાજિક વ્યવહાર, ભય વગેરે જેવી વાર્તાત્મક તકલીફો જોવા મળે છે. આ બધી તકલીફોના કારણે જ બાળક નોર્મલ બાળક કરતાં અલગ પડે છે અને આ બાળક વાતાવરણ સાથે અનુકુલનતા સાંધી શકતું નથી તે તેના આસપાસના વાતાવરણથી સાયુજ્ય સ્થાયી શકતું નથી તેમજ તે અનુકુરણ કરી શકતું નથી જેને લીધે આબાવકમાં વધારે પ્રશ્નો જોવા મળે છે.

અસામાન્ય વ્યવહાર ઘટાડવા માટેના સ્ટેપ :-

(1) સમસ્યાત્મક વ્યવહારની ઓળખ

(2) સમસ્યાત્મક વ્યવહારનું વર્ણન

(3) જરૂરી સમસ્યાત્મક વ્યવહારને પ્રાથમિકતા દેવી

(4) ત્યાર પછી વર્તનની સમય અવધી રેકોર્ડિંગ

(5) વ્યવહારનું ક્રિયાત્મક વિશ્લેષણ

(A) એન્ટીસીડન્ટ (વર્તન પહેલા)

(B) બિહેવીઅર (વર્તન)

(C) કનસીકવન્સીસ (વર્તન પછી)

આમ આ પ્રમાણે અસામાન્ય વર્તન ઘટાડવા માટે ઉપર પ્રમાણેના સ્ટેપને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ અને ત્યાર પછી બાળકનું જ્ઞાનાત્મક વર્તન સુધારણા કરી શકાય છે.

- બાળકની વર્તન સુધારણા કરવા માટે સૌપ્રથમ બાળકમાં કેટલા (Behaviour Problem) છે. તેને જોવા અને તેની ઓળખ કરી તેમાં બાળકના વર્તનને લગતા છે કે પછી બાળકના શિક્ષણને લગતા છે કે બાળકના કુટુંબને ઘરને લગતા છે. તેની શોધ કરવી અને તેને જોવા.
- ત્યાર બાદ બાળકના વર્તનનું વર્ણન કરવું અને કયા કારણને લીધે તે આવું વર્તન કરે છે.? તેની નોંધ કરવી.
- ત્યાર પછી બાળકને જે વધારે નુકશાનકર્તા હોય તેમજ અન્ય વધારે નુકશાનકર્તા હોય તેની પહેલી પસંદગી કરવી અને તેની નોંધ કરવી.
- ત્યાર બાદ બાળક ક્યારે કેટલા સમય માટે સમસ્યા વ્યવહાર કરે છે. તેની નોંધ કરવી અને તેનું રેકોર્ડિંગ કરવું
- અને ત્યાર પછી વર્તનનું ક્રિયાવિશ્લેષણ કરવું જેમાં વર્તન પહેલાં કયું કારણ છે અને વર્તન પછી કયું કારણ જવાબદાર છે તે જાણવું જરૂરી છે.

ઉ.દા. તરીકે બાળક કોઈ કાર્ય માટે લખવાની ના પાડે છે તો અથવા વાંચન માટે ના પાડે છે અથવા શિક્ષણ કાર્યમાં બાળકને રસ નથી તો તેના માટે વર્તન પહેલાં અને પછી કયું કારણ જવાબદાર છે અને શા માટે બાળક આ વર્તન કરે છે તે જાણવું.

- આમ આ રીતે બાળકને શિક્ષણ કાર્યમાં રસ ના રહે તે માટે અનેક કારણો જવાબદાર હોય છે તે શોધવા જરૂરી છે અને તે શોધ્યા પછી બાળકને કોઈ કાર્ય શીખવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે.

- **સંખ્યાત્મક વર્તન કરવા પાછળના કારણો :-**

- (1) Attention Seeking
(ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે)
- (2) Skill Deficit
(બાળકમાં કોઈ ખામી હોય તેને લીધે કાર્યમાંથી ઘુટવું)
- (3) Escatisam
કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરવી હોય. પ્રવૃત્તિમાંથી બચવા માટે
- (4) Tajibal Factor
બાળકને અન્ય વસ્તુ જોતી હોય) તેના લીધે કરે
- (5) (Self Stimulation

બાળક પાસે કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી તેના માટે બાળક શરીરને હંમેશા વ્યસ્ત રાખી.

એટલે બાળકને વર્તન સુધારણા માટે આ કારણોની પણ નોંધ લેવી ખૂબ જ જરૂરી છે. કારણના આધારે બાળકને કઈ રીતે કાર્ય શીખવવું છે તે આપણે જાણી શકીએ છીએ.

આમ આ રીતે બાળકના (Cobehaviours ને સુધારણા માટે અનેક પદ્ધતિઓ દ્વારા બાળકમાં સુધારણા લાવી શક્ય છે.

(1) **વિલોપન (ધ્યાન દેવું) :-** બાળક જે પણ કાંઈ Problem Behaviour કરે ત્યારે ધ્યાન ન દેવામાં આવે તેને વિલોપન કહેવાય છે. આ પદ્ધતિમાં બાળક જ્યારે જ્યારે પણ Problem Behaviours કરે ત્યારે ધ્યાન લેવાનું નથી અને પ્રોબ્લેમ બીહેવીઅર ન કરે ત્યારે રીવોડ ના રૂપમાં ફરી ધ્યાન આપવાની પદ્ધતિ છે.

(2) **ટાઈમ્સ આઉટ :** ટાઈમ આઉટ એટલે કોઈ પણ સમસ્યા વ્યવહાર પછી બાળકને થોડો સમય માટે રીવોર્ડની જગ્યાએથી અથવા રીવોર્ડને ત્યાંથી દૂર કરવાની પદ્ધતિને ટાઈમ આઉટ કહે છે. રીવોર્ડ સમસ્યા વ્યવહાર પછી તરંત જ હટાવવો. જો બાળકને સમૂહમાં રહેવાનું પસંદ ન હોય અથવા પ્રવૃત્તિ હટાવો છો તે ન ગમતી હોય તો ટાઈમ આઉટ તેની માટે રીવોર્ડ બની જશે તો તેનો સમસ્યા વ્યવહાર

વધતો જશે.

(3) **વાતાવરણની પુનરચના :-** એ વસ્તુ નક્કી છે કે વાતાવરણની પુનરચના કરવામાં આવે તો અથવા તો વાતાવરણ બાળકને અનુરૂપ નથી તેને બદલી કાઢવામાં આવે છે અથવા પુન:રચના કરવામાં આવે છે જે બાળકને અનુરૂપ હોય જેમાં લીધે બાળકને બીહેવીઅર પ્રોબ્લેમ વધતા હોય તેવા વાતાવરણને બદલી નાખવાનું અને તેની પુન: રચના કરવાની હોય છે.

(4) **પ્રતિક્રિયા નિરોધ : (રેસપાન્સ પ્રીવેન્સન) :-**

ઘટના પહેલાં અવાઈનીય વ્યવહાર ને રોકવાનું છે ઉ.દા. રૂપે બાળકને મારતા પહેલાં બાળકનો હાથ પકડીને તેને કહેવાનું આ કાર્ય ના કરીશ. આમ બાળકના અવાઈનીય વ્યવહારને રોકવા માટે એક સારી પદ્ધતિ છે.

(5) **શારીરિક પ્રતિબંધ :-** આ એક અવાઈનીય વ્યવહાર (અસામાન્ય વ્યવહાર) ની ઘટના પછી શારીરિક ક્રિયાઓ પર પ્રતિબંધ લગાવવાનો છે. આક્રમકારી વ્યવહારને ઓછું કરવામાં થોડો શારીરિક પ્રતિબંધ મદદરૂપ થાય છે. ઉ.દા. રૂપે તત્કાળ થોડા માટે 2 થી 5 મીનીટ સુધી પીઠની પાછળ હાથોને બાંધી દેવા પરંતુ તે સીમા સુધી નહીં કે જેનાથી બાળકને પીડા થાય દર્દ વધી જાય અથવા જ્યારે બાળક આપણને બટકુ, અંગુઠો ચૂસવો, કાગળ ફાડવો વગેરે વ્યવહાર થાય ત્યારે બાળકને હાથમાં હળવી દોરી અથવા હાથ પકડી લેવા વગેરે બાબતો દ્વારા બાળકને શારીરિક પ્રતિબંધ દ્વારા બાળકને અસામાન્ય વ્યવહાર કરતો રોકી શકાય છે.

(6) **પ્રતિક્રિયા મૂલ્ય :-** સારા વ્યવહાર માટે જે પુસ્કાર આપેલ છે. તે સમસ્યા વ્યવહાર માટે પાછો લઈ લઈએ તો બાળકના સમસ્યા વ્યવહારને ઓછું કરવામાં મદદ મળે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પદ્ધતિમાં તેને મેળવેલો પુસ્કાર દંડના સ્વરૂપમાં સમસ્યા વ્યવહાર માટે પાછો આપવાનો છે.

♦ **પ્રતિક્રિયા મૂલ્યનો પ્રભાવકારી ઉપયોગ**

- (1) નિયમ સ્પષ્ટ અને નક્કી કરી દેવા, ક્યાં વ્યવહાર માટે કયો પુસ્કાર પાછા લ્યો.
- (2) નક્કી કરી દેવું કે બાળકને બાળકને ટોકન મૂલ્ય કે સમસ્યા વ્યવહાર વચ્ચેનો સંબંધ ખબર છે
- (3) પ્રતિક્રિયા મૂલ્ય અને પ્રોબ્લેમ બીહેવીઅર બંને માટે યોગ્ય સંબંધ હોવો જોઈએ

સ્કીલ બીહેવીઅર ટોકન અસામાન્ય વ્યવહાર ટોકન પાછા લેવા

(1) ચિત્રમાં રંગ પૂરવા	3	બીજાને મારવું	2
(2) 1 થી 5 અંક લખવા	2	થુંકવું	1

આ પદ્ધતિના પ્રયોગ દરમિયાન અથવા પછી બાળકને ખીજાવું કે ચેતવણી આપવાની નથી.

આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ બાળકને કોઈ સારું કાર્ય શીખવવા માટે સારો પ્રભાવશાળી રહે છે.

(7) **Over Correction :- અતિ સુધારણા**

- અતિ સુધારણા પ્રયુક્તિનો પ્રયોગ અવા બાળક સાથે કરવો જે લોકો સમાન્ય સૂચનોનો અનુસરી શકે.
- જો બાળક કરવાની ના પાડે તો એને ફીઝીકલ પ્રોમ્ટીંગ કરીને કરવો. જ્યાં સુધી ઓવર કરેક્શન પુરુ ન થાય ત્યાં સુધી.
- જ્યારે બાળક અતિ સુધારણા કરતું હોય ત્યારે તેની સાથે વાત કરવી નહી, ખીજાવું નહીં ભાષણ કે સુધારનીતિની વ્યાખ્યા ન આપવી જ્યારે બાળક કાર્ય પુરુ કરે ત્યારે તેને પુસ્કાર ન આપવો.
- જો બાળક અતિ સુધારણાની ક્રિયામાં આનંદ લેતું હોય તો તે સમજવું કે તે ફક્ત ધ્યાન આકર્ષણ માટે જ કરે છે તો અન્ય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો.

(8) **નારાજગી પ્રગટ કરવી :-**

બાળકને કહી દેવું કે તેનો કયો વ્યવહાર અનઉચિત છે.

- સમસ્યા વ્યવહાર પછી તરત જ પોતાની નારાજગી દેખાડવી
- નારાજગી બતાવવા સમયે અડગ રહો
- બાળક સમસ્યા વ્યવહાર કરે ત્યારે નારાજગી બતાવો સાથે સારા વ્યવહારની અપેક્ષા પણ કહી દો.
- શાંત અને સ્થિર સ્વભાવના નારાજગી દર્શાવો.
- જ્યારે સમય પૂરો થઈ જાય ત્યારે બાળકને યાદ ન અપાવો
- જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી બીજા લોકોની હાજરીમાં નારાજી ન બતાવે ખાસ કરીને અન્ય વિદ્યાર્થી સામે.
- બાળકનું અપમાન ન કરો
- જ્યારે બાળક સારો વ્યવહાર કરે ત્યારે પ્રશંસના દેખાડવાની ન ભૂલો

(9) ભયને કમશ દૂર કરવો

સ્કૂલ અથવા ઘરમાં બાળકને જેનાથી ડર લાગે છે. તેને ધીરે ધીરે ઓછું કરવાની પદ્ધતિને ભયને કમશ પાઠવવાનું હોય છે.

- બાળકને ડરની ઓળખ વ્યવહારીત શબ્દમાં સ્પષ્ટ કરો
- વ્યક્તિ વસ્તુ કે પરિસ્થિતિ વિશેષ ને ભયના કમીક સ્વરૂપના સંદર્ભમાં મુકો

આમ આ રીતે બાળકને વાંચતા ભળના , લખવા અને શિક્ષણ માટે બાળકના બીહેવીઅર પ્રાપ્તિમાં ઘટાડી અને બાળકને શીખવી શકાય છે અને જ્ઞાનાત્મક વર્તન સમસ્યા ઘટાડી શકાય છે.

M.R બાળકને કોઈ પણ કાર્ય નાના- નાનાટાસ્કમાં કરી અને બાળકને સરળથી અઘરા તરફ લઈ જવામાં આવે છે અને બાળકને કાર્ય શીખવવામાં આવે છે. તેમજ બાળકને શિક્ષણના સિધ્ધાંત જેવા કે સરળથી અઘરા તરફ, મૂર્ત થી અજ્ઞાત તરફ બાળકને કોઈ પણ કાર્ય શીખવી શકાય છે.

3.9 અન્ય સુચના પદ્ધતિ : રોલ પ્લે, સંગીત કલા, નાટક પર્યટન ક્ષેત્ર.

વિશ્વમાં સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં જરૂરિયાતનો એક ભાગ છે. દરેક બાળકને રમત ગમે છે અને પોતાની જાતને મનોરંજનાત્મક, નવરાંશનાં સમયની પ્રવૃત્તિમાં જોડેલી રાખે છે.

ભૂતકાળમાં વિવિધ શાળામાં અભ્યાસક્રમ જોઈને તો મુખ્યત્વે શૈક્ષણિક શીખવવા ઉપર ભાર મૂકાતો વાંચન, લેખન અને અંક (3 R) અન્ય બિન- શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને વધારાના અભ્યાસક્રમ તરીકે ઓળખાતી. નિયમિત સૈધ્ધાંતિક શિક્ષણ ઉપરાંત શાળાના અભ્યાસક્રમમાં નવરાશના સમયની અને મનોરંજનની પ્રવૃત્તિઓને સ્થાન હોય છે. બાળકોમાંની કુદરતી સર્જક ક્ષમતાઓ બહાર લાવવા માટે મનોરંજનની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન અગત્યનું છે. બિન- વિકલાંગ બાળક શાળાના શિક્ષકોએ અને પસંદગી કરવા સત્રમ છે. જ્યારે મંદબુદ્ધિ બાળકમાં પહેલવૃત્તિ અને ક્ષમતાઓના અભાવને લીધે બિન વિકલાંગ બાળકો દ્વારા પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય છે. તેવી પ્રવૃત્તિનું આયોજન પણ કરતાં નથી કે સક્રિય રીતે ભાગ પણ લઈ શકતાં નથી.

સામાન્યત : તેમના માટે નવરાશના સમયની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ટી.વી. નીહાળવું અથવા તો સંગીત સાંભળવું અને કેટલીક વાર સ્વ ઉત્તેજનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત રહેવું.

અભ્યાસ પૂરક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન શાળાના અભ્યાસક્રમનો જ અભિન્ન ભાગ છે પછી તે બિન વિકલાંગ બાળકો માટે હોય કે વિકલાંગ બાળકો માટે આપણે સૌએ કેટલાંક સમય નવરાશની પળોમાં અને મનોરંજનની પ્રવૃત્તિઓમાં પસાર કરવો જરૂરી છે જેવી કે સંગીત સાંભળવું નવલકથાઓ વાંચવી, સામયીકો વાંચવા, ચિત્રો દોરવા, રંગકામ કરવું, સીવણ કામ કરવું, બાગમાં ફરવું વગેરે બાળકો તેમનાં રસને આધારે શોખને વડીલો અને શિક્ષકોમાંથી પ્રોત્સાહન મેળવી વિકસાવવો. મંદબુદ્ધિ બાળકોનો કિસ્સામાં આ જમાવ્યું તેમ તેમની ક્ષમતાઓને અનુરૂપ હોય તેવી તેમના માટે યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાની આપણે યોગ્ય રમતો, ખેલકુંદ અને કલા કામગીરીની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવા સભાવના પૂર્વકના પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

◆ ખેલકુદ અને રમતો :

જ્યારે આપણે રમતગમતોમાં અને ખેલકુદમાં ભાગ લઈ ત્યારે તેના કેટલાક નિયમોને આપણે અનુસરવા જરૂર છે. મંદબુધ્ધી બાળકોને ખેલકુદ અને રમતગમતમાં ભાગ લેવાનું આયોજન કરતી વખતે તેને તાલીમ આપવા માટે શીખવવાના જે સિધ્ધાંત અને વ્યુહરચનાઓ છે તે આપણે યાદ રાખવા જરૂરી છે.

શરૂઆતમાં સરળ કસરતો પસંદ કરો જેમાં બે પગલાંનો સમાવેશ થાય. બાળકો બે પગલાં શીખી લે એટલે પગલાંની સંખ્યા ક્રમશઃ વધારો.

બાળકોને પ્રોત્સાહન આપવા તેઓ કસરતો ફરતા હોય ત્યારે પકડી રાખવા રંગીન ધ્વજો અથવા તો રંગીન પટ્ટીઓ આપો. કેટલીક બાળકો માટે તે બે ધ્યાન દોરનાર નીવડી શકે, જો તેઓ વધું પડતા ક્રિયાશીલ હોય.

◆ રમતની વ્યાખ્યા :

અપેક્ષિત શારીરિક શિક્ષણ અને મનોરંજન શેરીલ દ્વારા માન્ય વ્યાખ્યા મુજબ સ્વંય એટલે આંતરસ્ફુરણ અને આનંદદાયક વર્તન જેના દ્વારા બાળક પર્યાવરણમાં આંતર વ્યવહાર કરે છે. સામાન્ય બાળકો જન્મથી જ રમતા હોય છે અને શરૂઆતથી જ શોધ પગથીયાનું સરળતાથી અવલોકન કરે છે. પ્રગતિ કરે છે જ્યારે તે મોટી થાય છે ત્યાં સુધી બાળપણ દરમ્યાન પર્યાવરણનો ઉપયોગ કરી સ્પર્ધક નીતિ નિયમો યુક્તિ અને અઘરા નિયમો ગ્રહણ કરી લે છે.

મોટાભાગના બાળકો શાળાની બહાર રમતની પ્રવૃત્તિમાં તેમનો સમય પસાર કરે છે તેઓ રમતનો રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ અને શક્તિ વધારવા માટે ઉપયોગ કરવા પ્રયત્નો કરે છે. શરૂઆતનાં સિધ્ધાંત લખનાર રમતનાં મુખ્ય ચાર વર્ણન આવે છે. પ્રથમ વધારાના મુખ્ય ચાર વર્ણન આવે છે. પ્રથમ વધારાની શક્તિનો સિધ્ધાંત હતો. આ પિયર મુજબ શરીરના પાયાની જરૂરીયાત પાછળ બચેલી શક્તિ વપરાય છે. જેમ કે ખોરાક રમત માટે વધારે વપરાય છે.

બીજું રમતમાં હળવાશ અને સર્જનાત્મક સિધ્ધાંત જેલમર્સ (1883) અને પેટ્રીક (1916) દ્વારા અપાઈ હતી પ્રથમથી વિરુદ્ધમાં આ સિધ્ધાંત શારીરિક અને માનસિક રીતે જોડેલા રાખ્યા બાદ શરીરને ઉર્જા મળવી રાખવા આરામની જરૂર પડે છે. જો કે ફરી પુનઃસ્થિતિ મેળવવા માટે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં વળગેલા રહેવું જરૂરી છે જે પ્રકારની હળવાશ છે અને દબાણ ઓછું કરે છે

પિયાજે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર પ્રકાશ પાડે અને જ્ઞાનના વિકાસને સંબંધીત પરીભાષામાં રમતનો અર્થ કરે છે. વિકાસના મુખ્ય 4 પગથિયા આ પ્રમાણે છે

(1) સાંવેદનિક - સ્નાયવીક તબક્કો (0-2 વર્ષ)

વર્તનની ગોઠવેલ ભાતમાં પોતાને જોડેલ રાખીને બાળકો તેની આસપાસની વસ્તુઓ વિશેનું મહત્વ શોધી કાઢે છે.

(2) પૂર્વ ક્રિયાત્મક તબક્કો (2 થી 7 વર્ષ)

પગથિયામાં તેઓ અતાર્કિક રીતે વિચારે છે.

(3) સ્થુળ ક્રિયાત્મક : આ તબક્કામાં ક્રિયાત્મકની પરિભાષામાં વિચારતા હોય છે. પ્રાથમિક સ્થુળ સ્તર છે.

(4) ઔપચારિક ક્રિયાત્મક (12 વર્ષ અને તેનાથી ઉપર)

અદૃશ્ય વિચારણા અને પ્રશ્નો સમસ્યાઓ નિવારવાનું અહીંથી શરૂ થાય છે.

માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા બાળકો માટે રમત પ્રવૃત્તિઓની રચના : માનસિક ક્ષતિવાળા બાળકોને મદદ કરે કેવી રીતે શીખવી અને રમતમાં જોડાયેલ રહેલ માટે શિક્ષક નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર પડે છે.

(1) પસંદ કરેલી પ્રવૃત્તિ ઉંમર પ્રમાણે યોગ્ય છે કે નહીં તેની ખાતરી કરી.

(2) રમત પર્યાવરણ અને વપરાયેલું સામગ્રી વિકાસ પગથિયા માટે યોગ્ય હોવું જોઈએ.

(3) વિદ્યાર્થી સામુ ચપળ અને સ્થુળ એમ બંને પ્રકારની વિવિધ પધ્ધતિ બનાવવી જોઈએ કે જેથી તે કૌશલ્યોને વિકાસ કરે છે કે જે તે ફક્ત જૂથમાં જ ઉપયોગ કરે છે. પણ તે પોતાની રીતે પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

- પ્રવૃત્તિઓ બાળકના કુટુંબ વાતાવરણને યોગ્ય અને વાસ્તવીક હોવી જોઈએ.

- શરૂઆતમાં પ્રવૃત્તિઓ સફળ થવાય તેવી પંસદ કરવી જોઈએ.

તેના માટે તેમની શક્તિઓનો લાભ લેવો જોઈએ અને પ્રવૃત્તિ વિકસાવવી જોઈએ કે જે તેઓની શક્તિઓને રજુ કરે નહીં કે તેઓ મર્યાદાઓ.

- રમત માટે માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા બાળકોને તકો પૂરી પાડવી જોઈએ અને સામાન્ય બાળકોની સાથે તેમનાં વ્યવહારો કરાવવા જોઈએ તેનાથી સામજિક ઉદ્દીપકો માટે તકો મળશે. તે આ બાળકોને તેઓની પોતાની શક્તિ અને મર્યાદાઓ સિવાય પણ મદદ કરશે.

◆ **મર્યાદાઓ :**

(1) બાળક અને ઘમા નાના બાળકો માટે રંગીન ચળકાટવાળા અવાજ કરતાં રમકડાઓ વિવિધ આકારમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શારિરીક રીતે તેઓને તેઓને વસ્તુ તરફ જોવા પહોંચવા, સમજવા અને ઉપયોગ કરવા માર્ગદર્શન આપવું.

(2) કોઈ જૂના કાગળ, કલર કાગળ, પુઠું બાળકોને રમત વિસ્તાર તરીકે આપવું જોઈને અલગ અલગ ઉચાઈએ જુદી - જુદી વસ્તુ લટકાવી જોઈએ અને બાળકની સાથે વાતચીત કરવાનું અતીશય ઉપયોગી શીખવવું સાધન છે.

ગોળગોળ ફરતાં રમકડાં દૃશ્ય ઝીલવાનાં કૌશલ્યોમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે

વાહનોનાં નમૂના (ખેંચવા અને ધકેલવા જેવા) અને દડો બીજા સાથે અસર કરવા પ્રોત્સાહન તરીકે વાપરી શકાય છે. વર્ગખંડમાં ખૂણા રમતોની રચના કરો દરેક ખૂણામાં રમતના સાધનોમાં સેટ ગોઠવી અને તેમને બાળકો જાઓ અને બસ પર સવારી કરો. તેમ કહો જ્યારે આપણે દરેક જગ્યાએ પસંદ કરી અને ત્યાં આસપાસ જુઓ તમારી પસંદગીનું સ્થળ પસંદ કરો અને ત્યાં બેસો.

આમ આ રીતે બાળકને તેની ઉંમર પ્રમાણે, રસ-રુચી, પ્રમાણેની રમતો રમાડવાથી બાળકનો બોધિક વિકાસ તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય છે.

(2) **સંગીત / કલા :-**

સંગીતનપ્રવૃત્તિઓ બાળક પ્રાથમિક કે માધ્યમીક સ્તરે પર્યાવરણીય અભ્યાસ, સામાજિક અભ્યાસ, ગણિત અને વિજ્ઞાન અભ્યાસ હેઠળ વિવિધ ખ્યાલો શીખે છે. ઉપરનાં ખ્યાલો શીખવવા માટે તમે પ્રખ્યાત લોક અવાજ કે ફિલ્મી અવાજ સર્જી પોતાના લય બનાવી તેમને શીખવવામાં મદદ કરશે. ગીત રચનાનાં ઉપયોગથી શીખવવા રસપ્રદ બને છે. માણી શકાય તેવા બને છે અને તેઓ ઝડપથી યાદ કરવા મદદરૂપ બને છે અને તેઓ ઝડપથી શીખે છે.

લયબદ્ધ તાળીઓ પાડવી કજરૂમ વગાડવું ધીમા અને ઝડપીનો ખ્યાલ કે નાના અવાજને ઓળખવાનો ખ્યાલને તેના દ્વારા શીખવી શકાય છે. દા.ત. ૩ નંબર અને કહો અને તેમને ત્રણ વાર તાળી પાડવા કહો.

સાત સંગીતના સૂરો તાલ અને તમારા પછી તેમને પુનરાવર્તન કરવા કહો એનાથી તેઓને શાબ્દીક વાર્તાલાપ વધારવા માટે મદદ મળશે. ગીત કે પ્રખ્યાત ગીતોની કેસેટ વગાડીને કે ગાઈને તેમને સંભળાવેલ અને પુનરાવર્તન કરાવો. તેને પેલ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ માટે પ્રવૃત્તિ પ્રોત્સાહન તરીકે આપી શકાય છે.

મોટા બાળકો તેમની પ્રાદેશીક ભાષાઓના લોકગીતો શીખે છે.

- એવું ગીત પસંદ કરી કે જેમાં અવાજમાં ઘણી બધી વિવિધતા ન હોય અને પુનરાવર્તન ન હોય.

- સંગીતના વર્ગ દરમિયાન દરેક બાળકને કોઈ પણ પ્રખ્યાત કરવા કે જે તેને રેડીયામાં સાભળ્યું હોય કે ટી.વી. પર જોયું હોય.

- 15 મિનિટ સુધી સાંભળવાનું સત્ર રાખવું કે જ્યાં બાળક શાંતીથી સાંભળી શકે અને તમે વગાડી શકો
- એવા પણ કેટલાંક બાળકો હોય છે કે જેને લયની કુદરતી જ્ઞાન હોય છે. તેઓને તબલાં કે ઢોલક પર સાદા તાલ વગાડવા શીખવી શકાશે.
- વર્ગખંડમાં સંગીત બેન્ડ બનાવવી જોઈએ અને દરેક વિદ્યાર્થીએ એક સાધન વગાડવું જોઈએ જેવા કે બહેલ્સ, સિમ્પાસ વગેરે.
- રોજિંદા સમયપત્રકમાં સંગીતનો તાસ સમાવવા અને દરરોજ તાલીમ આપવી જોઈએ.
- રાષ્ટ્રીય ઉજવણી દરમ્યાન શાળામાં સાંસ્કૃતિક દરમ્યાન અને શાળા કે ઉજવણી દરમ્યાન તેઓને વગાડવાની તક પૂરી પાડવી.
- ઘરે ફૂરસદના સમય દરમ્યાન સંગીત સાંભળવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

◆ નૃત્ય પ્રવૃત્તિ :-

શરૂઆતમાં એક વર્તુળ બનાવો તેમના હાથ પકડી સંગીત પ્રમાણે ઘડીયાળ મુજબ અને ઘડીયાળના કાર્યની વિરુદ્ધ ફેરવો. આનાથી તેમને ઉખ્મા મળશે. સમૂહમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરો. ધીરે ધીરે હાથ ઉપર કરવા નીચે કરવા જેવા હલન-ચલન વર્તુળની નજીક આવવું દૂર જવું, બેસવું, ઉભું રહેવું, કમર હાથ વડે પકડવી અને પગથી ઠેક લેવી જેવા હલન ચલન દાખલ કરો. પગે ઝાંઝરી બાંધવાનો પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિને વધારે આનંદદાયક બનાવશે દરેક બાળકને રંગીન રોબિન ઉત્સાહિત કરવા આપવી. સ્થાનિક શાળા આત્મીયકેતમાં થી બહાર લઈ જાવ કે લોકનૃત્યની વિડીયો ટેપ વગાડો અને તેમને તે ગીત કઈ ભાષામાં છે તે કહો તેમનાં પહેરવેશ અને મેકઅપ તરફ તેઓનું ધ્યાન દોરો.

બાળકોને રંગીન પહેરવેશ પહેરવાનું ગમે છે તમારા સમયપત્રકમાં શો સમયનો સમાવેશ કરો જ્યાં બાળકને નૃત્ય પહેરવેશ અને મેકઅપનો મોકો મળે તેનાથી તેઓને સ્ટેજ ડર દૂર થશે અને આત્મવિશ્વાસ વધશે.

તેઓને ઔપચારિક નૃત્ય શીખવી શકાય. નાના-નાના ક્રમમાં અને પુનરાવર્તનમાં દરેક પગથીયાંને રજૂ કરવા દો. ઉ.દ.ા સૌપ્રથમ હાથની ગતિવિધી શીખવા દો અને પછી આખા શરીરને દરેક ક્રમ માટે 1/2 ગણો જે તેમને ક્રમ યાદ રાખવામાં યાદ કરશે. એક વખત તેઓ પગથીયા શીખી જાય પછી ગીત રજૂ કરો.

કેટલાંક વધુ પડતાં માનસિક ક્ષતિવાળા બાળકો માટે કદાચ વ્યક્તિગત રીતે નિર્દેશ કરીને કહેવાની જરૂર પડે કે શારીરિક માર્ગદર્શક શું કરવું તેનું વારંવાર કહ્યા કરવું પડે છે. જેમ કે રાજુ નીચો વળ. ડાબે હાથ ઉપર કર એક વખત શીખી જશે પછી બીજા પગથિયા પર જાય.

◆ નાટક :-

નાટકનો ઉપયોગ શીખવાનાં ખ્યાલોના વધારો કરવા યોગ્ય સામાજિક વર્ષની વર્તમાન ઘટના અને આપણા સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ વિશે જાણવા માટે કરી શકાય. દ્રશ્ય અને શ્રાવ્ય સંકેત કે જે નાટક દ્વારા શિક્ષણ પુરુ પાડે છે. ગુસ્સો, ભય અને સુખ જેવા આવેગોની અભિવ્યક્તિ શીખવવા માટે તમે નાટકનો ઉપયોગ કરી શકો છો.

◆ પ્રવૃત્તિ :-

પ્રાથમિક સ્તર કે પૂર્વ પ્રાથમિક સ્તરના બાળકોને પ્રાણીઓના નામ, ખોરાકની ટેવો તેઓનું રહેઠાણ વિશે શીખવવું જોઈએ તેઓના શિક્ષણના ખ્યાલો નાટક દ્વારા વધારી શકાય.

◆ વાર્તા :

ઉદાહરણ : (એક સિંહ પાર્ટી યોજે છે. અને તેના કેટલાંક મિત્રોને આમંત્રણ આપે છે. પાર્ટીમાં વિશાળ ટેબલ પર વિવિધ ખોરાક મૂકેલ છે સિંહ પોતાની જાતનો પરીચય કરાવે છે તે દરેક પ્રાણીને પોતાની આસપાસ ભેગા કરે છે, અને તેઓનાં નામ પૂછે છે તેઓ ક્યાં રહે છે અને તેઓને શ ખાવાનું ગમશે એમ પૂછે છે. દરેક પ્રાણી પોતાની મનપસંદ વાનગીને ટેબલ પરથી પસંદ કરે છે. ખાધા પછી દરેક પ્રાણી પોતાની મનપસંદ વાનગીને ટેબલ પરથી પસંદ કરે છે. ખાધા પછી દરેક પ્રાણીઓ નૃત્ય કરે છે. અને ભેગા મળી આનંદ કરે છે.

પાશ્ચાત્યભૂમિકામાં સંગીત વગાડવું અને બાળકોને પ્રાણીના મહોરાં, પહેરવેશ પહેરાવવા જોઈએ તો (જો પહેરવેશ ઉપલબ્ધ ન હોય તો મહોરાનો ઉપયોગ કરવો) એક મોટું કપડું જેના પર ઝાડ અને ફૂલોનું ચિત્રામણ કરેલું હોય તેને પશ્ચાત્યભૂમિકા (પડદા) તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. સંવાદો સાદા અને ટૂંકા હોવા જોઈએ.

ઉ.દા. સિંહ હું સિંહ છું

હું ગુફામાં રહું છું

હું રાત્રે શિકાર કરવા જાઉં છું

આ રીતે દરેક પ્રાણી પોતાનો પરિચય આપશે. વર્ગખંડમાં પર ચર્ચા માટે પ્રોત્સાહન આપો. મોટા બાળકોને, ભૂમિકા રમત, કાર્ય રમત કે મૌન અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરી શકાય. તેનો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ તેમજ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ કરી શકાય. આયોજન કરતી વખતે નીચેના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા. ભૂમિકા રમતનું પ્રદર્શન કરવું.

- વાર્તા (થીમ) નક્કી કરવી કે પરીચીત હોય, જેમ કે

- ધરમાં સવારની સ્થિતિ

- ડોક્ટરનાં દવાખાનું/દાંતના ડોક્ટરનું ચિકિત્સાલય

- વરસાદના દિવસો - ભીજવું - પરીણામ વગેરે

- વર્ગખંડમાં શિક્ષક

તેના વિષયો દંતકથા અને પ્રખ્યાત લોકવાયકામાંથી લેવા જોઈએ અને તેને વધારવા શીખવવા જોઈએ. પાશ્ચાત્ય ભૂમિકામાં સંવાદ બોલી શકાય છે અને યોગ્ય શબ્દો બોલવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપી શકાય છે. બાળકોને હસવાનો, રડવાનો અને બૂમો પાડવાનો અવાજ રેકર્ડ કરી દૃશ્ય મુજબ પાશ્ચાત્યભૂમિકામાં તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ જો બાળકને સંવાદોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરિયાત લાગે તો પરિચિત ભાષા અને ટૂંકા વાક્યો શીખવાડ્યા જે બાળકોને ચાલવામાં તાત્કાલિક હોય તેવા લોકોને ગાદી પર બેસાડી રાખવા જોઈએ.

જે બાળક આમ તેમ રખડતો હોય (રખડવાના શોખીન હોય) તેઓને પ્રાણીઓના પહેરવેશ પહેરાવી જંગલી જેવા સિંહ વખતે સ્ટેજ પર આમ તેમ દોડવવા તે યોગ્ય અને સંદર્ભ સાથે સરખામણી થતું હોવું જોઈએ.

હસ્તકલાનાં વર્ગ દરમ્યાન બાળકોને પાદરું/આંગળી લઈ કાગળની મોટી સીટ ઉપર ચિત્રામણ કરવા દો નાટક તરીકે માટે તેઓને ભેગા બેસાડો અને પાછળનો ઉપયોગ કરી. બાળકોને દૃશ્ય અને રજૂઆત કળા પ્રવૃત્તિઓમાં તાલીમ આપવી એ સહ-અભ્યાસક્રમ પ્રવૃત્તિની એક બારત છે અને આવી પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરવું તેનો બીજો હેતુ તેના માટે વાર્તાલાપની આવડત, સરસાધનો ગોઠવવા કે જે માનવ સંશોધન સામગ્રી અનુદાન જાહેર ખબર વગેરે પર જરૂર પડે છે. જ્યારે માનસિક ક્ષતિનું બાળક હોઈ ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં બુધ્ધીશાળી જણાય છે. ત્યારે પ્રદર્શન દ્વારા લોક જાગૃતિ લાવવા જોઈએ તેનાથી લોકોમાં આવા બાળકોનું તેજસ્વી પાસું બહાર આવશે.

આવા વ્યક્તિઓમાં આત્મશક્તિને વિકાસ થશે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે નીચે વિવિધ શક્તિઓ શિક્ષકો પાસે હોવી જોઈએ.

- તાલીમ આપનાર અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સહકાર.

- ઉદ્યોગો અને જાહેર કે ખાનગી પરીબળો સાથે જોડાણ કરી તેના હેઠળ શો કે સામગ્રી સ્પેન્સ કરવું. દા.ત. કાગળ રંગીન સ્ટેશનરી કંપની દ્વારા અપાતું બીજું કાચી સામગ્રી.

- તેઓને પ્રતિભાવ કરાવવી કે આ કોઈ ધર્મદુ કાર્ય નથી પણ પ્રિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો વ્યક્તિઓના પ્રદર્શનની રકમ છે.

- સમગ્ર કાર્યક્રમનું કવરેજ કરવા માટે મીડીયા કે જાહેરાત આપની વ્યક્તિઓનો સંપર્ક કરવો માનસિક ક્ષતિવાળી વ્યક્તિને પણ છાયાંકન અને ટી.વી. પર પોતાની જાતને જોવાનું ગમશે.

- તમારા પ્રદેશોમાંથી પ્રખ્યાત દૃશ્યો અને અભિવ્યક્તિ કલાકારો મેળવો જેને મુશ્કેલી તરીકે પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ પડતો ભાગ લે.

- તમારી શાળામાં દૃશ્ય અને અભિવ્યક્તિ કરવામાં રોજિંદા વર્ગ કરો અને બધી શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને ભાગ લેવાતી ખાત્રી આપો તપાસ સમયપત્રકમાં એક જગ્યા બનાવો.
- કાર્યક્રમમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સામાન્ય બાળકનો પણ સમાવેશ કરી.
- હંમેશા આ અ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ યોજવાની તક તૈયાર રહો.

તીવ્ર અને ગંભીર મંદબુદ્ધિ માટે શિક્ષણ વ્યુહરચનાઓ, કાર્યવિશ્લેષણ, સ્થિતિ અને કામગીરી સંચાલન અનુકુલન શીખવવા - શીખવાની સામગ્રી પર્યાવરણ શિક્ષણની પુનઃ ગોઠવણી, વૈકલ્પિક અને વૃદ્ધિ દર્શક ઉપકરણોનો ઉપયોગ.

3.10 તીવ્ર અને ગંભીર મંદબુદ્ધિ માટે શિક્ષણ વ્યુહરચનાઓ કાર્યવિશ્લેષણ, સ્થિતિ અને કામગીરી, અનુકુલન શીખવવા-શીખવાની સામગ્રી, પર્યાવરણ શિક્ષણની પુનઃ ગોઠવણીની વૈકલ્પિક અને વૃદ્ધિદર્શક ઉપકરણોનો ઉપયોગ.

♦ પ્રાસ્તવિક :

માનસિક રીતે સક્ષમ વિદ્યાર્થીઓ માટેની શૈક્ષણિક સેવાઓની વ્યવસ્થા સંખ્યાઓની રીતે વધી છે અને ગુણવત્તામાં સુધારો થયો છે. હજુ પણ માનસિક અક્ષમતાઓની સાથે વધારાની અપંગતા ધરાવતા બાળકો શાળાઓ માટે અસ્વીકાર્ય બનતા હોય છે અને વાલીઓ પ્રવેશ માટે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતા હોય છે જો શાળાકીય વ્યવસ્થામાં શૂન્ય અસ્વીકાર પ્રાપ્ત કરવા માંગતા હોઈએ તો વિદ્યાર્થીઓના આવા જૂથને અવણવા જોઈએ નહીં. આવા વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકુળ મોડેલ અને યોગ્ય શૈક્ષણિક સગવડો વિકસાવવી જોઈએ આ સમૂહમાં આપતા બાળકોન મૂલ્યાંકન કાળજીપૂર્વક કરવું જોઈએ અને યોગ્ય અભ્યાસક્રમ માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવી જોઈએ આ એકમ ગંભીર અક્ષમતાવાળા બાળકો માટેની પધ્ધતિઓ ચર્ચવામાં આપી છે.

- ગંભીર / વધુ માનસિક અક્ષમતા :

ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા વ્યક્તિઓ કોણ ?

તમે જાણતા જ હશો કે ગંભીર માનસિક અક્ષમતા ધરાવતા વ્યક્તિઓનો બુદ્ધિઅંક (12) 20 ની નીચે અને શૈક્ષણિક રીતે તેઓને કસ્ટોડિયન જૂથ ? (Custodial Group) માં સમાવવામાં આવે છે.

હાલમાં ભારતમાં તેઓને તેઓને સંભાળ (Care) જૂથ તરીકે ગણવામાં આવે છે કે જેઓને દૈનિક જીવનની પ્રવૃત્તિઓ ખાસ સંભાળ દેખભાળની જરૂર પડે છે. તબીબી સારવારની જરૂર પડે છે. વોલ્ડ અને એન્ડરસન (Wolf and Andersson- 1969) એ નોંધ્યું છે કે જેમ વધુ ગંભીર અપંગતા તેમ અક્ષમતાવાળા વ્યક્તિઓને બહુવિધ અપંગ ગણી લેવામાં આવે છે.

શૈક્ષણિક આયોજનના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા વ્યક્તિઓ એકને કહી શકાય કે જે જેમની જીવન બચાવ અને સલામતીમી જાળવણીની શક્તિ તેટલી મર્યાદિત હોય છે. કે તેમની માનસિક ઉંમરના તો તેની સામે જજુમવાની પણ ક્ષમતાઓ વિકસિત થયેલી હોતી નથી. (Bdker - 1979 as 190 to din greer et al 1982

♦ આવા બાળકોના લક્ષણો

ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા બાળકો પ્રમાણમાં ઓછી સંખ્યામાં હોય છે. વિવિધતાવાળો સમુદાય દર્શાવે છે. પ્રશ્નોની સંકુલતા અને બહુવિધ અક્ષમતાઓ સમિશ્રિત હોવાને લીધે હાલમાં ચોક્કસ દર શું છે તે જાણવો શક્ય નથી. વિવિધતાવાળુ વ્યાપ વિશ્વ, અપૂરતા માપનના સાધનો અને પ્રયુક્તિઓ અને સમાજિક સાંસ્કૃતિક તફાવતોને લીધે ચોક્કસ દર નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

ગંભીર રીતે અક્ષમ વ્યક્તિઓનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેઓ દૈનિક જીવનની પ્રવૃત્તિઓ માટે પણ અન્ય પર નિર્ભર હોય છે. વધુમાં ગંભીર માનસિક અક્ષમતામાં રોગોનો ઓછો પ્રતિકાર, સંવેદના અને ક્રિયાને લગતી ખામી અને સમગ્ર શારીરિક અસામાન્યતા સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે.

મર્યાદિત પ્રત્યાયન શક્તિ એ ધ્યાન ખેંચતું અન્ય લક્ષણ છે. અશાબ્દિક હાવભાવ અને સ્પર્શ, ખેંચવું, થપ થપાવવું વિગેરે જેવા મર્યાદિત વર્તનો સુધી પ્રત્યાયન થઈ શકે છે.

મોટાભાગનાને શ્રવણ, દૃષ્ટિ અને ક્રિયા અંગેની વધારાની ક્ષતિઓ હોય છે. અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ આવા બાળકો, સંભાળ જૂથના ગણવામાં આવે છે. તેમને વધુ કાળજી જરૂરી હોય છે.

શૈક્ષણિક જોગવાઈ

ઐતિહાસિક રીતે ગંભીર માનસિક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકો જન્મ ઉંમરે મૃત્યુ પામતા હતાં દુનિયાના ઘણાં ભાગોમાં તો તેઓને સમાજથી દૂર રાખવામાં આવતા હતા. ધીરે ધીરે માનવીય અભિગમ સામેલ થયો. હાવે (Hawett) 1974 ના જણાવ્યા મુજબ ચાર જુદા જુદા ઉપચાર નિર્દેશકો નાગરિકતાના ઈતિહાસ પરથી મળે છે.

મર્યાદિત પ્રત્યાયન શક્તિ એ ધ્યાન ખેંચતું અન્ય લક્ષણ છે. અશબ્દિક હાવભાવ અને સ્પર્શ ખેંચવું પીથ થપ થપાવવું વિગેરે જેવા મર્યાદિત વર્તનો સુધી પ્રત્યાયન થઈ શકે છે.

(1) બચાવ

(2) અંધશ્રદ્ધા

(3) વિજ્ઞાન

(4) સેવા

સભ્યતાના પ્રારંભિક ગાળામાં 'તાકાતવાળાનો બચાવ' માન્યતા અને વલણ હતું. આથી અક્ષમતાવાળાને મારી નાખવામાં આવતા હતા અથવા મૃત્યુ તરફ ધકેલી દેવામાં આવતા હતાં. ત્યારબાદ ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાળુંઓનો સમય આવ્યો જેમાં આવા લોકોને દેવાવી દેવામાં આવતા હતા અને સમાજથી અલગ કરી દેવામાં આવતા હતા. વૈજ્ઞાનિક તપાસને પરિણામે આવા વ્યક્તિ અંગેને અભ્યાસ કરવામાં આવ્યા. જેના લીધે તેમના માટે યોગ્ય પ્રકારની સેવાઓનો વિકાસ થયો અને તેમને સંસ્થાગત સ્વરૂપે પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો.

વિવિધ દેશોમાં સરકારો દ્વારા અક્ષમ વ્યક્તિઓના શિક્ષણ માટેના કાયદા અમલી બનાવ્યા પછી જ ગંભીર અક્ષમતાઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા જરૂરી ગણવામાં આવી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં (Education for all handicapped Act - 1975 સર્વે પ્રથમ અક્ષમ માટે શિક્ષણ કાયદો અમલમાં આવ્યો જેમાં અક્ષમતાવાળા દરેક બાળકને મફત અને યોગ્ય જાહેર શિક્ષણનો અધિકાર છે જે શૂન્ય અસ્વીકારની જરૂરિયાત સૂચવે છે.

આ સિધ્ધ કરવા 'યોગ્ય શિક્ષણ' અને શૂન્ય અસ્વીકાર શૈક્ષણિક જોગવાઈ ગંભીર રીતે માનસિક અક્ષમ બાળકો માટે યોગ્ય છે શાળાઓએ આવા બાળકોને યોગ્ય માળખાગત ભૌતિક અને સામગ્રી સ્ત્રોત સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ.

વધુમાં વિશ્વને ઘણા ભાગોમાં ઘર આધારિત તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. ઘણા બાળકો શાળાએ જવા અશક્તિમાન હોય છે.

હાલમાં વિવિધ શૈક્ષણિક જોગવાઈઓમાં ખાસ શાળા, સામાન્ય શાળામાં ખાસવર્ગ નિયમિત વર્ગખંડમાં સકલિત શિક્ષણ સ્ત્રોત ખંડ નિવાસી સગવડો અને ઘર આધારિત કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. આ ગોઠવણની વધુ વિગતો બીજો યુનિટોમાં આપવામાં આવી છે.

વિવિધ સેવા જોગવાઈઓમાં ખાસ ભારતીય પરિસ્થિતિમાં ખાસ શાળા અને ઘર આધારિત શિક્ષણ સૌથી વધુ અનુકૂળ છે.

આ બાળકો ગંભીર માનસિક અક્ષમતા ધરાવતા હોવાને લીધે વૈયક્તિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ અને સીધું સીધું શિક્ષણ અને ખાસ દેખરેખની જરૂર હોય છે. આથી ખાસ શાળાઓમાં શિક્ષણ વિદ્યાર્થી પ્રમાણે 1:3 થી 4 રાખવામાં આવે છે. જેથી દરેક વિદ્યાર્થી પર પૂરતું ધ્યાન આપી શકાય. આથી બાળકોને મૂળભૂત કાલ્પ્યો જેવો જાતે જમવું, બાથરૂમ જવું વિગેરે શીખવવાની ખાસ જરૂર હોય છે. આ એક મુખ્ય કારણ છે કે જેથી ખાસ શાળાઓ પણ તેમને પ્રવેશનો અસ્વીકાર કરે છે. વાસ્તવમાં ઘણી ખાસ શાળાઓ 'સ્વયં બાથરૂમની સજાગતા' નો પ્રવેશ માટે માપદંડ રાખતા હોય છે. આ પ્રકારનો અભિગમ યોગ્ય નથી ખાસ શિક્ષક કોઈપણ બાળકને જરૂરી તાલીમ આપવાની ના ન પાડી શકે.

ભારતમાં ઘર આધારિત સેવા એ ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા બાળકો માટેનું સુયોગ્ય સેવા મોડેલ છે. આપણા દેશમાં કૌટુંબિક વ્યવસ્થા છે. જેમાં ઘરનાં સભ્યો ઘર આધારિત કાર્યક્રમો થઈ શકે છે.

ઘર આધારિત કાર્યક્રમો બે પ્રકારે આપી શકાય

(1) ઘર આધારિત

(2) કેન્દ્ર આધારિત

♦ ઘર આધારિત :

કાર્યક્રમ એ પ્રકારનો છે કે જેમાં ખાસ પ્રશિક્ષક બાળકની ઘરે મુલાકાત લે છે અને વાલી અથવા કુટુંબના સભ્યને બાળકને મુલાકાત લે છે અને વાલી અથવા કુટુંબના સભ્યને બાળકને કેવી રીતે શીખવવું. તેની તાલીમ આપે છે. આના કેટલાંક લાભો છે. પ્રાથમિક રીતે પ્રશિક્ષક રીતે પ્રશિક્ષક સ્ત્રોતોનો બાળકની ટેવોના અને ઘરના સભ્યોના વ્યવહારની જાણકારી મેળવે છે અને ઘરની પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય સ્વરૂપે અક્ષમ બાલકને તાલીમ આપે છે. આમ બાળક તેના સાહસિક વાતાવરણમાં તાલીમ મેળવે છે.

♦ કેન્દ્ર આધારિત :

તાલીમમાં વાલી બાળકને કેન્દ્ર પર લાવે છે. જ્યાં બહુ વિભાગીય જૂથ અથવા માનસિક અક્ષમતાના એક વ્યવસાયિકે એના પાલ્ય સમયાનુસાર કેન્દ્રની મુલાકાતેલ છે અને તાલીમ મેળવે અને ઘરે પણ તે પ્રમાણે કરે ધી નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફાર ધી મેન્ટલી હેન્ડીકેપ સંસ્થા કેન્દ્ર આધારિત સેવા સગવડ પૂરી પાડે છે. જ્યાં માનસિક અક્ષમતા વાળા વ્યક્તિઓ દેશના વિભિન્ન ભાગોમાંથી આવે છે. અને નિષ્ણાંત સેવાઓ મેળવે છે.

♦ અભ્યાસક્રમ વિષયવસ્તુ :

માનસિક રીતે ગંભીર અક્ષમતાવાળા બાળકો માટેના અભ્યાસક્રમના મૂળભૂત વિષયવસ્તુમાં ક્રિયા ક્ષેત્ર વ્યક્તિગત સંભાળ પ્રત્યાયન અને સામાજીકરણ અંગેની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ક્ષેત્રોની તાલીમ અસરકારક કરવા માટે સંવેદનાત્મક શક્તિઓ તીવ્ર બનાવવી બાળકોની તાલીમમાં સફળતા મેળવવા બહુ સંવેદનાત્મક સામેલગીરી જરૂરી છે. ગીર એન્ડરસન અને ઓડલ 1982 એ નીચે જમાવેલ વિષયવસ્તુ ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા બાળકો માટે સૂચવેલ છે.

♦ ક્રિયા કૌશલ્યો

પ્રશિક્ષક નીચે જણાવેલ માત્ર કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ઉપયોગમાં લઈ શકે, શરૂઆતમાં સરળ પ્રવૃત્તિઓ અને ધીરે ધીરે સંકુલતા વધારી શકાય છે.

વિવિધતા હોવી અગત્યની છે. બાળક ફક્ત એક જ પ્રવૃત્તિમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે તે જરૂરી નથી પરંતુ ઘણાં કૌશલ્યો શીખે તે જરૂરી છે.

આદેશ અનુસાર બાળક મહાવરો શરૂ કરે અને બંધ કરે આ પ્રવૃત્તિ હલન ચલન દોડવું કુટવું વિગેરે જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે થઈ શકે.

બાળકને ઓડર ફોલો કરવા કહો જેમ કે બાળક ચાલવા સરકાવવા, દોડવા, કુદવા ઉપર નીચે ચડવા ખુરશી ટેબલ પીપડાની આસપાસ ફરવાનું કહેવું જેવી પ્રવૃત્તિઓ માટે યોગ્ય સમય છે. જો બાળક ઉચ્ચકક્ષાએ કાર્ય કરી શકતું હોય તો ડાબા જમણાનો તફાવત શરૂ કરો. બાળકોને દિવાલ પર ચોક્કસ જગ્યાએ વસ્તુઓ દડા વગેરેથી તાકવા દો. જુદાં જુદાં અંતરથી જુદી જુદી વસ્તુઓના ટોપલી અથવા ખોખામાં નાખવા દો જમીન ઉપર જમીન ઉપર ગોળ દોરીને પથ્થર નાખવા દો.

આ રમતો આંખ હાથના સંકલન માટેની ઉત્તમ તાલીમ પૂરી પાડે છે. દડાને લાત મારવાની પ્રવૃત્તિપગ આંખનું સંકલન ઉત્તેજન કરે છે. ફેકેલી વસ્તુને ઉભા ઉભા કેચ કરવામાં (પકડવામાં) બાળક સતર્કતાથી સંકળાયેલી છે. સતર્કતા શીખવવા દોડવું અને કુદવું જેવી ક્રિયાઓ સાથે કરાવવી.

રિધમ એન્ડ સાધનનો ઉપયોગ કરી હાથ પગ અને આખા શરીર વચ્ચેનો લય શીખવી શકાય લય મુજબ બાળક કુદે. આગળ ખસે સંગીત સાથે વિદ્યાર્થીને કસરત કરાવવી અને પગની કદમતાલ, વાંકા વળવું હાથ ઊંચા કરવા વિગેરે.

બાળકોને જૂથ વર્તુળાકારમાં ઊભુ રહે અને જો તેઓ સરકસનો ઘોડોની રમત જેમ કે અવાજ સાથે દિશા બદલવી ખંજરી વાગવાની બંધ થાય જેના હાથમાં દડો હોય તે આઉટ ગણાય આવી બધી રમતો દ્વારા બાળકોની સતર્કતા વધારી શકાય છે. દરેક ને વ્યક્તિગત રીતે દિશા બદલવી ચાલવું દોડવું જે તેમને પસંદ હોય તેવી પ્રવૃત્તિ આપી શકાય એક ધારી રીતે આગળ વધી જરૂર પડે પગ કેવી રીતે રાખવા તેનું માર્ગદર્શન આપવું.

જ્યારે નિસરણી ભોય પર પડી હોય ત્યારે તેમાંથી પસાર થવાની પ્રવૃત્તિ આપી શકાય જમીન પર લીટી દોરીને તેને કુદવાની લંગડીની રમત આપી શકાય.

◆ **સૂક્ષ્મ ક્રિયા પ્રવૃત્તિઓ**

નીચે જણાવેલ પ્રવૃત્તિઓ બાળકને પર્યાવરણમાં સતર્ક બનાવવા ઉપયોગી નિવડે છે. પોતાના હાથ અને શરીરની સજાગતા વધે છે.

હળવી રીતે બાળકના હાથ, કોણી, પગ અને તળિયા વિવિધ વસ્તુઓ જેવા કે કપડું સ્પન્જ, કારપેટનો ટુકડો કે બરફ ઘસો.

બાળકના બુટ સાથે ટોકરીઓ બાંધો અને ઈલાસ્ટિકના કાંડાના પટ્ટા સાથે બાંધો. રેતી અને પાણીની રમતમાં બાળકને વ્યસ્ત રાખો બરફના ટુકડા પાણીમાં મૂકો અને તેના પરપોટા થાય તેવું કરો.

કોઈ વસ્તુને રેતીમાં દાટી/સંતાડી દો. બાળકને તેને શોધવામાં મદદ કરો. બાળકને રેતીમાં બેસવા દો જેથી હાથ પગ રેતી ચોટેલી અનુભવી શકે.

બાળકના માથા પાસે કપડું રાખી તેને પકડવા જણાવવું.

ઘાટા રંગવાળા દોરાને બાળકને હાથની આંગળીઓ વચ્ચેથી પસાર કરી બીજા હાથ વડે કાઢી નાખવા જણાવો.

બાળકોના નાના રમકડા અને રમકડાના નાના ટુકડાઓને ધ્યાનથી જોવા જમાવો જો બાળક ખુરશીમાં ટ્રે સાથે બેઠેલો હોય તો રમકડુ ટ્રે સાથે ચોટાડો/જોડો અને બોક્સ સાથે બાંધીને રમવાની પ્રવૃત્તિ આપો.

◆ **આંખ હાથનું સંકલન સુધારવું :-**

જેમ જેમ બાળક આખા હાથ વડે અને યોગ્ય પકડ આવી શકે તો તે આંખ - હાથનું સંકલન વધારે છે. કેટલાક અપંગ બાળકોને વસ્તુઓ સુધી પહોંચવામાં અને મૂકવામાં ઓછું સંકલન જોવા મળે છે.

પીરામીડ બનાવતા શીખવવું, પજલો ગોઠવતા શીખવવી મોટાથી નાના સેઈપ લઈને પીરામીડ બનાવતા શીખવવું.

થોડે દૂર રહેલા પદાર્થો / વસ્તુઓને પહોંચીને ગોઠવવાની પ્રવૃત્તિઓ ઉપયોગમાં લો. વિદ્યાર્થીની આસપાસ ચોકઠા, રીંગો વિવિધ જગ્યાએ રાખો અને વિદ્યાર્થીને ત્યાં પહોંચવા જણાવો.

ઉપર જણાવેલ પ્રવૃત્તિઓ પછી નક્કી કરેલ જગ્યાએ નાંખવાનું જણાવી જેમ જેમ કૌશલ્ય વિકસે તેમ લક્ષ્ય વધુ વધુ દૂર લઈ જાવ અથવા નાનું કરો.

◆ **વ્યક્તિગત સંભાળ :-**

ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા બાળકો માટે જમવું, દાંતણ કરવું બાથરૂમ જવું અને કપડા પહેરવા એ ભૂળભૂત વ્યક્તિગત સંભાળના ક્ષેત્રો છે. આ કાર્યમાં બાળકને સ્વનિર્ભર કરવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

◆ **સ્વયં ભોજન લેવું**

જાતે જમવાનું કૌશલ્ય પ્રવાહી પીવું અને ગળાની નીચે ઉતારવું અને ક્રમિક રીતે ચાવવું ભોજન લેવું અને જાતે જમવું, ચોળીને આપેલું જમવું ધીરે ધીરે જાતે મીક્સ કરતા શીખવવું અને છેલ્લે બહાર પાડ્યા સિવાય જમવું.

ઘણાં ગંભીર માનસિક અક્ષમતાવાળા બાળકોને ચાવવું, ગળવું વગેરે ક્રિયાઓમાં તકલીફ હોય છે. જમતા પહેલા તેમને બરોબર બેસાડવા આવા બાળકોને ચાવવાની તકલીફ હોય છે. તેઓ જીભ વડે ખોરાકને મોઢુમાં ફેરવી શકતા નથી. તેને લીધે જીભનું નિયંત્રણ વ્યવસ્થિત કરવા વગેરે ચોટાવી જીભ વડે ચાટતા શીખવું જોઈએ. જેથી તેની જીભનું સંચાલન નિયંત્રણ વ્યવસ્થિત થઈ શકે અને શરૂઆતમાં બાળકને પોચો ખોરાક આપો.

◆ **દાંત સાફ કરવા :-**

મોઢાનું સ્વાસ્થ્ય જાળવવા મોંની તાત્કાલિક સફાઈ સૂચવો. કેટલીક જગ્યાએમ્યા પછી દાંત પર હળવી પેસ્ટ લગાવવાની રીત છે. જે દાંતને બચાવે છે. ઘણાં બાળકોને દાંત સાફ કરતી વખતે થૂંકવામાં તકલીફ પડતી હોય છે. દાંતના ડોક્ટરની સલાહ અનુસાર જમ્યા પછી બાળકના દાંત પર ફીણ ન કરે તેવી પેસ્ટ લગાવી શકાય.

♦ બાથરૂમ જવું

બાથરૂમ જવું પડશે, તેવું જ્ઞાન અને જે તે બાથરૂમ જવું/પેષાબ કરવો. તે અંગેનું નિયંત્રણ અને સભાનતા જરૂરી છે. સ્વતંત્ર રીતે બાથરૂમનો ઉપયોગ કરવો સાફ સફાઈ કરવી. જાજરૂ/બાથરૂમ ગયા પછી તેને પાણીથી ફેલેશ કરવું (સાફ કરવું, કપડા બરોબર પહેરી લેવા અને ગોપનીયતા જાળવી તે તાલીમ વિષયવસ્તુનો બીજો ભાગ છે.)

બાથરૂમ/જાજરૂમાં જાજરૂની શીટમાં ફેરફાર નળને યોગ્ય રીતે ટ્યુબ સાથે જોડવો જેવા અનુરૂપ ફેરફાર જરૂરી છે. બાળકને કેટલીકવાર બાથરૂમ ગયા તે અંગેની નોંધ રાખવાની તાલીમ આપી શકાય. બાળકો પોતાના અંતઃ વસ્ત્રો ભીના ના થાય. તેની કાળજી રાખે તે માટે સમજાવો અને પ્રોત્સાહિત હશે.

♦ સ્નાન કરવું

જો બાળકને ક્રિયા અંગેની ક્ષતિ હોય તો બેસવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી. મોટો રૂમાલ રીંગ ઉપર ભેરવીને તેનો ઉપયોગ કરી શખાય કે બરડો ઘસવા, લુછવા મોટ્યો બ્રશનો ઉપયોગ કરી શખાય. બાથરૂમ લપસણું ન હોય તેની કાળજી રાખો નહાવાની તાલીમની શરૂઆત ઉનાળામાં કરો કે જ્યારે બાળકને નહાવાની મજા પડે.

♦ વસ્ત્રો પહેરવાં

આવા બાળકો માટે બટન બંધ કરવા બક્કલ ફીટ કરવું રીલીન બાંધવી બુટની દોરી બાંધવી વિગેરે સૂક્ષ્મ ક્રિયા સંકલનના તકલીફવાળા કાર્યો છે. બટનના બદલે વેલડ્રો ચોટી જાય તેવી પટ્ટી અથવા ઈલાસ્ટિક પટ્ટીવાળા કપડા વાપરો જેથી જાતે પહોંચી શખે પાછળના બટન કરતા ખભાના બટનનો ઉપયોગ કરો જેથી છોકરીઓ તેમના કપડા જાતે પહેરી બટન બંધ કરી શકે.

અભ્યાસક્રમ વિષયવસ્તુઓ ઘરમાં સ્વતંત્ર રીતે હરવું ફરવું, ભયજનક બાબતો દૂર રાખવી, ઘરના સામૂહિક કામમાં મદદમાં લેવા જેવા કે કપડા સૂકવવા. ઘરમાં ખરીદી કરીને લાવેલા શાકભાજીને અલગ કરવા તેમને યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવાં અને આવા અન્ય કાર્યોને સમાવેશ કરવો એ ધ્યાનમાં રાખો કે બાળકને આપેલી પ્રવૃત્તિ તેને હાનિકારક નથી અને ઘરમાં કોઈ વસ્તુને નુકશાન થાય તેવી નથી ને.

♦ વાતચીત અને સામાજીકરણ

આવા બાળકોની વાતચીતની ક્ષમતા ઘણી ઓછી હોય છે. સામાજીકતા માટે આ વધારવી જરૂરી છે. આવા ઘણાં બાળકો અશાબ્દિક હોય છે. અથવા મર્યાદિત શબ્દ ભંડોળ હોય છે. જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં હાવભાવનો અને વાતચીત માટેના બોર્ડનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહિત કરો.

આ બધા ઉપરાંત બાળક પોતાની જરૂરિયાતો દર્શાવે તે જરૂરી છે. બાળકને પછ્યા સિવાય તેની જરૂરિયાતો ઉતાવળથી પૂર્ણ ન કરે તેની જરૂરિયાતો પ્રદર્શિત કરે ત્યાં સુધી રાહ જૂઓ અને જરૂરિયાત સારી રીતે પ્રદર્શિત કરે તો તેને બદલો આપો. વિવિધતા વાળી તકો પૂરી પાડી અને પ્રતિચાર કૌશલ્યો વિકસિત કરો.

♦ તાલીમ માટેની પ્રયુક્તિઓ :-

તાલીમ માટેની પ્રયુક્તિઓ નીચે વર્ણવેલ છે બાળકોની અક્ષમતાની કક્ષા વિવિધ હોય તો પણ મહદઅંશે પ્રયુક્તિઓ લગભગ એક સરખી રહે છે. જો કે ગંભીર માનસિક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોને શાબ્દિક સૂચનાઓની સાથે વધુ સહાયવાળો સમય જોઈએ છે. દરેક પ્રવૃત્તિ / કાર્યને નાના નાના ભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે શીખવવામાં આવે છે. દરેક સફળ પ્રયાસ બદલ વિદ્યાર્થીને હાવભાવના પ્રતિચાર અથવા તેને ગમતી વસ્તુના પ્રતિચાર દ્વારા દૃઢિકરણ કરાવી શકાય.

ગંભીર માનસિક અક્ષમતા ધરાવતા બાળકોને અમૂર્ત બાબતો અઘરી હોય છે. બાળખને અમૂર્ત વધુ બાબત સમજવામાં મૂર્ત વસ્તુઓ કરતા વધુ સમય લાગે છે. માટે બાળકોનું શ્રવણ કૌશલ્ય જો નબળું હોય તો બાળકને જોઈને કાર્ય કરવા કહો. તે ક્રિયા દ્વારા વિદ્યાર્થીનું અધ્યયન ઝડપી બને છે. અને શીખેલ કૌશલ્યો યાદ રહે છે.

હંમેશા વચકક્ષાને અનુરૂપ તેને સ્વનિર્ભર જીવન માટે જરૂર કુટુંબમાં તેના ઉપયોગ થતો હોય તેવની પ્રવૃત્તિઓ પસંદ કરો.

રૂપરેખા :

- 4.1 પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણના પડકારો.
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 સહ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ (Co-teaching Method)
- 4.3 Differentiated Instruction Content, Process & Product
- 4.4 એકમનો સારાંશ
- 4.5 સહમધ્યસ્થ અધ્યયન
- 4.6 હેતુઓ
- 4.7 Peer Mediated Instructions (PMI) Class Wide Peer Tutoring, Peer Assisted Learning Strategies
- 4.8 માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી (ICT - Information & Communication Technology)

4.1 પ્રસ્તાવના :

સામાજિક બદલાવ માટે શિક્ષણ એક પ્રબળ સાધન છે. સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વ કાળમાં (1944) સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન (CABE) એક રિપોર્ટ રજૂ કરવામાં આવ્યો જેમાં “વિકલાંગોને પણ શિક્ષણનો અધિકાર છે. અને તેઓ રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા ઘટક છે. એવું કહેવામાં આવ્યું સ્વાતંત્ર્ય પછી કોઠારી કમિશને 1964-66 માં વિકલાંગોની શિક્ષણ વ્યવસ્થા એક અલગ અને સ્વતંત્ર વિભાગ છે. વિકલાંગો માટે સંકલીત શિક્ષણ કાર્યક્રમથી અનેક વિકલાંગોને શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં અથવા અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શામેલ કરવા આવ્યું. પરંતુ તે વખતે સરકારે ફક્ત પ્રાથમિક શિક્ષણનું વૈશ્વિક માળખું જાહેર કર્યું પરંતુ અત્યારે જે શૈક્ષણિક વિકાસ થયો છે. તેની પાછળ સંવિધાનના 75 અને 74 નીતિ મુદ્દાના આધારીત વિશિષ્ટ શિક્ષણમાં વિકલાંગોની જરૂરિયાત અને વલિકાસનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. બહુતારા શિક્ષણતજ્ઞો અનુસાર શારીરિક વિકલાંગો સંવેદનાત્મક વિકલાંગ અને બૌદ્ધિક વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય શૈક્ષણિક કાર્યક્રમમાં શામેલ થવામાં અસમર્થ હોય છે એવું છે. પરંતુ વિકલાંગો પ્રત્યે સંવિધાનમાં કરેલા બદલાવ અને સરકારી હકારાત્મક વલણના કારણે ભારતમાં વિકલાંગોને Learners with special educational needs (SEN) એટલે વિદ્યાર્થીઓ જેમને વિશિષ્ટ શિક્ષણ/અધ્યયનની જરૂરિયાત છે. એવું માનવામાં આવ્યું. 2000 સાલમાં SAARC સાર્ક દેશોના વર્કશોપમાં NCERT અને UNESCO એ “Assesment of Needs for inclusive education” નામથી રિપોર્ટ જાહેર કર્યું અને વિકલાંગોનો સામાન્ય સ્કૂલમાં સંમલીન કરવાના મુદ્દાઓ તેમજ નીતિઓ આપવામાં આવી. આ એકમમાં આપણે અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું શું છે તે વિશે ચર્ચા કરવાના છીએ જીવનમાં આપણે રાજ નવી નવી વસ્તુઓ, કલ્પનાઓ શિખતા હોય છે પરંતુ વિકલાંગ ક્ષેત્રમાં અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાનું શું મહત્ત્વ છીએ અને તેનો વિકલાંગ ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વ સમજાવવાના છીએ.

હેતુ : આ એકમમાં તમે નીચેની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરશો-

- (1) અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું શું છે ?
- (2) અધ્યયનની આકારણી એટલે શું ?
- (3) અધ્યયનની અભિવ્યક્તિની જોડાણ એટલે શું ?
- (4) મુલ્યાંકનનો બહુવિધ અર્થ સમજાવું.

તમે જ્યારે નાના બાળક હતા ત્યારે તમે બીજા પાસેથી સાચકલ ચલાવવા શિખતા હતા. એવું જ ભાગાકાર ગુણાકારના મોટા મોટા દાખલાઓ શિખવા તેમજ અલગ અલગ દેશોની રાજધાનીઓ નકશા વાચનથી શિખ્યા હતા. આ બધી અધ્યયન પ્રક્રિયાઓ “અધ્યયન કરવું એટલે learning લર્નિંગ કરવું” આ રોજંદા જીવનમાં નિરંતર ચાલનારી પ્રક્રિયા છે. સામાન્યતઃ અધ્યયન પ્રક્રિયાને સમજતી વખતે એવું કહી શકાય છે કે “અધ્યયન કરવું” આ એવું કાર્ય છે જેમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા થાય છે તેમજ અભ્યાસ દ્વારા કૌશલ્ય હાંસીલ કરવાની પ્રક્રિયા કરે છે. અથવા વારંવાર અનુભવ લઈને અધ્યયન કરેલો શબ્દ અથવા કૌશલ્ય યાદ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અધ્યયન એટલે learn લર્ન આ શબ્દ ઈ.સ. 100 પૂર્વ મધ્ય યુરોપમાં વાપરવામાં આવ્યો જેનો અર્થ શીખવું અથવા અધ્યયન કરવું.

માનસશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી અધ્યયન પ્રક્રિયા દ્વારા મનુષ્યના સ્વભાવમાં બદલાવ થાય છે. આ પ્રક્રિયામાં પ્રયાસ અથવા પુનરાવૃત્તિ કરવી. તાલીમ આપવી અથવા અનુભવ આપવાની પ્રક્રિયા થાય છે. અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપે છે અને આ તાલીમમાં જે સંકલ્પના શીખવાડે છે. તે દૃઢ થવા માટે તાલીમના અનુભવનું પુનરાવર્તન કરે છે. જેથી વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં સુધારો થાય અને તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ જીવનમાં નવી જાણકારી મેળવવા માટે તેમજ કૌશલ્ય શીખવા માટે અધ્યયન કરે છે.

દરેક વ્યક્તિમાં અધ્યયનની પ્રગતિ અલગ અલગ હોય છે. પૂર્વ જ્ઞાન અને પૂર્વ અનુભવ સાથે નવું જ્ઞાન અને નવા અનુભવ મેળવવાની પ્રક્રિયાને અધ્યયન પ્રક્રિયા કહેવાય છે. અધ્યયનના કારણે માનવ અને પ્રાણીઓમાં બદલાવ થાય છે. અને આ બદલાવ કાયમી સ્વરૂપી હોય છે. માનવીય અધ્યયનની પ્રક્રિયાની અસર તેના વ્યક્તિગત વિકાસમાં તેમજ શૈક્ષણિક વિકાસમાં અને તાલીમમાં પ્રસ્તુત થાય છે. અધ્યયન પ્રક્રિયા સ્વયં પ્રેરણા દ્વારા ધ્યેયલક્ષી હોય છે. અધ્યયનની પ્રક્રિયા education psychol-

ogy એજ્યુકેશન સાયકોલોજીમાં Neuropsychology ન્યુરોસાયકોલોજીમાં learning theory અધ્યયનનાં સિદ્ધાંતમાં અને pedagogy એટલે શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું (Universal design for learning) (UDL)

ઈતિહાસ : Universal design (યુનીવર્સલ ડિઝાઇન) એટલે વૈશ્વિક માળખું

દરેક વ્યક્તિ જરૂરિયાત વસ્તુઓ, વાતાવરણ તેમજ સંપર્કની પ્રક્રિયાઓ જરૂરિયાત પ્રમાણે વિશિષ્ટ બદલાવા કરીને વાપરી શકે છે. આ સિદ્ધાંતને વૈશ્વિક માળખું કહેવાય છે. આ વિચારધારા એટલે સંમતિ માળખું, અથવા life span design લાઇફ સ્પાન ડિઝાઇન જીવનનું માળખું અથવા human centered design હ્યુમન સેન્ટર ડિઝાઇન એટલે માનવ કેન્દ્રીત માળખું.

વૈશ્વિક માળખાની વિચારધારા 1950 થી જ વિકલાંગો પ્રત્યે નવા વિચારોમાંથી આવ્યું. યુરોપ જાપાન અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરીકામાં શારીરિક વિકલાંગ વ્યક્તિઓને અવરોધયુક્ત વાતાવરણ આપવા માટે શૈક્ષણિક અને વાતાવરણમાં આવતા અવરોધ દૂર કરવામાં આવ્યા હતા. જેથી વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સમાજમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં શારીરિક તેમજ હલનચલન ખામીના વ્યક્તિઓને તેનો ફાયદો થયો નથી. એટલે 1970ના અરસામાં યુરોપ અને અમેરીકામાં વધારે પ્રમાણમાં વિકલાંગતા ધરાવતા વિકલાંગો માટે જે નડતર રૂપ અવરોધો હતા. તેમનો બદલાવ કરવાનો વિચાર આવ્યો અને બધા જ પ્રકારના વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય વાતાવરણમાં શામિલ કરવામાં આવ્યા એટલે એમનું સંકલિત અધ્યયનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને દરેક વિકલાંગના માનવીય હક્ક સાથે 1968નો સ્થાપત્ય અવરોધો અધિનિયમ (Architectural barrier Act) અને પૂર્નવસન અધિનિયમ 1973 (Rehabilitation Act) તેમજ વિકલાંગોના શિક્ષણનો અધિનિયમ 1975 (Education of the handicapped) જોડવામાં આવ્યા. Ron Mace રોન મેસ (1941-1998) આ વિચારતજ્ઞઓ વૈશ્વિક માળખાના વિચારો તૈયાર કર્યા. અને વિશ્વમાં તે વિચારો વિકલાંગતા ક્ષેત્રમાં લાવવાનો પહેલ કરી. તેણે લખેલા પ્રબંધમાં (2008) અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાના સાત સિદ્ધાંતો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા એ નીચે પ્રમાણે છે. UD વૈશ્વિક માળખાના સાત સિદ્ધાંતો સિદ્ધાંત (1) Equitable use - ઇક્વીટેબલ યૂઝ એટલે યોગ્ય / ન્યાયપૂર્ણ ઉપયોગ - વિકલાંગોના અધ્યયનમાં જે સામગ્રી, સાહિત્યની જરૂરિયાત હોય છે તેનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતથી થવો જોઈએ જેથી તેની અધ્યયન પ્રક્રિયા થઈ શકે.

સિદ્ધાંત (2) Flexibility in use - ફ્લેક્સીબીલીટી ઈન યુઝ એટલે ઉપયોગમાં રાહત - વિકલાંગ વ્યક્તિ અધ્યયન માટે જે સાહિત્ય સામગ્રી વાપરે છે. તેમાં રાહત હોવી જોઈએ.

સિદ્ધાંત (3) Simple & Intutive use - સિમ્પલ એન્ડ ઈન્ટ્યુટીવ યુઝ એટલે સરળ અને સાહજક ઉપયોગ વિકલાંગ વ્યક્તિ જે અધ્યયન સાહિત્ય વાપરે છે તે સરળ અને સાહજક ઉપયોગ કરી શકે એવું હોવું જરૂરી છે.

સિદ્ધાંત (4) Perceptile information - પરસેપ્ટીબલ ઈન્ફરમેશન એટલે દૃષ્ટીગોચર માહિતી - વિકલાંગ વ્યક્તિનું અધ્યયન સાહિત્ય એવું હોવું જરૂરી છે જેથી તે માહિતી તે જોઈને ગ્રહણ કરી શકે

સિદ્ધાંત (5) Tolerance for error - ટોલેરન્સ ફોર એરર એટલે ભૂલ માટે સહિષ્ણુતા - અધ્યયનમાં વિકલાંગ વ્યક્તિ જો ભૂલ કરે તો તેને સહિષ્ણુતાથી લેવું જોઈએ અને તેની ભૂલ સુધારવા અધ્યયનમાં પ્રયત્નશીલ હોવું જોઈએ.

સિદ્ધાંત (6) Low physical effort - લો ફિઝીકલ ઈફોર્ટ એટલે ઓછા ભૌતિક પ્રયત્નથી - વિકલાંગોની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં ઓછા ભૌતિક પ્રયત્નથી - વિકલાંગોની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં ઓછા ભૌતિક અથવા શારીરિક પ્રયત્નથી થવો જોઈએ.

સિદ્ધાંત (7) Size & Shape in approach & use - કદ અને આકારનો અભિગમ અને તેનો ઉપયોગ વિકલાંગ વ્યક્તિનો અભ્યાસક્રમ સામાન્ય અભ્યાસક્રમના કદ અને આકારથી ઓછો હોવો જોઈએ જેથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે અને અધ્યયન પ્રક્રિયા કરી શકે.

થોડા વર્ષ પછી રોનમૂસે વૈશ્વિક માળખામાં ફરીથી સંશોધન કરીને બે સિદ્ધાંતો ઉમેર્યા અને આ સિદ્ધાંતોનું નામ Universal design for learning (UDL) યુનિવર્સલ ડિઝાઇન ફોર લર્નિંગ એટલે અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું એવું કરવામાં આવ્યું આ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે.

સિદ્ધાંત (8) A community of learners - એ કમ્યુનિટી ઓફ લર્નર. એટલે અધ્યયન કરનારાઓનું સમુહ એટલે વિશિષ્ટ અધ્યયન કરનારાઓ ના સમુહને ધ્યાનમાં રાખીને કરાવેલું અધ્યાપન

સિદ્ધાંત (9) Instructional climate - ઈન્સ્ટ્રક્શનલ ક્લાઈમેટ - સૂચનાત્મક વાતાવરણ - વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય વાતાવરણમાં ભણાવતી વખતે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ શિક્ષકને સૂચનાત્મક વાતાવરણ વારંવાર રાખવું પડે છે.

ઉપરોક્ત ઇતિહાસ જોઈને ખ્યાલ આવે છે કે UDL એટલે અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું આ અધ્યયનના સિદ્ધાંતોનું સમુહ છે અને એમાં બધા જ વ્યક્તિઓને અધ્યયન માટે સમાનતક આપવામાં આવી છે. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને તેમની ક્ષમતા, અપંગતા, ઉંમર, લિંગ અથવા સાંસ્કૃતિક અથવા ભાષાકીય પાશ્વભૂમિ સિવાય અધ્યયન કરવા માટે સમાન તક આપવી જોઈએ. દરેક પ્રકારના વિકલાંગ બાળકની જરૂરિયાત સાથે તેમનું અધ્યયન ધેય પૂર્ણ કરવા માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ, વિવિધ સાહિત્ય અને વિકલાંગતા અનુસાર વિવિધ આકારણી અનુસાર અધ્યયન કરવાની તક UDL ના સિદ્ધાંતોના કારણે મળી અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાના કારણે શિક્ષકો અધ્યયન કરનારા વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતા અનુસાર અભ્યાસક્રમમાં બદલાવ કરી શકે છે. UDL સિદ્ધાંતોમાં અધ્યયન કરનારા વિદ્યાર્થીઓમાં કરીને અને તેમના માટે જરૂરિયાત એવું પોષક વાતાવરણ અને સૂચનાત્મક બદલાવ કરવાની સહલીયત આપવામાં આવી છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

1. અધ્યયન એટલે શું ? તે વિશે માહિતી અને વિચાર આપવામાં આવ્યા છે.
2. અધ્યયન કેવી રીતે કરાવવું ? તે વિશે યોજના અને શિક્ષણ પ્રક્રિયાઓ આપવામાં આવ્યા છે.
3. શા માટે અધ્યયન કરવું ? તે વિશે માહિતી આપતી વખતે વિદ્યાર્થીઓએ અધ્યયન કરવા માટે રોકાવવાની પ્રક્રિયા કેવી રીતે કરશે એ વિચારો આવ્યા છે.

અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાના કારણે સામાન્ય બાળકોના શિક્ષકો એ સામાન્ય બાળકો માટે બનાવેલો અભ્યાસક્રમ વિકલાંગ વિદ્યાર્થીની ક્ષમતાઓ અને કૌશલ્ય ધ્યાનમાં લઈને કેવી રીતે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરવું અને અભ્યાસક્રમમાં બદલાવ કરવું આ બદલાવનો અભિગમ આવ્યો.

વૈશ્વિક અભ્યાસક્રમના માળખાના પહેલા શૈક્ષણિક નીતિમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓને એક જ અભ્યાસક્રમના માપમાં બધાને રહેવું આ આગ્રહમાંથી છુટકારો મળ્યો આ અવરોધના કારણે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યયનના નબળા વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય અભ્યાસક્રમ કરવામાં સક્ષમ રહે છે તેમને સામાન્ય અધ્યયન પ્રક્રિયામાં જ ક્ષમતા અનુસાર અધ્યયન કરવાની તક મળી અને નબળા તેમજ વિકલાંગ બાળકોના સશક્તીકરણ માટે શિક્ષકો એ શું સાહિત્ય ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ તેમજ અધ્યયનમાં શું વ્યુહરચના ઘડાવવી જોઈએ તેની ભલામણ કરી છે જેથી કોઈપણ શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થીના વિવિધતાનો પડકાર પૂર્ણ કરી શકે છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાને જે અભ્યાસક્રમની આકારણી કરવામાં આવે છે એજ અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરીને વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીઓ માટે લાગુ કરવામાં આવે તો તેમની ઓછી સંખ્યાના કારણે તે ખર્ચાળ અને સમય લેનારો થાય છે. એવું પ્રથમ તારણ કરવામાં આવ્યું. પરંતુ અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાના ત્રણ મહત્વના સિદ્ધાંતોના કારણે આ અભિગમમાં બદલાવ આવ્યો. આ ત્રણ સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે.

- (I) Multiple means of representation એટલે પ્રતિનિધીના અનેક અર્થ - આ પ્રથમ સિદ્ધાંતના કારણે અધ્યયન કરનારાને માહિતી મેળવવા માટે અથવા જ્ઞાન મેળવવા માટે અલગ અલગ પદ્ધતિઓથી અધ્યયન કરવાનો અધિકાર છે.
- (II) Multiple means of action & expression - એટલે કામ ને વ્યક્ત કરવાના અનેક અર્થ બીજા સિદ્ધાંત અનુસાર અધ્યયન કરનારાની ક્ષમતા અને પૂર્વજ્ઞાન અનુસાર જે નવી માહિતી મેળવે છે. તેમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈકલ્પિક રીતથી પણ કામ કરવાની સહુલત આપવામાં આવી છે.
- (III) Multiple means of engagement - ત્રીજા સિદ્ધાંત અનુસાર અધ્યયન કરનારા વિદ્યાર્થીના રૂચિ અને વિકલાંગતા અનુસાર સાહિત્ય અને સાધનોમાં ફેરબદલ કરીને તેમને અધ્યયનમાં આગળ લઈ જવાની પહેલ કરવામાં આવી છે. અને તેમને અધ્યયન કરવા નો ઉમેરો પ્રવૃત્ત કર્યું છે.

આ નવા સિદ્ધાંતોનો ઉમેરો 1997 માં ડેવિડ રોજ અને મેયર તેમજ સેન્ટર ફોર એપ્લાઈડ સ્પેશલ ટેકનોલોજી (CAST) ના સહકારીઓના સંશોધન દ્વારા કરવામાં આવ્યું અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાના સિદ્ધાંતોને વિશ્વભરમાં Individual with disabilities education Act (IDEA) દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી અને એ સિદ્ધાંતો વિકલાંગ બાળકોના સંમલીત શિક્ષણમાં લાગુ કરવામાં આવ્યા જેથી વિકલાંગ બાળકો તેમના જ ઉંમરના સામાન્ય બાળકોના વર્ગમાં અધ્યયન માટે શામલ કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. સામાન્ય અભ્યાસક્રમ અને સામાન્ય વાતાવરણના કારણે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ વિશિષ્ટ વાતાવરણ કરતા વધારે અધ્યયન કરી શકે છે.

અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાની સાથે જ અનેક શૈક્ષણિક વિચારવંતોએ પણ સામાન્ય શૈક્ષણિક પ્રણાલીમાં વિકલાંગોને શામલ કરવાના વિચાર પ્રકટ કર્યા હતા. જેમાં McLaughlin મેક્લાઉ ધલીનને આપેલા આદેશોને અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખામાં શામલ કરવામાં આવ્યા હતા. એમના પ્રમાણે દરેક બાળકનો શૈક્ષણિક પ્રભાવ ઉપર તેના અથવા તેણીની અપંગતા અને સામાન્ય અભ્યાસક્રમની પ્રગતિ અસર કરે છે.

- (2) સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં વિકલાંગ બાળકને શામલ કરવા માટે IEP એટલે Individual Educational Programme અથવા વ્યક્તિ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ તૈયાર કરવું અને તેમાં વાર્ષિક અથવા લાંબાગાળાના ઉદ્દેશ્ય / ધ્યેય તૈયાર કરીને તેણે ટુકા ગાળાના ઉદ્દેશ્યમાં બનાવીને બાળક ઉપર લાગુ કરવું જરૂરી છે. ie Long term goal & short term goals.
- (3) સામાન્ય અધ્યયનમાં પણ વિશિષ્ટ શિક્ષણ અને તેણે લગતી સેવાઓ તેમજ પૂરક સાધનો ઉપલબ્ધ કરવું જરૂરી છે.
- (4) શાળાના કર્મચારીવર્ગ (શિક્ષક, મુખ્યાધ્યાપક અને વ્યવસ્થાપન મંડળ) વિકલાંગ વિદ્યાર્થીના વાર્ષિક ધ્યેય માટે જરૂરી પગલા લેવા જરૂરી છે. જેથી તે વિકલાંગ વિદ્યાર્થી સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં વિકાસ કરી શકે.

વિકલાંગ વિદ્યાર્થી માટે વ્યક્તિગત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ બનાવનારા શાળાના કર્મચારી વર્ગએ તે બાળક સામાન્ય બાળકો સાથે અધ્યયન કરે તે માટે જરૂરી સમજૂતી દસ્તાવેજો અને કાયદાકીય જોગવાઈઓ તૈયાર કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો.

અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખાના કારણે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીનાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં અધ્યયન વિષયમાં સંશોધન, વિકાસ અને અધ્યાપનની ભણવાની પદ્ધતિમાં બદલાવ તેમજ નાવિન્યપૂર્ણતાનું તંત્રજ્ઞાન શામલ થયું 2004માં વિશિષ્ટ અધ્યયનમાં Assisstive technology આ 1998નો અધિનિયમ ઉમેરવામાં આવ્યો જેથી વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ Assisstive technology એટલે સહાયક તંત્રજ્ઞાનના આધારીત અધ્યયન કરી શકે છે. એટલે કમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટના માધ્યમ દ્વારા અધ્યયન કરી શકે છે. એટલે કમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટના માધ્યમ દ્વારા અધ્યયન કરી શકે છે.

ઉપરોક્ત માહિતી અનુસાર UDL એટલે અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખું. એટલે વિકલાંગ બાળકના અધ્યયનમાં કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓના એકત્રિત કરેલા મુદ્દાઓ છે.

The term “Universal design” means concept or philosophy for designing & delivering products & services that are usable by people with the widest possible range of functional capabilities, which include products & services that are directly usable (without requiring assisstive technologies & products & services that are mode usable with assisstivbe technologies.

અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું અધ્યયન ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવા માટે ત્રણ ઘટકોમાં બદલાવ કરવું પડે છે.

- (1) Means of assess એટલે આકારણીના ક્ષેત્રમાં
- (2) Means of Expression engagement એટલે અભિવ્યક્ત જોડાણમાં
- (3) Multiple means of assessment - મુલ્યાંકનનો બહુવિધ અર્થ

I - Means of assess - assess એક્સેસ એટલે આકારણી. એટલે વૈશ્વિક માળખું લાગુ કરવા માટે યોગ્ય આકારણી જરૂરી હોય છે. વિકલાંગો માટે આકારણી કરવાની પ્રક્રિયા સંમલિત શિક્ષણ / અધ્યયનમાં નીચેના ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે.

- (A) Co-operative learning એટલે સહઅધ્યયન પદ્ધતિ આ પદ્ધતિમાં પણ આકારણી કરવામાં આવે છે.
- (B) Differentiated Instruction - અધ્યાપન વિવિધતા અધ્યયન પ્રક્રિયામાં અધ્યયન સામગ્રી, અધ્યાપન પ્રક્રિયા અને અધ્યાપન પછી મળનારું નીપજ એટલે Product માં બદલાવ કરવામાં આવે છે.
- (C) Performance based assessment દેખાવ અથવા પ્રદર્શન આધારીત આકારણી - જેમ કે અધ્યાપન પછી વિદ્યાર્થીઓનો જ્યારે દેખાવ જોવામાં આવે ત્યારે શિક્ષક તેમનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમને સ્તર અથવા અંક આપે છે.
- (D) Project based learning - પ્રોજેક્ટ આધારીત અધ્યયન - નવા અધ્યયન પદ્ધતિમાં ભૂગોલ, વિજ્ઞાન જેવા વિષય ભણાવતી વખતે વિદ્યાર્થીઓના જૂથને અથવા વ્યક્તિગત પ્રોજેક્ટ આપવામાં આવે છે. જેની માહિતી વિદ્યાર્થીઓએ અન્ય માધ્યમ દ્વારા (ઈન્ટરનેટ અથવા યોપડીઓ) દ્વારા ભેગી કરવાની રહે છે. અને આ પ્રોજેક્ટ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ જોવે છે અને તેમાંથી તેમનું અધ્યયન થાય છે.
- (E) Multi sensory teaching બહુસંવેદનાત્મક અધ્યયન વિકલાંગ ક્ષેત્રમાં અથવા સામાન્ય બાળકોના અધ્યયનમાં શિક્ષકને શ્રાવ્ય માધ્યમ સાથે અન્ય સંવેદનાઓ દ્વારા પણ વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ આપવા પડે છે. જેમ કે અંધ વિદ્યાર્થીઓને સ્પર્શ દ્વારા, ઓટીઝમના બાળકોને પણ આંખો, સ્પર્શ અને સાંભળીને અધ્યયન કરવામાં આવે છે જેથી તેઓ સંપર્કની પ્રક્રિયા શીખે છે.
- (F) Theory of multiple intelligence : બહુવિધ બુદ્ધાંકનો સિદ્ધાન્ત - હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના Howard Gardner - એ આઠ અલગ અલગ પ્રકારના બુદ્ધાંકનો વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો. તે આધારીત દરેક વ્યક્તિ આ આઠ બુદ્ધાંકનો ઉપયોગ જીવનમાં અથવા અધ્યયન કરે છે. આ વિચારધારાના આધારીત દરેક વિદ્યાર્થીની નબળાઈઓ અને વિષય સમજવાની ક્ષમતા આ આઠ પ્રકારના બુદ્ધાંક ગણવા માટે IQ test કરવું પડે છે. બહુવિધ બુદ્ધાંક નીચે પ્રમાણે છે.
- (1) Visual/spatial - જોઈને ગ્રહણ કરવાની પ્રક્રિયા વાતાવરણમાં જે ઉદીપકો છે તેમને આંખો દ્વારા જોઈને ગ્રહણ કરવાની પ્રક્રિયા કરવી તેમજ વાતાવરણમાં શરીરના સંતુલનને સાચવવું
 - (2) Verbal / linguistic - વાચન, લેખન અને બોલવાની પ્રક્રિયા કરવી તેમજ પોતાની માતૃભાષા અને અન્ય ભાષામાં વાતચીત કરવી.
 - (3) Logical/Mathematical Intelligence એક અને દાખલાઓ પૂર્ણ કરવાનું કૌશલ્ય, ગણિતના અધ્યયન પ્રક્રિયામાં પદ્ધતિ અને સંબંધ સમજાવવું અને વિષયનું અધ્યયન કરવા સમયની ફાળવણી તેમજ અનુક્રમ, અલગઅલગ પ્રકારના પ્રશ્નોનું ઉકેલ લાવવાની હોશિયારી.
 - (4) Musical Intelligence સંગીત, તાલનો ઉપયોગ ગાયન માટે તેમજ નૃત્ય તાલબદ્ધ કરવા, સંગીતના સૂરરચના બનાવવા અથવા વાદ્ય વગાડવા આ બુદ્ધાંકનો ઉપયોગ થાય છે. અંધ વ્યક્તિઓમાં આ બુદ્ધાંક વધારે જોવા મળે છે.
 - (5) Interpersonal Intelligence એટલે અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે કેવો સંબંધ કેળવવું અને વાતચીત કરવી અને તેમની સાથે કાર્ય કરવું.
 - (6) Intrapersonal Intelligence પોતાની ભાવનાઓ અને વિચારોને સમજાવું તેમજ તેમને કાબૂમાં રાખવું અને અનેક કાર્યમાં તેમનો વાપર કરવું પોતાને સમજવું.
 - (7) Body / Kinesthetic - સુરક્ષા અને મોટા સ્નાયુઓનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને સંતુલન જાળવવું અને શારીરિક હલનચલન દ્વારા અધ્યયન પ્રક્રિયા કરવી.
 - (8) Naturalist આસપાસના વિશ્વને જાણવું, સમજાવું દરેક પ્રાણી પક્ષી, ઝાડના લક્ષણો સમજવું અને તેમનું વર્ગીકરણ કરવું.
- ઉપરોક્ત બુદ્ધાંકની જરૂરિયાત અધ્યયનમાં લાગે છે. વિકલાંગ વિભાગમાં બહુવિધ બુદ્ધાંકનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.
- (G) Principle of student centered learning

વિદ્યાર્થી કેન્દ્રીત અધ્યયનનો સિદ્ધાંત શિક્ષક અધ્યયન પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થીઓ માટે કરે છે. એટલે તેમને કેન્દ્રીત રાખીને તેમના જરૂરિયાત મુજબ અને ક્ષમતા અનુસાર શિક્ષક અભ્યાસક્રમનું અધ્યયન ચલાવે છે. અને વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપન કરે છે. એટલે learning કરે છે.

II અધ્યયનની અભિવ્યક્તિ અને જોડાણ (Means of expression and engagement)

આ અભિગમ અધ્યયનમાં લાગું કરવા માટે નીચેના મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લેવા પડે છે.

(1) Use of multiple strategies to present content

એટલે સામગ્રીમાં બહુવિધતાનો અભિગમ વિકલાગ બાળકના અધ્યયનમાં તેની Case Study કેસ સ્ટડી કરીને અધ્યયનમાં અનુભવ શિક્ષણ પ્રવાસ દ્વારા આપવામાં આવે છે. વિશેષજ્ઞોના મદદથી, ઈન્ટરનેટ અથવા Web based communication સંચાર સેવાઓનો ઉપયોગ અને educational software નો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિકલાંગોને અધ્યયનમાં વિકાસ ઝડપી થઈ શકે છે.

(2) Use of variety of Material વિવિધ પ્રકારનો સામગ્રીનો ઉપયોગ અધ્યયન કાર્યમાં કરવામાં આવે છે. જેથી અધ્યયનની અભિવ્યક્તિ પ્રભાવી થઈ શકે અધ્યાપન પ્રસ્તુત કરવા માટે ઓનલાઈન સ્ત્રોત સાથે વિડીયો સામગ્રી તેમજ કોમ્પ્યુટરમાં પાવર પોઈન્ટ પાઠ પ્રસ્તુત કરી શકાય છે e-book (ઈબૂક) થી પણ અધ્યયન કરવું શક્ય છે.

(3) Provide Cognitive Support એટલે જ્ઞાનાત્મક સહાય પૂરી પાડવી અધ્યયનમાં વિષયનું જ્ઞાન આપવા અન્ય સાહિત્ય અથવા કોમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામનો ઉપયોગ, ચિત્રોનું ઉપભોગ શિક્ષક કરે તો વિષય સમજાવવા અને સમજવા ઓછી તકલીફો આવે. અભ્યાસક્રમમાં આવે તે પાઠનું સંક્ષિપ્ત સારાંશ આપીને અને પાઠનું સ્વાધ્યાય કર્યા પછી તે પાઠની પરિકલ્પના તેમજ પાઠમાં શિખેલા નવા વિચારો દ્રષ્ટિ થવામાં મદદ થાય છે. મોટા વિદ્યાર્થીઓને પાઠનું Powerpoint પણ ભણવા માટે મદદરૂપ થાય છે.

(4) Teach to a variety of learning styles - અલગ અલગ પ્રકારની અધ્યાપન શૈલીથી શીખવાડવું.

બાળકને મૌખિક સુચનાઓ દ્વારા તેમજ લેખિત સુચનાઓ દ્વારા, માહિતી આપીને અને અદ્રવ્ય માધ્ય દ્વારા અધ્યાપન કરવામાં આવે જેમ કે સ્લાઈડ ગ્રાફિક, ચાર્ટ, ચિત્ર દ્વારા ભણાવવું વારંવાર તે ચિત્ર વિકલાંગ બાળકને બતાવવાથી યાદ રહેવાની પ્રક્રિયા સારી થાય છે.

(5) Provide flexible opprtunities for assessment

મુલ્યાંકનમાં લવચિકતાથી તક આપવી

બાળકનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે પરિક્ષાના લેખિત પેપરનો આધાર ન રાખતા તેમને મૌખિક અભિગમ દ્વારા પ્રસ્તુત કરવાનો અથવા ચિત્ર દ્વારા બતાવીને વિચાર કહેવાનો મોકો આપવું. બાળકને લખવાની ખામી હોય તો કોમ્પ્યુટર દ્વારા લખવાની છુટ આપવી.

આ પ્રકારે શિક્ષક અધ્યયનમાં વિદ્યાર્થીઓને અભિવ્યક્તિ કરીને શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં જોડાણ કરી શકે

III Multiple means of Assessment

Assessment એટલે મૂલ્યાંકન

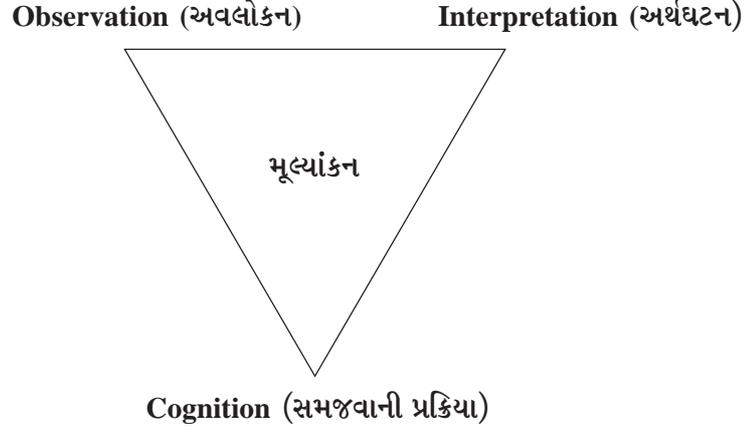
Fenton (1996) ફેન્ટોન આ શિક્ષણતજ્ઞના આધારીત મૂલ્યાંકન એટલે વિદ્યાર્થીઓને જે અધ્યયન કર્યું છે, તે સંબંધી જાણકારીનો સંગ્રહ. જેના આધારીત અધ્યયનમાં વિદ્યાર્થીએ કયું અને કેટલું પર્યાત્પ સ્તર હાંસિલ કર્યું છે. તે સમજવાની પ્રક્રિયા. આ પ્રક્રિયાથી વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક ક્ષમતા સમજવા માટે શિક્ષક માહિતી ભેગી કરે છે અને તેને પ્રમાણભૂત માનીને મૂલ્યાંકન કરે છે.

મુલ્યાંકનના ત્રણ પાસાઓ છે. જેને મૂલ્યાંકનના પગલાઓ પણ કહી શકાય જેમાં શિક્ષક આ ત્રણ સ્તર પર કાર્ય કરે છે.

(1) Observation ઓબ્ઝરવેશન એટલે અવલોકન કરવું

- (2) Cognition કોગ્નીશન એટલે અવલોકન પછી સમજવાની પ્રક્રિયા કરવી.
- (3) Interpretation ઇન્ટરપ્રેટેશન એટલે વિદ્યાર્થીને જે પ્રકારે સમજવાનું આવ્યું છે. તેનું પદ્ધતિસર અર્થઘટન કરવું.

ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રક્રિયાઓ મૂલ્યાંકનમાં શિક્ષક દ્વારા થાય છે જેને Assessment triangle (અસેસમેન્ટ ટ્રાઇએંગલ) રૂપે પણ જાણવામાં આવે છે એટલે મૂલ્યાંકનનો ત્રિકોણ કહેવાય છે.

એટલે “વિદ્યાર્થી એ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અને યોગ્યતાનો વિકાસ કર્યો છે. તે કાર્યને અથવા પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરીને, વિદ્યાર્થીના સમજ શક્તિ વિશે અનુમાન અથવા અર્થઘટન કરવાની પ્રક્રિયાને મૂલ્યાંકન કહેવાય છે.

- ◆ મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રક્રિયા અસરકારક અધ્યયન પ્રક્રિયાનું અંગ છે.
- ◆ મૂલ્યાંકનના કાણે વિદ્યાર્થીની અધ્યયન કરવાની પ્રક્રિયા જાણવા મળે છે.
- ◆ વર્ગખંડમાં જે અધ્યયન થાય છે તે કેન્દ્રીત રાખીને મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.
- ◆ શિક્ષકો અને વ્યવસાયિકો માટે મૂલ્યાંકનને વિદ્યાર્થીનું કૌશલ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે.
- ◆ મૂલ્યાંકનને મહત્વ આપવાથી વિદ્યાર્થીને વધારે અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા મળે છે અને તે વધારે જવાબદારીથી અધ્યયન કરે છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીની સિદ્ધિ સંપૂર્ણપણે ઓળખવા મૂલ્યાંકન મદદરૂપ થાય છે.

સારાંશ

- (1) ‘અધ્યયન’ એટલે વારંવાર અનુભવ લઈને કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા
- (2) ‘અધ્યયનનું વૈશ્વિક માળખું’ એ અધ્યયન વિશેષ સિદ્ધાન્તો એટલે અધ્યયન વિશેના સિદ્ધાંતોનું માળખું છે.
- (3) અધ્યયનની આકારણી કયા લાગું થાય છે.
- (4) બહુવિધ બુદ્ધાંકને અધ્યયનમાં ધ્યાનમાં લેવું પડે છે.
- (5) વિદ્યાર્થીકેન્દ્રીત અધ્યયન એટલે વિદ્યાર્થીને કેન્દ્રમાં રાખીને અધ્યયન પ્રક્રિયા શિક્ષક કરે છે.
- (6) મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા એટલે બાળકનું અવલોકન કરવું તેને સમજવું અને તેનું અર્થઘટન કરવું

- ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. અધ્યયનના વૈશ્વિક માળખા વિશે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. અધ્યયનની આકારણી લાગુ કરવા કયો બદલાવ કરવો પડે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. મુલ્યાંકન પ્રક્રિયા કરતી વખતે શિક્ષકને શું ધ્યાનમાં લેવું પડે છે ? તે વિશે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.2 સહ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ (Co-teaching Method)

પ્રસ્તાવના :

આગળના એકમમાં આપણે અધ્યયનનું માળખું અને તેની અભિવ્યક્તિ તેમજ મુલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ બાબત ચર્ચા કરી. આ એકમમાં વિકલાંગ અથવા વિશિષ્ટ બાળક અને સામાન્ય બાળકને એકત્રીત કેવું અધ્યયન કરે છે તેની ચર્ચા કરીશું.

સંમલિત શિક્ષણ અભિગમમાં વિશિષ્ટ બાળકોના સામાજિક, બૌદ્ધિક, કૌશલ્ય વિકાસમાં શિક્ષકનો મહત્વપૂર્ણ ફાળો છે. જેથી વિશિષ્ટ બાળક સામાન્ય પ્રવાહમાં જોડી શકે છે. આ વિશે જાણવા માટે શિક્ષક વિશિષ્ટ બાળકની જરૂરિયાત સમજીને કેવી રીતે સહશિક્ષણ પદ્ધતિથી અધ્યયન કરે છે તે જાણીશું.

હેતુઓ :

આ એકમનો અભ્યાસ કરીને તમે ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરશો.

- ◆ સહશિક્ષણ પદ્ધતિ શું છે અને તેના પ્રકાર જાણશો.
- ◆ સહશિક્ષણના ઘટકો

સહશિક્ષણ એટલે શું ?

વિદ્યાર્થીને વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન થતું એજ શિક્ષણની અંતિમ સિદ્ધિ છે અને આ લક્ષ્ય માટે શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને અલગ અલગ વિષય અલગ અલગ પદ્ધતિ દ્વારા ભણાવવામાં આવે છે. તે માટે સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ હોય કે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને કેન્દ્રમાં રાખીને અધ્યયન કરવામાં આવે છે. અધ્યયન પદ્ધતિમાં આવેલી નવીનતાના કારણે અને યુનેસ્કો UNESCO ના વૈશ્વિક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ અંતર્ગત “બધા માટે શિક્ષણ” ‘Education for all’ ની 1990ની નીતિ પ્રમાણે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય સ્કૂલમાં ભણવા લાગ્યા. પરંતુ વિશિષ્ટ બાળકની ક્ષમતા અને વિકલાંગતાને ધ્યાનમાં લઈને અધ્યયન પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. વિકલાંગ બાળકો અને વિશિષ્ટ સ્કૂલોની સંખ્યાના તફાવતના કારણે વિકલાંગ બાળકને નજદીકના સ્કૂલમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અથવા સંમલિત શિક્ષણ મળવા લાગ્યું. પરંતુ તે માટે વિશિષ્ટ શિક્ષકના સહકારથી સામાન્ય શિક્ષકો સહઅધ્યયન અભિગમ લાગુ કરવામાં આવ્યો Co teaching એટલે સહશિક્ષણ એટલે જ્યાં બે શિક્ષકો જેમાં એક સામાન્ય શિક્ષક અને એક વિશિષ્ટ શિક્ષક એક જ વર્ગમાં ભાગીદારીથી વિશિષ્ટ અને સામાન્ય બાળકો સાથે કાર્ય કરે છે અને ભણાવે છે.

Special Educator

General Educator

+

= Understanding of all students
Enhanced Content
Access to quality curriculum
Support for all who need it

- ◆ Learning Strategist
- ◆ Modification & adaptations
- ◆ Motivation Strategies
- ◆ Knowledge of Special Needs
- ◆ Content Specialist
- ◆ Curriculum Sequence
- ◆ Instructional Objectives

તે માટે સામાન્ય શિક્ષક અને વિશિષ્ટ શિક્ષક અલગ અલગ પ્રકારના કાર્ય સમન્વયથી કરે છે.

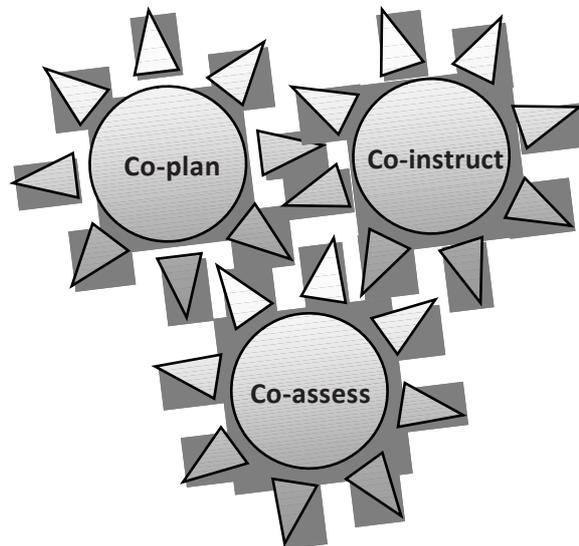
સામાન્ય શિક્ષકના કાર્ય	વિશિષ્ટ શિક્ષકના કાર્ય
1. Content Specialist અભ્યાસક્રમ સામગ્રીના નિષ્ણાંત (નક્કી કરનારો)	1. Learning Strategies વિશિષ્ટ બાળક માટે શિક્ષણ વ્યુહરચના કરનારો
2. Curriculum Sequence અભ્યાસક્રમનો ક્રમ વ્યવસ્થિત ચલાવવું.	2. Modification & adaptation વિશિષ્ટ બાળક માટે અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર અને અનુકુલન કરનારો
3. Instructional Objectives સુચનાત્મક હેતુ / ઉદ્દેશ કરનારો	3. Motivation Strategies વિકલાંગ બાળકને પ્રેરણા આપવા માટે વ્યુહરચના કરનારો.
	4. Knowledge of Special Needs વિશિષ્ટ બાળકની જરૂરિયાતનું જ્ઞાન / પ્રશિક્ષણ

આ બંન્ને જણના સમન્વય કાર્યથી વિશિષ્ટ બાળક સામાન્ય બાળક સાથે સામાન્ય વાતાવરણમાં અભ્યાસક્રમને ઉત્તમ પ્રતિભાવ આપે છે.

વિશિષ્ટ બાળકને સંમલિત થવા માટે બંન્ને શિક્ષકોને કાર્ય કરવાની પદ્ધતિમાં એક સાથે ત્રણ કાર્ય કરવા પડે છે.

Co-teaching is a service delivery option where

2 or more educators

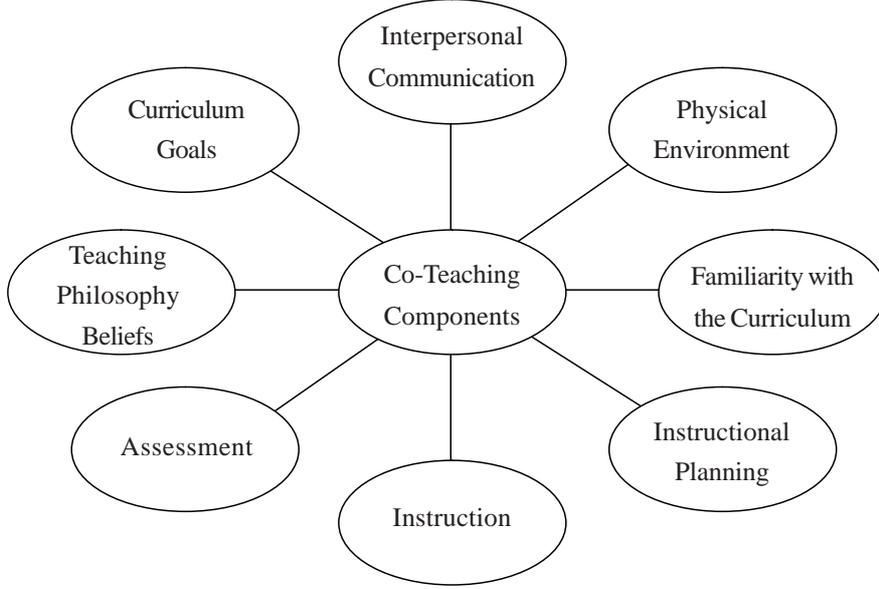
- (1) Co - Plan (કો પ્લાન) એટલે સહયોજના કરવી પડે છે.
- (2) Co - Access (કો એક્સેસ) એટલે સહ આકારણી કરવી પડે છે.
- (3) Co - Instruct (કો ઈન્સ્ટ્રક્ટ) એટલે સહ સુચના કરવી પડે છે.

આ ત્રણ કાર્ય સમન્વયથી કરવાથી સહશિક્ષણ અભિગમ સફળ થાય છે.

સહશિક્ષણ અભિગમના ઘટકો પણ બન્ને શિક્ષકોને અભ્યાસક્રમ શીખવાડતી વખતે વર્ગખંડમાં સમન્વય લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સહશિક્ષણ પદ્ધતિના ઘટકો

The Components of Co-teaching

(1) Physical Environment

બાહ્ય વાતાવરણ સ્કૂલમાં વર્ગખંડમાં કયા સામાન્ય બાળક અને વિશિષ્ટ બાળક બેસે છે અને બન્ને શિક્ષક કયાં ઉભા રહે છે. જેથી સામાન્ય અને વિશિષ્ટ બાળકોને સહજતાથી શિક્ષક તરફ ધ્યાન રહી શકે તેમજ વિકલાંગતા અનુસાર વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને વર્ગખંડમાં બેસવાની જગ્યા હોવી જોઈએ જેથી તેને અવરોધ મુક્ત વાતાવરણ માટે અને શિક્ષક સહજતાથી તેમાં મદદ તેમજ કાબ રાખી શકે.

(2) Familiarity with the curriculum

અભ્યાસક્રમ સાથે જાણકારી

બન્ને શિક્ષકોને અભ્યાસક્રમની માહિતી હોવી જોઈએ જેથી બન્ને જણ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકે.

(3) Instructional Planning

સુચનાઓનું આયોજન

એક જ વર્ગમાં હોય છે. એટલે એક સાથે સુચનાઓ આપવાથી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવામાં મુશ્કેલ રહી શકે એટલે સુચનાઓ વ્યવસ્થિત આયોજન કરીને આપવી પડે છે. સામાન્ય શિક્ષકની સુચનાઓ આપ્યા પછી વિશિષ્ટ શિક્ષણ બાળક અથવા નબળા બાળકોને સુચના આપી શકે છે.

(4) Instruction : સુચનાઓ

આપણે અધ્યાપન કરતી વખતે વારંવાર સુચનાઓ આપવી પડે છે.

(5) Assessment આકારણી

પાઠ ચાલતી વખતે સુચનાઓને બાળકો જે પ્રતિભાવ આપે છે. તેનો શિક્ષકો મુલ્યાંકન કરે છે અને બાળકને અભ્યાસક્રમ કેટલો સમજમાં આવ્યો છે તેની જાણકારી લે છે.

(6) **Teaching Philosophy beliefs**

શિક્ષણમાં આત્મસંયમની માન્યતાઓ

અધ્યયન કરતી વખતે બન્ને શિક્ષકો પોતાના પર વિશ્વાસ અને આત્મસંયમ હોવું જોઈએ જેથી અભ્યાસક્રમ ભણાવતી વખતે વર્ગખંડ તેમજ વિશિષ્ટ બાળકોને નિયંત્રણ કરી શકે.

(7) **Curriculum Goals** એટલે અભ્યાસક્રમનો ઉદ્દેશ્ય બન્ને શિક્ષક અભ્યાસક્રમનો ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય સમજીને તે પ્રમાણે કાર્ય કરવા જોઈએ.

(8) **Interpersonal Communication**

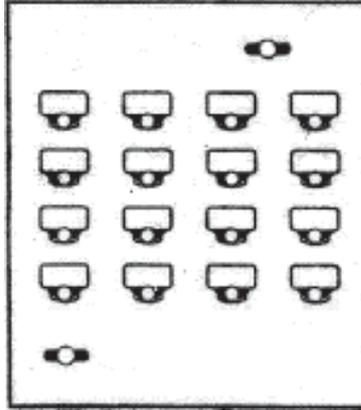
આંતર વ્યક્તિત્વ પ્રત્યાયન -

બન્ને શિક્ષકો વર્ગમાં કાર્ય કરતી વખતે એકબીજા સાથે પ્રત્યાયન કરવા જોઈએ. જેથી વિદ્યાર્થીઓ સાથે એકબીજાને સમન્વયની પ્રક્રિયા થઈ શકે.

સહશિક્ષણ પદ્ધતિ વર્ગમાં વ્યવસ્થિત રીતથી થવા માટે અલગ અલગ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે. વર્ગમાં બેસવાની અને શિક્ષકોના સ્થાન અને કામ પ્રમાણે બદલાવ થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

(1) **One teaching & One Observing**

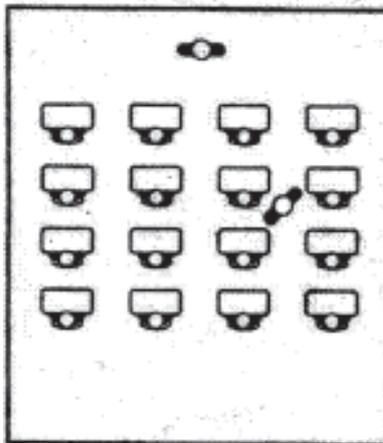
One teaching, one observing

એક શિક્ષક ભણાવે અને બીજો શિક્ષક વિદ્યાર્થી પર નજર રાખે છે. એક શિક્ષક જ્યારે ભણાવતો હોય તે વખતે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાનું અને તેમના પર ધ્યાન રાખવાનું કામ બીજો શિક્ષક કરે છે. આ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓનું મુલ્યાંકન કરે છે. અને શિક્ષકને મુલ્યાંકનની માહિતી આપે છે.

(2) **One - teaching one assisting**

One teaching, one assisting

એક ભણાવે છે અને બીજો તેનો મદદગાર તરીકે કાર્ય કરે છે. આ પદ્ધતિમાં એક શિક્ષક વર્ગમાં સુચના આપે છે અથવા પાઠ ભણાવે છે. અને સમજાવે છે. તે જ વખતે બીજો શિક્ષક સુચનાનું અમલ કરતાં વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થી તરફ વ્યક્તિગત ધ્યાન આપે છે અને તેને સહાય કરે છે. સામાન્ય બાળકો અને શિક્ષક પાઠ ચાલે ત્યારે શિસ્તનું પાલન કરે છે અને વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને પણ વર્તન શીખવાડે છે. વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય વર્તનના કારણે સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સામિલ કરે છે. તેની અસરક આગળના સામાજિક વિકાસ થાય છે. જરૂર પડે ત્યાં સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ વિકલાંગને જૂથમાં સામિલ કરે છે.

વિષય પ્રમાણે બન્ને શિક્ષકો ભણાવતી વખતે એક બીજાને મદદ કરે છે. જેમ કે ભૂગોળ વિષય ભણાવતી વખતે સામાન્ય શિક્ષક પાઠ સમજાવે અને નકશામાં બતાવતી ક્રિયા મદદનીશ શિક્ષક કરે છે. શિક્ષકના સુચના અનુસાર સ્થાન બતાવે છે. જેથી ભણાવનારા શિક્ષકનું eye to eye contact આઈ કોન્ટેક્ટ કરે છે. અને વર્ગખંડમાં નિયંત્રણ રાખી શકે છે. One teaching અને One assist ને Shadow teacher પણ કહેવામાં આવે છે.

One teach One Assist પદ્ધતિના ફાયદાઓ અને ગેરફાયદાઓ

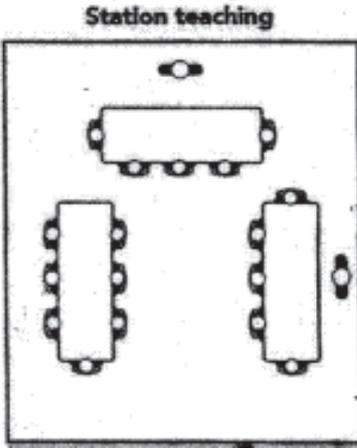
ફાયદાઓ :

- (1) વિદ્યાર્થીઓને સમયસર મદદ પ્રાપ્ત થાય છે.
- (2) મદદનીશ શિક્ષકની નિકટતા અને સુચનાઓ જરૂરતમંદ વિદ્યાર્થીને કાર્ય પર રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- (3) સામગ્રીનું વિતરણ કરવામાં મદદનીશના કારણે સમયની બચત થાય છે.
- (4) પાઠનું અધ્યયન એક શિક્ષક દ્વારા થતી વખતે સહાયક શિક્ષક વર્ગનું નિરીક્ષણ કરીને વિદ્યાર્થીઓનું વર્તન અવલોકન કરે છે અને નિયંત્રણ કરે છે.
- (5) પાઠ આપનારો શિક્ષક અધ્યયન કરાવે તે વખતે સહાયક શિક્ષક વર્ગમાં આસપાસ ફરીને અવલોકન કરી શકે છે.

ગેરફાયદાઓ (One teach one Assist)

1. એક શિક્ષક બીજા કરતા વધારે નિયંત્રણ કરે છે.
2. સામાન્ય બાળકો સામાન્ય શિક્ષકના સુચનાઓ અનુસરે છે. અને સહાયક શિક્ષકને વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીના શિક્ષક તરીકે ગણે છે અને તેમના સુચનાઓ બે ધ્યાન કરે છે.
3. સહાયક શિક્ષક વર્ગમાં ફરવાના કારણે અન્ય વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન વિચલીત થાય છે.
4. વિકલાંગ વિદ્યાર્થી સહાયક શિક્ષકની જ અપેક્ષા રાખે અન્ય શિક્ષકને ધ્યાન આપતું નથી. અને સુચનાઓનું પાલન કરતો નથી.

Station Teaching

કેન્દ્રસ્થ શિક્ષણ આ અધ્યયન પદ્ધતિમાં વર્ગખંડના વિદ્યાર્થીઓને નાના નાના 3-4 જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય શિક્ષક અને વિશિષ્ટ શિક્ષક પાઠને બે અથવા વધારે ભાગમાં વિભાગે છે. બન્ને શિક્ષકો વારાફરતી આવીને એક એક જૂથને સુચનાઓ આપે છે. ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષય ભણાવવા માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કેન્દ્રસ્થ અધ્યયન પદ્ધતિમાં સહશિક્ષકો એકબીજાની મદદથી અને આવડત તેમજ કૌશલ્યથી બાળકોને પાઠ ભણાવે છે.

બન્ને શિક્ષક તરફથી મળેલા પ્રોત્સાહીત વાતાવરણથી વિષયનું અધ્યયન સહજતાથી થાય છે. કેન્દ્રસ્થ શિક્ષણ તમામ વિદ્યાર્થીઓને બહુવિધ સંબંધીત સૂચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું અનુભવ કરવા માટે વાચર કરવામાં આવે છે. એક જ સમયે વિદ્યાર્થીઓને અલગ અલગ અનુભવની કાર્યક્ષમતા આપે છે.

કેન્દ્રસ્થ શિક્ષણ પદ્ધતિના ફાયદાઓ અને ગેરફાયદાઓ

ફાયદાઓ :

1. દરેક શિક્ષકને સ્પષ્ટ શિક્ષણની જવાબદારી છે.
2. નાના જૂથમાં કામ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને ફાયદાઓ થાય છે.
3. થોડા સમયમાં શિક્ષક વધારે સામગ્રી ભણાવી શકે છે.
4. વિદ્યાર્થીઓ જૂથમાં કાર્ય કરવાના કારણે અધ્યયનમાં ધ્યાન આપે અને શિસ્ત જળવાઈ રહે છે.
5. જે વિદ્યાર્થીને વધારે ધ્યાન આપવું પડે તેને જૂથમાંથી શોધીને અલગતાથી શિક્ષક અધ્યયન કરી શકે અને વધારે અનુભવ આપી શકે છે.
6. આ અધ્યયન પદ્ધતિના કારણે વધારે મદદનીશની વર્ગમાં જરૂરત પડતી નથી.

ગેરફાયદાઓ :

1. આ પદ્ધતિ અસરકારક લાગુ થવા માટે અગાઉથી આયોજન કરવાની જરૂર છે.
2. બધી સામગ્રીનો અગાઉથી આયોજન હોવું જોઈએ.
3. વર્ગમાં અધ્યયન કરતી વખતે અવાજનું સ્તર મહત્તમ પર જવાની શક્યતા હોય છે.
4. તમામ જૂથ અથવા કેન્દ્રનું અધ્યયન એક સાથે પૂર્ણ થઈ શકતું નથી.
5. બે શિક્ષકો અને બે થી વધારે કેન્દ્ર હોય તો એક કેન્દ્ર સ્વતંત્રાથી કાર્ય કરવું પડે જેથી વિદ્યાર્થીઓ ભૂલ કરવાની શક્યતા હોય છે.

(3) Parallel Teaching (પેરેલલ ટીચીંગ) એટલે સમાન્તર શિક્ષણ

આ પદ્ધતિમાં વર્ગ બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. અને બન્ને સહશિક્ષકો એક જ પાઠ તેમના જૂથને ભણાવે છે. આ અધ્યયન પદ્ધતિમાં વિષયનું આયોજન અને આકારણી બન્ને શિક્ષકો પ્રથમ એક સાથે કરે છે અને પછી પોતાના જૂથ સાથે એક જ સમયે અધ્યયન કરાવે છે. તે કારણે બન્ને જૂથને એક જ વિષય અને સામગ્રીનું અધ્યયન થાય છે.

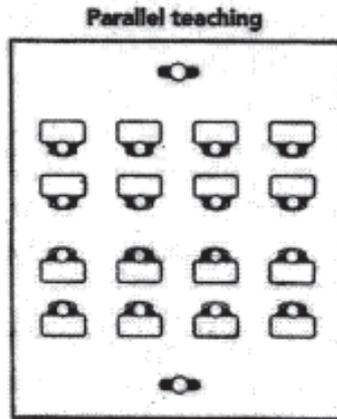
આ પ્રકારનું અધ્યયન ગણિત વિષય ભણાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

સમાન્તર શિક્ષણના ફાયદાઓ :

1. અગાઉથી આયોજન અધ્યયનને ફાયદારૂપ થાય છે.
2. દરેક શિક્ષકને પાઠનું અધ્યયન કરતી વખતે અલગ આરામનો સમય મળે છે.
3. વર્ગને વિભાજિત કરવાના કારણે જે વિદ્યાર્થીઓને વધારે અનુભવની જરૂરિયાત હોય તેમનું અલગ જૂથ બનાવી શકાય છે.

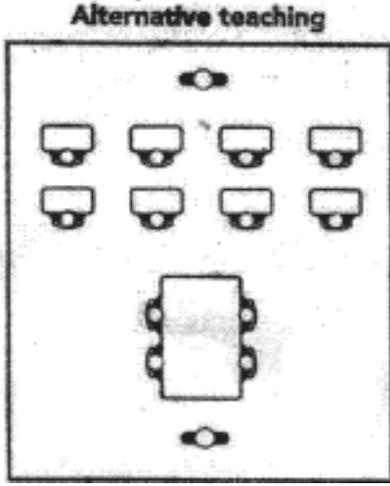
Parallel Teaching ના ગેરફાયદાઓ :

1. બન્ને જૂથ એક સાથે સમાનતાથી અધ્યયન કરવા માટે શિક્ષકોને અગાઉ આયોજન કરવું પડે જે કંઈ વાર નબળુ થાય છે.
2. બન્ને શિક્ષકો એક જ ગતિથી અધ્યયન ન કરવાના કારણે પાઠ એક જ સમયે સમાપ્ત થઈ નથી શકતો.

3. વિશિષ્ટ બાળકો જ્યારે સામાન્ય બાળકોના વર્ગમાં ભણે છે તે વખતે વિશિષ્ટ, શિક્ષક વિશિષ્ટ બાળકો સાથે એડેપ્શન Adaption દ્વારા પાઠ ભણાવે અને તે જ સમયે સામાન્ય શિક્ષક સામાન્ય બાળકોને પાઠ ભણાવે છે.

4. Alternate Teaching અલ્ટર નેટ ટિચીંગ અથવા વૈકલ્પિક શિક્ષણ

આ અધ્યયન પદ્ધતિમાં એક શિક્ષણ મોટા જૂથ સાથે કાર્ય કરે છે જ્યારે બીજો શિક્ષક નાના જૂથ સાથે કાર્ય કરે છે. બન્ને શિક્ષકો એક જ સમયે પોત પોતાના જૂથ સાથે કાર્ય કરે છે. અધ્યયનના ઉદ્દેશ્ય સાથે અંતિમ ધ્યેય અને મુલ્યાંકન કરી શકાય છે. વૈકલ્પિક શિક્ષણ માધ્યમથી નાનો જૂથ જે વિકલાંગ બાળકોનું છે એમને એક જ વર્ગખંડમાં અલગ પાડીને અધ્યયન કરી શકાય છે. નાના જૂથને મોટા ગૂપ્તનું અધ્યયન કરવામાં આવતું નથી પરંતુ સહશિક્ષક નાના જૂથમાં બાળકોનું મુલ્યાંકન કરીને તેમને સામાજિક કૌશલ્ય શીખવાડતા અધ્યયન કરાવે છે. વિશિષ્ટ બાળકોના જૂથને ઉપચારાત્મક અને વિસ્તૃત પડકાર યુક્ત કામ શીખવડાવામાં આવે છે.

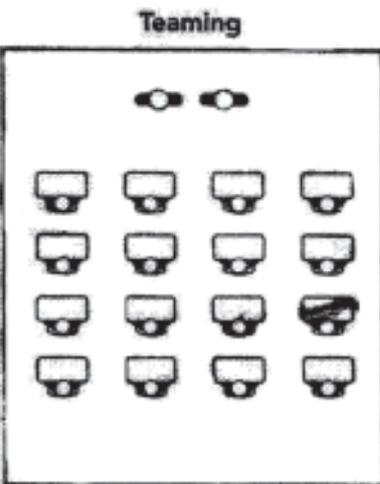
વૈકલ્પિક શિક્ષણના ફાયદાઓ (Alternate teaching ની Advantages)

1. નાના જૂથના બાળકો સાથે અથવા એક વિકલાંગ બાળકને તેના વૈયક્તિક જરૂરિયાત ધ્યાનમાં લઈને ભણાવી શકીએ.
2. બન્ને શિક્ષકો વર્ગખંડમાં હાજર હોય પરંતુ એક શિક્ષક બીજા શિક્ષકના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

ગેરફાયદાઓ :

1. જૂથનો હેતુ અને રચના બદલાય છે તે કારણે જૂથને ઝડપથી લેબલ કરવામાં આવી શકે જેમ કે હોંશિયાર છોકરાઓ, નબળા છોકરાઓ
2. વિદ્યાર્થીઓ મુક્ય શિક્ષકને મોટા જૂથ સાથે કામ કરતા જોવે ત્યારે સહશિક્ષકના નિયંત્રણ હેઠળ યોગ્ય અધ્યયન કરતા નથી.
3. એક સાથે બન્ને જૂથ વર્ગમાં કામ કરવાના કારણે વર્ગમાં ઘોંઘાટ વધે છે.
4. વર્ગમાં ભૌતિક આકારખંડ મોટો હોવો જોઈએ નહીં તો અસુવિધા થઈ શકે.

5. જૂથ શિક્ષણ (Team Teaching)

વિકલાંગ બાળકના અધ્યયન માટે Functional academic Skills સાથે અલગ અલગ થેરાપીનું પણ મહત્વ છે. એટલે સામાન્ય શિક્ષક, વિશિષ્ટ શિક્ષક સાથે Physistherapist (ફિઝિયોથેરાપીસ્ટ), Occupational Therapist ઓક્યુપેશનલ થેરાપીસ્ટ, Psychologist સાયકોલોજિસ્ટ, Yoga teacher, Music teacher Speech & Language therapist સ્પીચ એન્ડ લેંગ્વેજ થેરાપીસ્ટ વર્ગમાં સામાન્ય શિક્ષક અને વિશિષ્ટ શિક્ષક અભ્યાસક્રમનું અધ્યાપન કરે છે. તે માટે વિશિષ્ટ બાળકને જરૂરિયાત સેવા આપવા માટે અન્ય વિશેષજ્ઞોની પણ સેવા મળે છે.

સામાન્ય અને વિશિષ્ટ શિક્ષક સાથે વિશેષજ્ઞોની ટીમ આયોજન પ્રમાણે બાળકને વિશિષ્ટ સેવાનું આયોજ સ્કૂલમાં કરવામાં આવે છે. આ અધ્યયનમાં ટીમ ચર્ચા તેમજ વાતચીત કરીને બાળકનો Individual educational Plan (IEP) તૈયાર કરીને થેરાપી સાથે education એજ્યુકેશન અધ્યયનનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

Team Teaching જૂથ શિક્ષણના ફાયદાઓ ટીમમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય ભૂમિકા કરે છે.

1. બન્ને શિક્ષક અધ્યયનમાં સક્રિય ભૂમિકા કરે છે.
2. બધા વિદ્યાર્થીઓ પણ જૂથમાં ભાગ લે છે અને
3. વિશેષજ્ઞ સમય અનુસાર બાળકની જરૂરિયાત મુજબ અને ખામીઓના આધારિત કાર્ય કરે છે.
4. બન્ને શિક્ષકો અધ્યયન સાથે થેરાપીનું આયોજન અને વ્યવસ્થાપન કરે છે.
5. વિશેષજ્ઞના સલાહ સુચન પ્રમાણે બન્ને શિક્ષકો અધ્યયનમાં બદલાવ કરી શકે છે. નવા વિચારોથી અને સુચના અનુસાર શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ કાર્ય કરે છે.

ગેરફાયદાઓ :

1. જૂથમાં કામ કરવાનું હોવાથી પૂર્વ આયોજન કરવામાં બહુ જ સમય લાગે છે.
2. બન્ને શિક્ષકો આને અન્ય જૂથના સભ્ય પોતાની જવાબદારી અને ભૂમિકા કરવામાં ભૂલ કરે તો અધ્યયન બરાબર થતું નથી.

સારાંશ :

સહઅધ્યયન એટલે સામાન્ય અને વિશિષ્ટ શિક્ષક સાથે મળીને કરેલી પ્રક્રિયા તે માટે તેમને સાથે મળીને સહયોજના, સહઆકારણી અને સહસુચના કરવી પડે છે. સહઅધ્યયન પ્રક્રિયામાં સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિકલાંગોને શોષીન કરવાનો અભિગમ કેન્દ્રીત રાખવું પડે એટલે તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વર્ગમાં સ્થાન લે છે. વિવિધ વિષય અને વિશિષ્ટ બાળકને સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં વિશિષ્ટ શિક્ષકના મદદથી અધ્યયન પ્રક્રિયામાં આગળ લઈ જવા માટે શિક્ષક મદદ કરે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. સહશિક્ષણ પદ્ધતિની ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. તમારા વર્ગમાં તમે વિશિષ્ટ બાળકને ભણાવતી વખતે સહઅધ્યયનમાં કેવી રીતે મદદ કરો છો તે જણાવો અને તેમા સહઅધ્યયનના કયા પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.3 Differemntiated Instruction Ciontent, Process & Product

પ્રાસ્તાવિક :

વિશિષ્ટ બાળકનો શૈક્ષણિક વિકાસ થવા માટે શિક્ષકનો મોટો ફાળો હોય છે. સામાન્ય શિક્ષક અને વિશિષ્ટ શિક્ષક સંમલીત શિક્ષણમાં કેવી રીતે અધ્યયન કરાવે છે. તે આધારીત વિશિષ્ટ બાળક જીવનમાં સફલ થાય છે. અધ્યયન પ્રક્રિયામાં સામાન્ય બાળકોની અધ્યયન પ્રક્રિયા અને વિશિષ્ટ બાળકોની અધ્યયન પ્રક્રિયાનો મેળ થઈને સંમલીત શિક્ષણ થાય છે. એટલે સંમલીત શિક્ષણમાં અધ્યયન વિવિધતા

એ મહત્વનું ઘટક છે. સામાન્ય સ્કૂલોમાં પણ અધ્યયન વિવિધતા અસરકારક અધ્યયન વિવિધતા અસરકારક અધ્યયન થતા વાપરવામાં આવે છે. એટલે અધ્યયન વિવિધતા આ વિષય નવો નથી. પ્રાચીન ગ્રીસ અને ઈજિપ્તના કાળના સ્કૂલોમાં પણ દરેક વિદ્યાર્થીને તેના ક્ષમતા અનુસાર શિક્ષકો અધ્યયનમાં વિવિધતા લાવીને અધ્યયન થતું હતું. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષનાં ઇતિહાસમાં પણ રામાયણ, મહાભારતથી જ વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક વિકાસ અધ્યયનના વિવિધતાથી જ થતું હતું. વિશ્વનું પ્રથમ અને પ્રાચીન ભારતીય પ્રથમ વિદ્યાપીઠ “નાલંદા યુનિવર્સિટી”ના ગ્રંથોમાં આ વિષય માટે લખવામાં આવ્યું છે. સમ્રાટ અશોકે ભારતવર્ષમાં શૈક્ષણિક વિકાસ કર્યો તેની પાછળ અધ્યયન વિવિધતા જ મદદરૂપ થઈ છે.

અધ્યાપન વિવિધતા એટલે શું ?

દરેક વિદ્યાર્થીની અધ્યયન જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવા માટે શિક્ષક અધ્યયનમાં જે વિવિધ સામગ્રી, વિવિધ પ્રક્રિયા અને વિવિધ વસ્તુઓ તેમજ વિવિધ વાતાવરણનો વપરાશ કરે છે અને તે વિષયનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને સારી રીતે સમજમાં આવે અને યાદ રહે તેમજ તેનો ઉપયોગ તે મદદ વગર કરી શકે તે માટે શિક્ષક અધ્યયન કરતાં કરતાં મુલ્યાંકન સાથે જે કાર્ય કરે છે તેને અધ્યયન વિવિધતા કહેવાય છે. વર્ગખંડના વિદ્યાર્થીઓના ક્ષમતાની તફાવત, સંસ્કૃતિ, સામાજિક અને આર્થિક દરજ્જો ભાષા, લીંગ, અપંગતા, પ્રેરણા, વ્યક્તિગત રૂચિ અને અન્ય અનેક વિધ ઘટકોથી શિક્ષક પરિચિત હોય છે. આ બધા ઘટકોની અસર બાળકના અધ્યયન પર પડે છે. તેમ છતાં વિદ્યાર્થીની વિષયનું અધ્યયન કરતી વખતે તેમાં તે સફળ થાય તે માટે શિક્ષક પૂર્વનિયોજીત યોજના બનાવે છે અને વ્યવસ્થિત પણે તે વર્ગમાં લાગુ કરે છે. દરેક વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત અધ્યયનની જરૂરિયાત તેમજ ગ્રહણ કરવાની પ્રક્રિયા ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષક અધ્યયન પ્રક્રિયામાં દરેક વિદ્યાર્થી માટે વ્યક્તિગત સુચનાઓનું વિકારસ કરે છે. જેથી વર્ગખંડમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે અધ્યયન પ્રક્રિયામાં દરેક વિદ્યાર્થી માટે વ્યક્તિગત સુચનાઓનું વિકાસ કરે છે. જેથી વર્ગખંડમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે અધ્યયન કરી શકે છે. દરેક વિદ્યાર્થીનું વિષયવસ્તુ સમજવાની તૈયારી, તેની રૂચિ, અધ્યયન સ્તર અને વિકાસ ધ્યાનમાં લઈને જો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સુચનાઓ કરે તો તેનો પ્રતિભાવ અધ્યયન પ્રક્રિયાવાર થાય છે. અધ્યયન વિવિધતામાં શિક્ષક ખાતરી કરે છે. (એટલે અધ્યયન કરતી વખતે મુલ્યાંકન કરે છે.) કે શું વિદ્યાર્થી શીખે છે કે નથી ? તેને વિષય સમજવામાં કઈ તકલીફ આવે છે કે નથી ? અને તે પ્રમાણે શિક્ષક સુચનાઓ આપે છે. શિક્ષકની અસરકારક સુચનાઓ વિદ્યાર્થીઓને ભણવામાં રૂચિ, પસંદગી અને વિષયની તૈયારી કરવા માટે જવાબદાર છે. વિદ્યાર્થીના પૂર્વજ્ઞાનની માહિતી સાથે વિદ્યાર્થીને નવું જ્ઞાન મેળવવા માટે શિક્ષક અધ્યયનમાં મદદ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને આપવાની સુચનાઓ વિદ્યાર્થી જ્યારે કાર્ય કરે છે. તે વખતે જ આપવામાં આવે છે અને એજ સમયે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની આકારણી અને મુલ્યાંકન કરે છે. શિક્ષકે કરેલી અધ્યયનની વિવિધતાના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં વિષય શીખવા માટે Readiness, Interest અને Learning process એટલે અધ્યયનની શરૂઆત (Readiness રેડીનેસ) થાય છે. તેમજ વિદ્યાર્થી શિક્ષકના સુચના તરફ ધ્યાન કેન્દ્રીત કરે છે અને નવી માહિતી જાણવાની રૂચિ બતાવે છે તેમજ ગ્રહણ કરવાની રૂચિ બતાવે છે તેને Interest ઇન્ટરેસ્ટ કહેવાય છે. વિદ્યાર્થીની વિષય જાણવાની અને રૂચિ બતાવવાની પ્રક્રિયાના કારણે વિદ્યાર્થી શિક્ષક જે અધ્યયન કરે છે તેમાં ભણવાની પ્રક્રિયા એટલે Learning process (લર્નિંગ પ્રોસેસ) કરે છે. વિદ્યાર્થીના ભણવાની પ્રક્રિયામાં શિક્ષકનું પ્રોત્સાહન તેને વિષય ગ્રહણ કરવાના અંતિમલક્ષી પર લઈ જાય છે. અને પ્રોત્સાહન શિક્ષક નીચે પ્રમાણે પૂરું પાડે છે.

1. વિદ્યાર્થીના ભણવાની પ્રક્રિયામાં સુધારો કરવું.
2. વિદ્યાર્થીની સ્વજાગૃતિ કરીને અધ્યયનમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકે, .
3. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને મદદ કરવાથી વિદ્યાર્થીમાં વિષયની ઊંડી સમજ કેળવે અને વિષય અસરકારક રીતથી ભણે છે.
4. શિક્ષક અધ્યયન કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને તે વિષયની રૂચિ વધારવા માટે પ્રેરણા આપે છે.
5. ઉપરોક્ત કાર્યના કારણે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકનો અધ્યયન પ્રક્રિયામાં નજદીકના સંબંધ થાય છે. અધ્યયન કરતી વખતે શિક્ષક વારંવાર અલગ અલગ સુચનાઓ આપે છે. આ પણ અધ્યયન વિવિધતાથી જરૂરિયાત છે.

સુચનાઓ આપવાની જરૂરિયાતના કારણો

1. દરેક વિદ્યાર્થીઓ અલગ અલગ શૈક્ષણિક વાતાવરણથી સ્કૂલમાં આવેલા હોય છે.
2. દરેક વિદ્યાર્થીની ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવાની અને વિષયની રૂચી કેળવવાની પ્રક્રિયા અલગ હોય છે.
3. દરેક વિદ્યાર્થીઓમાં અલગ અલગ ભાષા ક્ષમતા હોય છે.
4. દરેક વિદ્યાર્થીની શૈક્ષણિક જરૂરિયાત અલગ હોય છે.
5. દરેક વિદ્યાર્થીઓ અલગ અલગ સંસ્કૃતિક અને સામાજિક વાતાવરણમાંથી આવેલા હોય છે.

ઉપરોક્ત કારણોના કારણે શિક્ષકને સુચનાઓ આપવામાં પણ વિવિધતા રાખવી પડે છે.

વર્ગમાં અધ્યાપન કરતી વખતે શિક્ષક ત્રણ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લઈને વર્ગખંડમાં ભણાવવાનું કામ કરે છે. આ ત્રણે મુદ્દાઓમાં અધ્યાપનની વિવિધતાનો ઉપયોગ થાય છે.

1. Content - એટલે પ્રક્રિયા (અધ્યાપન સામગ્રી)
2. Process - એટલે પ્રક્રિયા (અધ્યાપન વખતે થનારી પ્રક્રિયાઓ)
3. Product - એટલે નીપજ (અધ્યાપન થઈ ગયા પછી મેળવનારૂ નીપજ)

1. Content - કન્ટેન્ટ એટલે સામગ્રી

કોઈપણ વિષયનું અધ્યાપન કરતી વખતે તે વિષય અને પાઠ અનુસાર સામગ્રી શિક્ષક પાસે હોય છે. જેમ કે પાઠ્યપુસ્તક જેમાંથી તે પાઠ શિખવાડે છે. તેમજ તે પાઠ અનુસાર જરૂરી સામગ્રી, ઉદાહરણો અનુસાર ચિત્ર બતાવે છે. અને તેનો યોગ્ય સમયે ઉપયોગ કરે છે.

જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં શિક્ષક પોતાના લેકચરનું રેકોર્ડિંગ કરે છે.

બાળકોનું શબ્દભંડોળ અને જોડણી થી વિષય સંકલ્પના સમજવાની કોશિશ કરે છે. ફ્લેશ કાર્ડ, વર્ણનાત્મક ચિત્ર દ્વારા કોમ્પ્યુટર અથવા ટીવી DVD જેવા સાધનો દ્વારા વિષય સંકલ્પના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવે છે. આજના ક્રાંતિયુગમાં ફક્ત વાચન દ્વારા પાઠનું અધ્યાપન કરવાની પરિકલ્પના જૂની થઈ છે. દકશ્વાસ માધ્યમ દ્વારા કાર્ટુન થી અથવા વિડીઓ દ્વારા કોઈપણ વિષયનું ગહન જ્ઞાન બાળકો જલ્દી અધ્યાપન કરી શકે છે. શીખવાડતી વખતે સંમલીત શિક્ષણમાં વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીની મર્યાદાઓ પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. અને તે અનુસાર અધ્યાપન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સામગ્રીમાં Flash Card ફ્લેશકાર્ડ અથવા ચિત્રનો સમાવેશ હોય તો તે ચિત્ર વ્યવસ્થિત અને મોટા આકારનું હોય છે. જેથી પૂર્ણ વર્ગખંડને તે ચિત્ર સારી રીતે સમજામાં આવે છે. વિજ્ઞાનવિષયનું અધ્યાપન કરતી વખતે જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેની સામગ્રી અને તેનું પ્રત્યક્ષિક શિક્ષક વ્યવસ્થિત રીતે કરે છે. જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં ચાર્ટ, નકશાનો ઉપયોગ શિક્ષક કરે છે. ભૂગોલની પરીકલ્પનાઓ માટે મોડેલનો ઉપયોગ શિક્ષક કરે તો પ્રત્યક્ષ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનો અનુભવ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે શિક્ષક જ્યારે અધ્યાપન કરે છે. ત્યારે જે વિષય ભણાવે છે તે અનુસાર સામગ્રીનો વિચાર કરે છે. વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીને પણ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનું શીખવાડે છે. શિક્ષકે ભણાવેલા ભાગમાં આવેલા પ્રશ્ન અને જવાબો પણ શિક્ષક પોતાની પાસે ચોપડીમાં લખી રાખે છે જેથી સમયઅનુસાર વિદ્યાર્થીઓને પાઠના પુનરાવર્તન કરતી વખતે પ્રશ્ન પૂછીને અથવા સામગ્રી બતાવીને સમજનું અવલોકન કરે છે.

Process પ્રોસેસ એટલે પ્રક્રિયા

એવી પ્રવૃત્તિ જે દ્વારા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને વિષયની સમજ આવવા માટે તેમજ વિષયની ગુણવત્તા હાસિલ કરવા જે પ્રકારે વિચારો વ્યક્ત કરે છે તેને પ્રક્રિયા કહેવાય છે.

ઉદા. શિક્ષક જ્યારે વર્ગમાં આવે છે અને જે વિષય ભણાવવાનો છે તેનું નામ બ્લેકબોર્ડ પર લખે છે. તે જ સમયે એ વિષય અનુસાર વિદ્યાર્થીઓને કેટલું પૂર્વજ્ઞાન છે અને તેની ચકાસણી પ્રશ્ન પૂછીને કરે છે. પછી પાઠ ભણાવવાની જ્યારે પ્રક્રિયા શરૂ થાય ત્યારે વિષયમાં આવતી જટીલ કલ્પનાઓ સમજાવતી વખતે સરલ, સામાન્ય શબ્દ અને વાક્યોના વપરાશ કરે છે. અને નવી કલ્પનાઓ સમજવા માટે ઉદાહરણોનો આધાર રાખે છે. જેથી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ સમજમાં

આવે છે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ નવી કલ્પનાઓ શીખે છે ત્યારે તે વિષયમાં તેમની રૂચિ વધે છે તેજ વખતે શિક્ષક તેમને પ્રોત્સાહીત કરવાની પ્રક્રિયા કરે છે. અધ્યાપનનું કાર્ય ચાલતી વખતે વર્ગખંડમાં દરેક વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન શિક્ષક તરફ રહે તે માટે શિક્ષક બોલવાની પ્રક્રિયા પણ એવી કરે જેથી વિષય તરફ વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાનથી સાંભળે બ્લેકબોર્ડ પર લખવાની પ્રક્રિયા પણ વ્યવસ્થિત કરે જેથી દૂરથી પણ વિદ્યાર્થીઓ વાચી શકે છે. અઘરા શબ્દ લખવાની જગ્યા તેમજ ચાર્ટ કે મોડેલમાં બતાવવાની પ્રક્રિયામાં બધા વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે જોવા આવવાના બદલે જૂથમાં જોઈ શકે તેવું શિક્ષક આયોજન કરે છે. જેથી પાઠમાં કોઈ રોકાવ આવી ના શકે અને અધ્યાપનની પ્રક્રિયા સરલતાથી થાય છે. જરૂરત હોય ત્યાં રંગ અથવા ચોકનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષક મહત્વના શબ્દ બાળકોને હાઈ લાઈટ કરીને એટલે ઘાટા રંગ દ્વારા લખીને વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાની પ્રક્રિયા કરે છે. નબળા અને જરૂરતમંદ વિદ્યાર્થીઓને મદદનીશનો આધાર શિક્ષક આપે છે. અને બધા જ વિદ્યાર્થીઓને સમયસર પાઠનું સ્વાધ્યાય સાથેનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે મદદ તેમજ પ્રોત્સાહન આપવાની પ્રક્રિયા કરે છે. તેમજ અધ્યાપનમાં ઊંડાણપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવા માટે સંદર્ભ આપે છે. એટલે અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં Process કરતી વખતે શિક્ષક વિવિધતાનો ઉપયોગ કરે છે. પાઠ પૂર્ણ થયા પછી પણ નાના પ્રશ્ન મોટા પ્રશ્ન દ્વારા વિષયનું જ્ઞાન દઢ કરે છે. અધ્યાપન પ્રક્રિયાની શિક્ષકના કાર્યની ત્રીજી પ્રક્રિયા એટલે Product એટલે નીપજ. શિક્ષક જે સામગ્રી સાથે જે વિષય ભણાવે છે. ત્યારે અંતમાં તે વિષયની સમજ બાળકોમાં કેળવે છે.

પાઠ શીખ્યા પછી શિક્ષક એવા પ્રશ્ન પૂછે છે જેથી વિદ્યાર્થીઓ શું શીખ્યા છે તેનું પુનરાવર્તન થાય છે. તે માટે શિક્ષક જે પ્રશ્ન પૂછે છે તે વિકલ્પોના પણ હોય છે. જેથી સહી જવાબ માટે વિદ્યાર્થીઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. જવાબ આપવાની પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થીઓ વારંવાર કરે એટલે રમતગમત દ્વારા પ્રશ્ન પૂછીને વિદ્યાર્થીઓનું કૌશલ્ય સ્તર જાણે છે. વિદ્યાર્થીઓ એકલા તેમજ જૂથમાં જવાબ આપવા તેમને પ્રોત્સાહીત કરે છે.

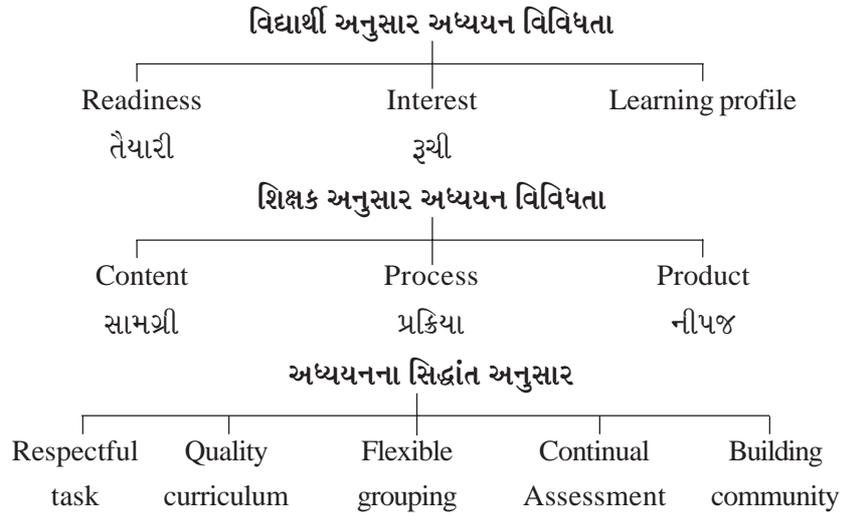
જાતે જવાબ શોધવાની અથવા યાદ કરવાની આવડત વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવવા માટે સ્વાધ્યાય દ્વારા પ્રેક્ટીસ આપે છે અને વિદ્યાર્થીઓનું મુલ્યાંકન પરીક્ષા દ્વારા કરે છે તેમજ તેની યોગ્ય નોંધ રાખે છે.

Learning Environment ભણાવવાનું વાતાવરણ વર્ગખંડ કે મૈદાન જ્યાં અધ્યયનની પ્રક્રિયા થાય છે ત્યાં વાતાવરણ પ્રકાશમય અને પ્રસન્ન હોવું જોઈએ. વર્ગમાં ઘોંઘાટ ન હોવો જોઈએ. શાંત વાતાવરણમાં અધ્યયનની પ્રક્રિયા સારી થાય છે અને ગ્રહણ પણ થઈ શકે છે.

શિક્ષકે આપેલા નિયમ અનુસાર વિદ્યાર્થીઓએ કાર્ય કરવું જોઈએ જ્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરે અથવા અન્ય વિદ્યાર્થીને સમજાવે ત્યારે વર્ગખંડના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ શાંતિથી પોતપોતાનું કામ કરે અથવા જૂથમાં કામ કરે તે પ્રમાણે શિક્ષક સૂચના આપે છે જેથી વર્ગ કાબૂમાં રાખવાની પ્રક્રિયા શિક્ષક કરે છે. વિદ્યાર્થીઓનું યોગ્ય મૂલ્ય માપન કરીને યોગ્ય નોંધ રાખે છે.

વર્ગમાં જ્યાં શિક્ષક ભણાવે છે ત્યાં પ્રકાશ વધારે પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે શિક્ષકને જોઈ શકે વર્ગખંડની યોગ્ય સાફ સફાઈ સમયસર હોવી જોઈએ. વર્ગખંડમાં પંખા બેસવાની વ્યવસ્થિત જગ્યાઓ હોવી જોઈએ. વર્ગખંડમાં અધ્યાપન કરતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ તરફ શિક્ષકને હરવાફરવા જગ્યા હોવી જોઈએ.

ઉપરોક્ત માહિતીના આધારે અધ્યયન વિવિધતા શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને અધ્યયનના સિદ્ધાંત અનુસાર નીચે પ્રમાણે બતાવી શકાય છે.

4.4 એકમનો સારાંશ

અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં શામીલ થનારા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો કેવી રીતે કાર્ય કરે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં બૌદ્ધિક કૌશલ્યનું વિકાસ શિક્ષક કેવી રીતે કરે છે તે માટે શિક્ષક સામગ્રી, પ્રક્રિયા અને નીપજનો ઉપયોગ કરે છે.

4.5 સહમધ્યસ્થ અધ્યયન

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં સંમલીત અધ્યયનમાં વિકલાંગો માટેની સહઅધ્યયન અભિગમ શું છે તે સમજાવવાના પ્રયત્ન કર્યો છે. અને સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અલગ અલગ વિકલાંગોને કઈ રીતે ઉપયોગી છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરીશું

4.6 હેતુઓ

આ એકમના વાચનબાદ સહમધ્યસ્થ અધ્યયન વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.

સહમધ્યસ્થ અધ્યયનના પ્રકાર જાણશો.

4.7 Peer Mediated Instructions (PMI) Class Wide Peer Tutoring, Peer Assisted Learning Strategies

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન : વર્ગવાર સહશિક્ષણ સહપાઠી સહાય શિક્ષણ વ્યુહરચના

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન એટલે શું ?

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અભિગમ

આ વિશિષ્ટ અધ્યયનનાં અભિગમમાં સહપાઠી વિશિષ્ટ બાળકને અધ્યયન વર્તન અને સામાજિક કૌશલ્ય હાંસિલ કરવા પ્રશિક્ષણમાં સહાય કરે છે.

2009માં Chan et al ના સંશોધન પ્રબંધ “ઓટીઝમ અભિગમમાં સહપાઠીઓનો સહકાર ઓટીઝમના વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનમાં સહાયરૂપ થાય છે. વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીઓના સામાન્ય હસ્તક્ષેપમાં તેના સહપાઠીઓ સાથેની સામાજિક ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા વધારે હતી. સહપાઠીઓ વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીઓને રમતોમાં, શારીરિક વિકાસ કૌશલ્યમાં અને વાતચીતમાં બોલીને પ્રોત્સાહીત કરે છે. જેથી વિશિષ્ટ બાળક પતાનો” વારો લેવાની પ્રક્રિયા અને વહેંચવાનો કૌશલ્ય અથવા ભાગ લેવાનું કૌશલ્ય શીખે છે. Moderate થી Severe વિકલાંગતાના બાળકોને આ પ્રકારે અધ્યયન કરવામાં આવે છે.

સહમધ્યક અધ્યયન અભિગમ વર્ગખંડમાં સંબંધિત ચિત્રકામની પ્રવૃત્તિઓમાં અને હોટેલ અથવા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ અધ્યયનમાં મદદરૂપ થાય છે. આ અભિગમના કારણે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ શૈક્ષણિક સહીત વર્તુણક, પ્રતિભાવ અને વાતચીત કરવામાં અસરકારક વિકાસ કરે છે.

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અભિગમમાં વિકલાંગ વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત પૂરી કરવા પણ સહઅધ્યાયી વર્ગખંડમાં મદદ કરે છે.

સહમધ્યસ્થ અધ્યયનની અસરકારકતા

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અભિગમ તૈયાર કરવું અને તેને વર્ગખંડમાં યોગ્ય રીતે લાગુ કરવામાં તેની અસરકારકતા છે. આ અભિગમ વિકલાંગો માટે વર્ગખંડમાં તેમના અધ્યયનમાં અને સામાજિકકરણમાં લાગુ કરવામાં આવે છે. વિકલાંગોને તેમના સહઅધ્યાયી સાથે અધ્યયન કરતી વખતે તેમની મદદ દ્વારા ભણવાની તક આપવામાં આવે આ અભિગમ મંદબુદ્ધિ બાળકો, ઓટીધડમના બાળકો અને અટેંશન ડેફીસીટ હાઈપર એક્ટીવ ડિસઓર્ડર (ADHD) ના બાળકો સાથે લાગુ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ પણ આ અભિગમના કારણે એકબીજાના સહઅધ્યાયીઓ પ્રત્યે વલણ બદલી અને અપેક્ષાઓ બદલાવ લાવે છે. વર્ગખંડમાં સહઅધ્યાયી એકબીજા સાથે ભાગીદારી કરે છે. અને એકબીજાના વર્તનમાં બદલાવ કરીને અધ્યયનમાં એકબીજાને આધાર આપે છે. સહઅધ્યાયીના યોગ્ય વર્તનના કારણે વિકલાંગ બાળકની વર્તન સમસ્યા દૂર કરવા મદદ થાય છે.

Types of Permediated Support Strategies

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અભિગમના પ્રકાર

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અભિગમ આ હસ્તક્ષેપનો અભિગમ છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે.

- (1) વર્ગવાર સહશિક્ષણ (Class room wide peer tutoring)
 - (2) સહપાઠી સહાય શિક્ષણ વ્યૂહરચના (Peer Support Arrangements or Peer Assisted Learning Strategies)
 - (3) Lunch bunches
- (1) વર્ગવાર સહશિક્ષણ (Class room wide peer tutoring) (CWPT)

આ પ્રકારના અધ્યયનમાં વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓના વિજ્ઞાતિય જૂથ બનાવવામાં આવે છે. આ જૂથમાં એક સૌથી વધારે હોશિયાર વિદ્યાર્થી, એક મધ્યમ હોશિયાર વિદ્યાર્થી એક નબળું પ્રદર્શન કરનારો વિદ્યાર્થીઓ અને એક વિકલાંગ વિદ્યાર્થી હોય છે. આ પ્રકારના જૂથના કારણે જૂથમાં યોગ્ય પૂરકજ્ઞાન મેળવવું ઉચ્ચસ્તર હાસીલ કરવું અને સહયોગી હેતુ સાધ્ય થાય છે.

શિક્ષક જૂથના વિદ્યાર્થીઓને એકબીજાને મદદ કરવાનો આદેશ અથવા સુચના આપે છે. જૂથના વિદ્યાર્થીઓ સમસ્યાઓ ઉકેલવા અથવા સામગ્રીને સમજવા માટે દરેક જણ એકબીજાને શિક્ષક બનીને મદદ કરે છે. આ પ્રકારના અધ્યયન દ્વારા જૂથમાં શૈક્ષણિક કુશળતા ઝડપથી સંપાદન થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ એકબીજા સાથે આદાનપ્રદાન કરે છે અને એકબીજાને તક આપે છે.

આ પ્રકારનું વર્ગખંડ અધ્યયન વિદ્યાર્થીઓને ગણિત, ભાષા વિષયમાં મદદરૂપ થાય છે. ગણિતમાં ઘડીયા મોઢે કરવું અને કરાવવું, દાખલામાં નબળા વિદ્યાર્થીને સમજાવવું. વાચનમાં મદદ કરવી, અંગ્રેજીના સ્પેલીંગ મોઢે કરવામાં, શબ્દભંડોળ વધારવા મદદરૂપ થાય છે.

- (2) સહપાઠી સહાય શિક્ષણ વ્યૂહરચના (Peer Assisted Learning Strategies (PALS))

આ પ્રકારના વ્યૂહરચનામાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓનું મુલ્યાંકન કરીને નબળા અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓની જોડી બનાવે છે. વર્ગમાં પણ બન્ને જણ સાથે જે બેસે છે. શિક્ષકે આપેલા પ્રવૃત્તિમાં નબળા અથવા વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હોશિયાર વિદ્યાર્થી કાર્ય કરે છે. શિક્ષકના સુચનાઓ પ્રમાણે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને વાચન, લેખનમાં મદદ કરે છે અને તાત્કાલીક સુધારાત્મક પ્રતિસાદ મેળવે છે. સહઅધ્યાયી / સહપાઠી શિક્ષકના સુચનાઓનું પુનરાવર્તન કરે છે. એટલે નબળા અથવા વિકલાંગ વિદ્યાર્થી સહપાઠીના સુચનાઓનું અમલ કરે છે. સહપાઠી સહાય શિક્ષણ વ્યૂહરચના વર્ગમાં થોડા થોડા સમય માટે કરવામાં આવે છે. જેમાં સમય અનુસાર સહપાઠી નબળા વિદ્યાર્થીને લખવાની, વાચનની પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરે છે તેની ભૂલ સુધારે છે.

- (3) Lunch Branch (LB)

જમવાના સમયે વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને વર્ગના અધ્યયનમાં સહપાઠી જેટલી મદદ કરે છે. તેટલી જ મદદ સ્કૂલમાં જમવાના સમયે સહઅધ્યાયી કરે છે. જમવાના સમયે લાઈનમાં કિચન અથવા હાથ ધોવા જવું- પોતાની થાળી લઈને ટેબલ પાસે બેસવું. અને ખાવું આ પ્રક્રિયાઓ અન્ય વિદ્યાર્થીઓને જોઈને વિકલાંગ બાળક શીખે છે. તેમજ એકબીજાનો સહકાર કરવું સ્વચ્છતા જાળવવી, પોતાનો વારો આવે ત્યારે વસ્તુ લેવી વગેરે કૌશલ્ય ખાવાના સમયે પણ બાળક શીખે છે.

સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અમલીકરણના પગલાઓ

અમલીકરણના પગલાઓ

1. Planning Support in Context

આયોજન સંદર્ભમાં વાતાવરણ ઉભું કરવું

2. Selecting Peer

સહ અધ્યાયીઓની પસંદગી

3. Preparing Peers

સહઅધ્યાયીઓની તૈયારી

Step - 4 Monitoring and providing feedback to peers

સહઅધ્યાયીઓ પર ધ્યાન આપવું અને તેમના વિશે અભિપ્રાય પૂરો પાડવું

Step - 1 સહમધ્યસ્થ અધ્યયનમાં વિકલાંગ બાળક અને સહપાઠી એકબીજા સાથે કાર્ય કરવા માટે તે પ્રમાણે આયોજન કરવું પડે છે. અથવા વાતાવરણ ઊભું કરવું પડે છે. જેથી વિકલાંગ બાળક સહપાઠીની મદદ લેવાનું વિચાર કરે અથવા સહપાઠીને પણ વિકલાંગને મદદ કરવાની ઈચ્છા થાય.

Step - 2 સહઅધ્યાયીની પસંદગી

- (1) સહપાઠી વિકલાંગ બાળકના ઉંમરનો અથવા તેનાથી થોડો મોટો હોવો જોઈએ.
- (2) વિકલાંગ બાળકે સહઅધ્યાયીના સુચનાઓને અનુસરવું જોઈએ.
- (3) સહઅધ્યાયીઓ પાસે સામાજિક કૌશલ્ય અને આંતરવૈયક્તિક (Interpersonal) કૌશલ્ય હોવું જોઈએ.

(10) વિકલાંગતાના આધારીત સહઅધ્યાયીઓની પસંદગી હોવી.

III Preparing Peer સહઅધ્યાયીની તૈયારી

શિક્ષક સહઅધ્યાયીને વિકલાંગ બાળકની ક્ષમતા અનુસાર પ્રશિક્ષણ આપવું જોઈએ. જેથી તે વિકલાંગ બાળકને સુચનાઓ સમજાવી છે.

III Monitoring & Providing feedback to peers

સહપાઠી જ્યારે વિકલાંગ વિદ્યાર્થી સાથે કામ શરૂ કરે છે. ત્યારે વિકલાંગ વિદ્યાર્થી ધીરે ધીરે સાથે હળીમળીને કાર્ય કરવા જોઈએ. અને વિકલાંગ વિદ્યાર્થી કેવું કામ કરે છે તે વિશે શિક્ષક તેમજ સહઅધ્યાયીઓ ધ્યાન આપે અને મંતવ્ય કરે છે.

એકમનો સારાંશ

વિકલાંગ બાળકને બૌદ્ધિક, સામાજિક અને વર્તન કૌશલ્ય હાંસીલ કરવા સહમધ્યસ્થ અધ્યયન આયોજન કરવું જરૂરી છે.

- ◆ સહમધ્યસ્થ અધ્યયનના પ્રકાર
- ◆ સહમધ્યસ્થ અધ્યયન અમલીકરણના પગલાઓ
તમારી પ્રગતિ ચકાસો / ચર્ચા માટેના મુદ્દા સહમધ્યસ્થ અધ્યયનની વ્યાખ્યા / અર્થની ચર્ચા કરો.
CWPT અને PALS ફરક સમજાવો.

સ્વાધ્યાય

માનસિક ક્ષતિ અને ઓટીઝમના બાળકોને સહપાઠીઓ કેવી રીતે મદદ કરી શકે તેના ઉદાહરણ તમારા અનુભવ દ્વારા જણાવો.

4.8 માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી (ICT - Information & Communication Technology)

પ્રસ્તાવના :

વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને સમાજમાં સફળ જીવન જીવવા માટે તૈયાર કરવા આધુનિક યુગ પ્રમાણે તેના આધુનિક તંત્રજ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ બધી જ પ્રવૃત્તિમાં થવો જરૂરી છે. અધ્યયન અને અધ્યયનમાં સામાન્ય બાળકોના આધુનિક સ્કૂલોમાં માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે.

વિકલાંગ વિદ્યાર્થી જ્યારે સંમલીત શિક્ષણમાં સામાન્ય બાળકો સાથે ભણે છે ત્યારે તેમની પ્રમાણે આધુનિક તંત્રજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં સક્ષમ બનવો જોઈએ. સંમલીત શિક્ષણમાં લવચોક વાતાવરણના કારણે બાળકને અનુરૂપ શિક્ષણ અને તેની સાથે આધુનિક માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવાથી અધ્યયન સરળ બને છે.

આધુનિક યુગમાં મોબાઈલ, ટેલીફોન, લેપટોપ, કોમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટ કેલ્ક્યુલેટર આ બધા સાધનો માહિતી અને સંચારના સહજ મળનારા સાધનો છે. આ સાધનો દ્વારા માનવીય જીવન સરળ બન્યું છે. એકબીજા સાથે કોઈપણ સમયે સંપર્ક કરવું સહેલું બન્યું છે.

Email, Whatsapp દ્વારા મેસજ કરવું આ સામાન્ય બાબત થઈ છે.

માહિતી ટેકનોલોજીની ક્રાંતિ અંતરને નાબૂદ કરે છે. વિકલાંગોને ગતિશીલ બનાવવું હોય તો તેમના જીવનમાં માહિતી ટેકનોલોજીના સાધનોનો વપરાશ સહજતાથી અધ્યયન તેમજ જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં થવું જરૂરી છે. અને આ માહિતી ટેકનોલોજી તેમજ સંચારક ટેકનોલોજી તેમને આર્થિક નિર્ભર બનાવશે.

હેતુઓ

આ એકમના વાચન બાદ તમે માહિતી અને સંચારનો ઉપયોગ વિકલાંગોને કેવી રીતે થાય છે તે પ્રાપ્ત કરશો.

- ICT ના અવરોધો

- ICT ના વિવિધ ઉપયોગ

ICT એટલે શું ?

ICT = Information & Communication Technologies

માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી

નવા શૈક્ષણિક નીતિના આધારીત વિકલાંગોને પરંપરાગત રીત થી જ શીખવાડવું જોઈએ. આ વિચારમાં બદલાવ લાવીને ન્યાયપૂર્ણ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. સમાજનું યોગ્ય વર્તન, ભૌતિક અને માળખાકીય અવરોધો દૂર કરીને શૈક્ષણિક પદ્ધતિમાં અમુલાગ્ર બદલ કરીને વિકલાંગોને શિક્ષણ મળવું જોઈએ જેથી તે વિકલાંગ પોતાની પૂર્ણ ક્ષમતા સુધી પહોંચે. તે માટે તેમની માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. આ સહલતના કારણે વિકલાંગ પણ સમાજમાં ઉત્પાદક અને સંકલીત સભ્ય બની શકશે. આ નીતિના કારણે વિકલાંગોના શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વિકાસ થશે અને ITC આઈટીસીના ઉપયોગ દ્વારા રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક પદ્ધતિ માટે વ્યાપક નીતિઓ ઘડશે.

બધાજ વિદ્યાર્થીઓને તેમના લિંગ, જાતિ, રંગ, વંશીય અથવા સામાજિક ઉદ્ગમ સ્થાનના અનુવંશીક લક્ષણોના, ધર્મના રાષ્ટ્રીય લઘુમતી સભ્યપદના અલગ અલગ ભાષાના, અપંગત્વના હોય તો પણ તેમને શિક્ષણ મેળવવાની સમાન તક હોય એ રાષ્ટ્રીય અધિકાર છે. એટલે વિકલાંગોને પણ સમાજનું અભિન્ન ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત અધિકારને જ્યારે માન્યતા આપવામાં આવી ત્યારે 'સમાવેશ' (Integration ઈન્ટીગ્રેશન) ના ખ્યાલનો ઉદય થયો અને ધીરે ધીરે સંકલન અથવા સંમલન Inclusion નો વિચાર આવ્યો.

ICT આઈટીસી એક માધ્યમ છે. જે દ્વારા વિકલાંગ વ્યક્તિ અભ્યાસ કરતી વખતે સહાયક અને શક્તિશાળી સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ કે હાથમાં પેન્સિલ ન પકડી શકે એવી વ્યક્તિ આંગળીઓના કારણે શૈક્ષણિક વિચાર વ્યક્ત કરી શકતી નથી. પરંતુ વિશિષ્ટ કંમ્પ્યુટર દ્વારા જે બોલેલું લખી શકે અથવા સહાયક લેખનીક ના મદદ દ્વારા ઝડપી લખી શકે ગણતરીમાં ભૂલ મોટા મોટા દાખલાઓ કેલ્ક્યુલેટરના સહાયથી જવાબ લાવી શકે અને વિકલાંગોને શિક્ષણમાં આવનારા અવરોધો દૂર કરીને શૈક્ષણિક સિદ્ધી મેળવી શકે છે.

ICT ના અવરોધ

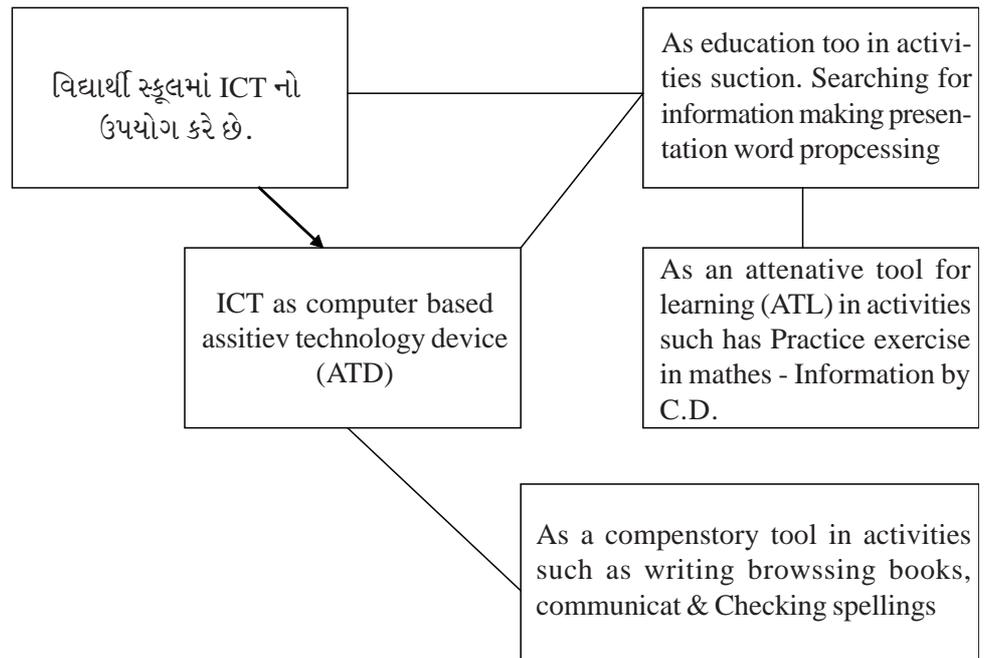
- (1) શિક્ષકનું પૂરતું જ્ઞાન ને અયોગ્ય ટેકનોલોજી વાપર
- (2) ICT નું યોગ્ય ટ્રેનિંગ સમયનો અભાવ
- (3) વિકલાંગ સાથેનું વલણ

ICT ના યોગ્ય વાપર માટે ત્રણ મુખ્ય અવરોધ - જેમ કે શિક્ષકોને સામનો અભાવ, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિશે અપૂરતું જ્ઞાન અને અયોગ્ય ટેકનોલોજી વાપરવી ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ અને તે માટે શિક્ષકોને ટેકનોલોજીના વાપર માટે અને જરૂરિયાત માટે માહિતીસભર કાર્યક્રમનું આયોજન થવું જોઈએ. જેમ કે જે શિક્ષકો વિકલાંગ બાળકો સાથે સંકલીત પણ કામ કરે છે. તેમને સપોર્ટીવ સુપર્ટીવ એટલે (મદદગાર) સ્ટાફ માનીને ચાલુકાર્યમાં વિશિષ્ટ સાધનોનો ઉપયોગ વિશેની માહિતી અને ટ્રેનિંગ (પ્રશિક્ષણ) આપવું જોઈએ. અત્યારે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં ઈ-લર્નિંગ માટે સોફ્ટવેર ઉત્પાદનો ઝડપથી વિકસિત થાય છે. તે કારણે વિદ્યાર્થીઓ વધુ કાર્યક્ષમ બને છે. અને સંમલીત થનારૂ બાળક અસરકારક રીતે ટેકનોલોજી અને (ઈન્ફરમેશન) માહિતીના સાધનોના ઉપયોગથી શિક્ષણ પ્રક્રિયા જટીલ અને અસરકારક બને છે.

ઉદા.

- (1) જેમ કે શ્રવણ બંધિત અથવા બંધીર વ્યક્તિઓની શ્રવણ અભાવના કારણે અવાજ અને ઉચ્ચાર સમજવા માટે વિશિષ્ટ સોફ્ટવેરમાં અસરકારક ચિત્ર દ્વારા તેમના ક્રિયાઓનો પ્રતિભાવ કોમ્પ્યુટરમાં દેખાય છે. જેથી બંધીર બાળક ઉચ્ચાર અને અવાજ પર સાંભળ્યા વગર કાબુ મેળવી શકે છે.
- (2) અલ્પ દ્રષ્ટીવાળા વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ કે બ્રેલ લીપીની ચોપડીઓના બદલે મોટા અક્ષરો કોમ્પ્યુટરમાં બતાવવાના કારણે તે વાચી શકે છે. અને સંપૂર્ણ અંધ વિદ્યાર્થીઓ ચોપડીઓ કોમ્પ્યુટરમાંથી ચોપડીના પાઠ બોલી શકે તેવા સોફ્ટવેર દ્વારા સાંભળીને શૈક્ષણિક વિકાસ કરી શકે છે.
- (3) શારીરિક વિકલાંગ વ્યક્તિ તેમજ દ્રષ્ટિ ખામી ધરાવતી વ્યક્તિ માટે અલગ પ્રકારના વૈકલ્પિક ઉપકરણો જેમ કે હાથ ન ચલાવી શકે તેમના માટે પગથી ચલાવાનું માઉસ અને કી બોર્ડનો ઉપયોગ કરીને શૈક્ષણિક પ્રગતિ કરી શકે છે.

ICT ના વિવિધ ઉપયોગ

કમ્પ્યુટર એક માહિતી અને ટેકનોલોજીનું બહુમુખી સાધન છે.

અધ્યયન સાધન તરીકે (Computer As Education Tool)

ભણવામાં વિષયની માહિતી મેળવવા માટે કોમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરી શકે તેમજ પોતાના વિચાર કહેવા અથવા વિષય અનુસાર રજૂઆત કરવા માટે, અને નવા અર્થ શોધવું અને શબ્દ ભંડોળ તેમજ નવી ભાષા નવી માહિતી કોમ્પ્યુટર દ્વારા અધ્યયનમાં કરે છે. જેમાં નેટવર્કનો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે.

Computer as an alternative tool

કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ વૈકલ્પિક સાધન તરીકે વિકલાંગ બાળકને જો હાથ દ્વારા અક્ષર લખવામાં તકલીફ હોય Learning disabled - Dysgraphia ડિસગ્રાફીયાના બાળકો કોમ્પ્યુટરથી એક એક અક્ષર દબાવીને શબ્દ અને વાક્ય લખી શકે છે. તેમજ કોમ્પ્યુટર અથવા Tablet ના Application એપ્લિકેશન અથવા Software સોફ્ટવેર દ્વારા ઓટીસ્ટીક અથવા મંદબુદ્ધિ બાળકો પોતાની જરૂરિયાત કહેવા માટે ચિત્ર ધારણ દબાવીને લાવી શકે છે. તેમજ કેલ્ક્યુલેટર દ્વારા ગણિતના દાખલા તેમજ હિસાબ કરી શકે છે. વિષયનું અધ્યયન કરવા માટે C.D. દ્વારા કરી શકે છે. તેમજ પ્રેક્ટીસ કરવા માટે પણ કોમ્પ્યુટરના ઉપયોગ કરી શકે છે.

કોમ્પ્યુટર વળતરનું સાધન તરીકે (Computer as Compensatory tool)

કોમ્પ્યુટર દ્વારા email મોકલીને અથવા skype જેવા ટેકનોલોજી દ્વારા વિડીઓ કોન્ફરન્સથી દૂરના લોકો સાથે સંપર્ક કરી શકે છે. પોતાના વિચારો અથવા બનાવેલી વસ્તુઓની નેટ દ્વારા લે વેચ કરી શકે પોતાના માટે વસ્તુઓ મંગાવતી અને બેન્કીંગના વ્યવહારો કોમ્પ્યુટર દ્વારા કરી શકે છે. જેથી તેને વળતર મળી શકે. મોબાઈલ દ્વારા પોતાના મિત્ર સાથે સંપર્ક લખીને બોલીને કરી શકે છે. આધુનિક મોબાઈલ દ્વારા બેન્કીંગની જાણકારી મેળવે તેમજ પૈસાની લેવડદેવડ કરી શકે છે.

Computer based Assistive Technology

કમ્પ્યુટર દ્વારા નિયંત્રીત સહાયક ટેકનોલોજીના સાધનોનો ઉપયોગ વિકલાંગ કરી શકે છે. જેમ કે સ્વયંચલીન વ્હીલચેર, વહાનમાં અથવા અવયવ માટે સહાયક હલનચલન સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જેમ કે રોબોટીક લીમ્બસ આધુનિક માહિતી અને ટેકનોલોજી દ્વારા વિકલાંગો શીખવાડી શકાય છે.

એકમનો સારાંશ

- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ પણ આધુનિક માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને સફળ થઈ શકે છે.
- ◆ આધુનિક માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી દ્વારા જ્ઞાનાત્મક અને આર્થિક સામાજિક વિકાસ થઈ શકે છે.
- ◆ વિકલાંગો માટે પણ માહિતી અને સંચાર
- ◆ ટેકનોલોજીથી જીવન સુધાર સફળ થઈ શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

ICT એટલે શું અને તેના ફાયદા સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સંમલીત શિક્ષણ

પ્રસ્તાવના :

શિક્ષક તરીકે તમે જાણો છો કે બધા બાળકો એકબીજાથી અલગ છે. ઉદા કઈ વિદ્યાર્થીઓ ધીમે ધીમે ભણે છે અને કઈ ઝડપથી ભણે છે. કઈ વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે વધારે મદદ અને માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત લાગે પરંતુ કઈ જાતે જ ભણે છે. બાળકનું વ્યક્તિત્વ તૈયાર થવા શૈક્ષણિક વિકાસ સાથે સામાજિક વિકાસનો મોટો ફાળો છે.

વિકલાંગ બાળકોને પણ તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે શિક્ષણ આનંદી વાતાવરણમાં મળે જેથી તેઓ જીવનનો લાભ લઈ શકે એ જ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય છે. પહેલા વિકલાંગ બાળકોને વિશિષ્ટ / શિક્ષણની સુવિધા ફક્ત વિશિષ્ટ સ્કૂલમાં મળતી હતી વિશિષ્ટ સ્કૂલ તેમના વિકલાંગતા અનુસાર વિશિષ્ટ શિક્ષક દ્વારા વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક સુવિધા પુરી પાડતા હતા.

વિશિષ્ટ સ્કૂલમાં અલગતાથી ભણવાના કારણે સમાજથી પણ તેઓ અલગ પાડતા હતા. સમાજમાં સમાવિષ્ટ કરવા માટે “વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય બાળકો સાથે શિક્ષણની સુવિધા મળે” આ વિચારધારા દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમમાં બદલાવ આવ્યો વિકલાંગો વિશે કડૂણા માનવતા અને સહાભૂતિની વિચારધારા બદલીને વિકલાંગોને આધાર આપવું તેમજ તેમને સમાજમાં સમાવિષ્ટ યોગ્ય તક આપવી જોઈએ આ નવા વિચારો સમાજમાં નિર્માણ થયા. ભારતની હજાર કરોડની આબાદીમાં વીસ કરોડ વિકલાંગોને વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂરિયાત છે. પરંતુ વીસ કરોડ વિકલાંગોમાં જ પાંચ ટકકાથી ઓછા વિકલાંગ બાળકો શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે. તેમાંથી 40% વિકલાંગ બાળકો પાંચવર્ષ સુધી મૂળભૂત શિક્ષણ પૂર્ણ કરી શકતા નથી અને સંવિધાન પ્રમાણે ફરજિયાત શિક્ષણના ઉમ્મર (14 વર્ષ) સુધી 20% બાળકો શિક્ષણ પૂર્ણ કરી નથી શકતા.

આ વાસ્તવિકતાના આધારિત વિકલાંગોના શૈક્ષણિક પદ્ધતિમાં અમુલાગ્ર બદલાવ આવ્યો

સંકલીત શિક્ષણ યોજના

PWD Act પ્રથમ સંકલીત શિક્ષણ યોજના આવી જેમાં વિકલાંગ બાળક પ્રારંભિક શિક્ષણની વિશિષ્ટ સ્કૂલમાં થઈને પછી તે સામાન્ય સ્કૂલમાં દાખલ થાય છે. એટલે વિકલાંગ બાળકનો પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ વિશિષ્ટ સ્કૂલમાં થાય છે અને પછી તે સામાન્ય બાળકો સાથે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમમાં સંકલિત થાય છે. બાળકની વિકલાંગતા અને ક્ષમતા ધ્યાનમાં લેતા સંકલીત શિક્ષણમાં વિકલાંગ બાળક ફક્ત અભ્યાસની પ્રવૃત્તિઓ અને અભ્યાસોત્તર વિષય અને કાર્યક્રમમાં સામાન્ય બાળકો સાથે શામિલ થાય છે જેમ કે ગેમ, રમત, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ. આ બાળકોને રિસોર્સ રૂમમાં રિસોર્સ શિક્ષક અભ્યાસક્રમના વિષય ભણાવે છે.

Inclusive education - Inclusion ઈન્કલુઝન એટલે સંમલીત એટલે જ્યારે સ્કૂલ બાળકની ક્ષમતા અનુસાર કાર્ય કરે છે. વિકલાંગ બાળકો તેમના જ ઉંમરના સામાન્ય બાળકો સાથે નજદીકના અંતરની સ્કૂલમાં ભણે છે. અથવા અવ્યયન કરે છે. સંમલીત પ્રક્રિયામાં સ્કૂલ પોતાના સાધનોમાં બદલાવ કરીને વિકલાંગ બાળકની શૈક્ષણિક જરૂરિયાત, શારીરિક જરૂરિયાત અને ભાવનીક જરૂરિયાત પૂર્ણ કરે છે. સંમલીત અધ્યયનશિક્ષણ સંકલીત અધ્યયનશિક્ષણ કરતા જુદું છે.

Types of Education

અધ્યયનના પ્રકાર

Regular	Special	Inclusive
સામાન્ય	વિશિષ્ટ	સંમલીત
અધ્યયન	વિકલાંગતાની	વિકલાંગ બાળકોએ
	જરૂરી અનુસાર	સામાન્ય સ્કૂલના
	અધ્યયનન વ્યવસ્થા	વાતાવરણમાં
સામાન્ય સ્કૂલમાં		સમાવેશ કરવા માટે
માધ્યમિક સ્તરનું		વિકલાંગતા પ્રમાણે
શિક્ષણ આપવામાં	Intergrated	મદદરૂપ સેવા
આવે છે.	સંકલીત	સાથે સામાન્ય
	સામાન્ય અને	સ્કૂલ કાર્ય કરે છે.
	વિશિષ્ટ અધ્યયન	
	એકબીજામાં	
	સામાન્ય વાતા-	
	વરણમાં ભળે છે.	

સંમલીત શૈક્ષણિક અધ્યયનમાં વિકલાંગ બાળકની જરૂરિયાત અને અપેક્ષાના ઘટકોને આવરી લેવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટ શિક્ષણનો વિકાસ ધીમે ધીમે પરંતુ સ્થિર છે. 1900 પહેલા વિકલાંગ બાળકોની સંસ્થાઓ દાતાઓ અને મિશનરી લોકો ચલાવતા હતા. એ જમાનામાં દાનધર્મની ભાવના હેઠળ વિકલાંગ બાળકોની સારસંભાળ થતી હતી. પરંતુ વિકલાંગ બાળકો સમાજથી અલગ પડતા હતા 1947ના સ્વતંત્રતા પછી 'માનવિય હક્ક'ના વિચારધારા હેઠળ વિકલાંગ બાળકોને સંવિધાનમાં નાગરિકત્વ મળી ગયું શરૂઆતમાં વિશિષ્ટ સ્કૂલમાં જ આ બાળકોનું અધ્યયન આપવામાં આવતું હતું. પરંતુ અત્યારે 4 કરોડ વિકલાંગોની તુલનામાં ફક્ત 3500 વિશિષ્ટ સ્કૂલો કાર્યરત છે. 1974માં ભારત સરકારે સંકલીત શિક્ષણ યોજના લાગુ કરી પરંતુ 2000 સાલ સુધી આ યોજનાનો ફાયદો ફક્ત 90000 વિકલાંગ બાળકોને મળ્યો 2010 થી સર્વશિક્ષા અભિયાનમાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની યોજના બધા 14 વર્ષના બાળકો માટે લાગુ થઈ વિશિષ્ટ સ્કૂલોની સંખ્યા પણ હજી નિશ્ચિત નથી. કારણ કે બહુ સંખ્યા વિકલાંગ સ્કૂલો શહેરી વિભાગમાં જ છીએ. ગ્રામિણ વિકલાંગ બાળકોને પૂરતું ધ્યાન અને વિશિષ્ટ સેવા આધારીત શિક્ષણ મળતું નથી.

એશિયા પેસેફિક પ્રોગ્રામ ફોર એજ્યુકેશન અને ઈન્ફરમેશન વિકાસ જાપાન (નવેમ્બર 6-10-2000) માં એવું કહેવામાં આવ્યું કે ફક્ત 5% વિકલાંગ બાળકો સ્કૂલમાં દાખલ થાય છે. 40% વિકલાંગ બાળકો પ્રાથમિક કક્ષાનું 5 વર્ષનું પણ શિક્ષણ પૂરું કરી નથી શક્તા તેમજ 20% બાળકો આગળનું 3 વર્ષનું ફરજિયાત અધ્યયન પૂર્ણ કરતા નથી.

વધારે સંસ્થામાં સામાન્ય સ્કૂલો

થોડી સંકલીત સ્કૂલો

થોડી વિશિષ્ટ સ્કૂલો

4% વિકલાંગ બાળકો શિક્ષણ / અધ્યયન કરે છે. એવું મુખ્ય કમિશનર પર્સનવિથ ડિસએબીલીટી દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. સરકારે બધા જ બાળકોને શિક્ષણ મળે એ હેતુથી અનેક યોજનાઓ અને સહુલતો જાહેર કરી જેથી વિકલાંગોને સ્કોલરશિપ, ભથ્થા અને અનામત મળે. સમાન અધિકાર અને સમાનતક અને હકની જાળવણી વિકલાંગો માટે 1995માં PWD (The person with disability) પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો.

જેમાં તેમને

- ◆ સમાન તક
- ◆ અસરકારક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ
- ◆ મદદરૂપ સાધનો
- ◆ મદદરૂપ સેવાઓ
- ◆ ઉમ્મ સાથેના સહઅધ્યાયીઓ
- ◆ ઘર નજદીકની સ્કૂલ
- ◆ માતાપિતાનો સહકાર

સંમલીત શિક્ષણના પડકાર

ભારતમાં સંમલીત શૈક્ષણિક અધ્યયનની યોજના લાગુ થવામાં અવરોધ થનારા ઘટકો

1. વિકલાંગતા વિશે સામાજિક વલણ
2. વિકલાંગતા વિશેના જાગૃતિનો અભાવ
3. પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની અછત
4. અવરોધ મુક્ત વાતાવરણની અછત
5. અધ્યયન સામગ્રીની અછત
6. માતાપિતાનો પ્રતિકાર

Inclusion એટલે સમાવેશ અથવા સંમલિત થવું

સંમલિત થવું

સંમલીત અધ્યયન સફળ થવા માટેના ઘટકો

I - Infrastructure - ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર આધાર સામગ્રી અથવા આસપાસનું વાતાવરણ

N - National level policies - રાષ્ટ્રીય પાતળીની યોજનાઓ

C - Capacity Building - ક્ષમતાનો વિકાસ

L - Legislation Reforms - કાયદાકીય બનાવટ

U - Understanding - સમજવું

S - Sensitization - સંવેદનશીલતા

I - Initiative - પહેલ

O - Organization - સંસ્થા

N - Net working - એકબીજા સાથે જોડાણ

I - Infrastructure : વિકલાંગ બાળકના આસપાસનું વાતાવરણ અવરોધમુક્ત રાખવું

N - National Level Policies - સંમલીત શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ ફાયદા વધારામાં વધારે પ્રમાણમાં લાગુ થવું જોઈએ. જેમ કે

D.P.E.P. = District Primary Educational Programme

જીલ્લા પ્રાથમિક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ

Sarvas Shiksha Abhiyan - સર્વ શિક્ષા અભિયાન

U.N.D.P. Project - United Nations Development Programme Project

યુનાઈટેડ નેશન્સ ડેવલોપમેન્ટ પ્રોગ્રામ પ્રોજેક્ટ

Move Policies to implement inclusive education - સંમલીત શૈક્ષણિક અધ્યયન લાગુ કરવા માટે અન્ય યોજનાઓ

C - Capacity building

વિકલાંગ બાળકના ક્ષમતાઓનું નિર્માણ કરવું એ સંમલીત શિક્ષણમાં જરૂરી છે. દરેક વ્યક્તિના યોગ્યતાનો વિકાસ માટે શિક્ષક, સંબંધીત સરકારી અધિકારીઓ જે યોજનાઓ બનાવે છે, સ્કૂલ / કોલેજ વ્યવસ્થાપન મંડળ વિકલાંગ તેમજ સામાન્ય બાળકના માતાપિતાઓ, સહઅધ્યાયી અને સમાજ શામીલ હોય છે. શિક્ષકે અભ્યાસક્રમના પાઠનું એડેપ્ટેશન Adaptation અનુકુલ સંક્ષિપ્ત પાઠ અને બાળકની અભ્યાસક્રમ સમજવાની તૈયારીનું કૌશલ્ય વિકાસ કરવામાં ઉત્તમ હોવો જોઈએ. વધારે ટ્રેનિંગ કાર્યક્રમ બનાવીને લાગુ કરવા જોઈએ.

L - કાયદાકીય જોગવાઈઓ (Legislation Reforms)

PD Act (1995) માં વિકલાંગ બાળકના શૈક્ષણિક અધ્યયનમાં તેની જરૂરિયાત અને તેની માંગ પ્રમાણે સામાન્ય સ્કૂલમાં વાતાવરણમાં ઊભું કરવું જોઈએ.

U - Understanding - સમજવું

હકારાત્મક વલણ અને વિકલાંગ પ્રત્યે સાનુકુલતા તેમજ શૈક્ષણિક અધ્યયનમાં બદલાવની નીતિ હોવી જોઈએ.

S - Sencitization - સંવેદનશીલતા

વિકલાંગ બાળકના આસપાસના લોકો સંવેદનશીલ હોવા જોઈએ જેથી તે વિકલાંગની જરૂરિયાત પૂરી પાડી શકે જેમ કે વ્યવસ્થાપન, માતાપિતા, મુખ્યાધ્યાપક, શિક્ષકો સ્કૂલ બસના ડ્રાયવર અને આયા એ બાળકને મદદનું વાતાવરણ આપવું જોઈએ.

વ્યવસ્થાપને સુચિત કાર્યક્રમની અસરકારકતા સમજવી જોઈએ શિક્ષકે અસરકારક અભ્યાસક્રમનો વિકાસ કરીને તેને સમયસર લાગુ કરવું જોઈએ. સહઅધ્યાયીઓએ વિકલાંગોને સમજીને જૂથમાં સમાવેશ કરવા જોઈએ.

I - Initiative - પહેલ

દરેક બાબતમાં પહેલ જરૂરી છે.

O - Organization - સંસ્થા

દરેક બાળક સંમલીત શિક્ષણમાં ત્યારે શામીલ થાય જ્યારે તેના માટે વ્યવસ્થિત, સુનિયોજિત આયોજન સંસ્થા કરે

N - Net working of the following - એકબીજા સાથે સંપર્ક માટે જોડાણ

NGO s - એન્જોઓ સેવાભાવી સંસ્થાઓ

General Education - સામાન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ

Ministeries - મંત્રિમંડળ

Central Government - કેન્દ્ર સરકાર

State Government - રાજ્ય સરકાર

Existing Resources & Modules - સ્ત્રોત અને મોડેલની ઉપલબ્ધી

: રૂપરેખા :

- 5.1 પ્રસ્તાવના
- 5.2 ઉદ્દેશો
- 5.3 સમ્મિલિત શિક્ષણ માટેના સહભાગીઓ અને તેઓની ફરજો
- 5.4 સમ્મિલિત શિક્ષણ માટેની હિમાયત અને નેતૃત્વ
- 5.5 સમ્મિલીનીકરણ માટે પારિવારિક સહયોગ અને સહભાગીતા
- 5.6 સમ્મિલીનીકરણ માટે લોકસમુદાયની સહભાગીતા
- 5.7 સમ્મિલિત શિક્ષણ માટે સંસાધનો અને ગતિશીલતા
- 5.8 સારાંશ

5.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતની આઝાદી બાદ શૈક્ષણિક વિકાસ માટે સમયાંતરે જે તે સરકાર દ્વારા જુદા જુદા પંચોની રચના કરી શૈક્ષણિક નીતિઓ તૈયાર કરવામાં આવી. જેના પરિણામે રાષ્ટ્રની શાળાઓની સંખ્યામાં, માળખાકીય સુવિધાઓ, શિક્ષકોની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે પગલાં લેવામાં આવ્યાં જેમાં સરકારી શાળાઓની સાથે સાથે અનુદાનિત અને બીનઅનુદાનિત શાળાઓ શરૂ કરવા માટેની નીતિ અપનાવવામાં આવી જેના પરિણામે શિક્ષણનો પ્રસાર અને પ્રચાર વધવા લાગ્યો, આમ છતાં પણ સામાજિક, આર્થિક રીતે વંચિત સમુદાયના અને કન્યાઓ તેમજ વિકલાંગોના શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી નવી યોજનાઓ અને નીતિઓ તૈયાર કરવામાં આવી જેમ કે મધ્યાહન ભોજન, ગણવેશ, મફત પાઠ્ય પુસ્તકો, શિષ્યવૃત્તિ, વીમાયોજના અને અન્ય.

સરકારના પ્રયત્નો છતાં પણ અપવચય અને સ્થગિતતાની સાથે સાથે અંતરિયાળ વિસ્તારોના જેમાં ખાસ કરીને અલગ વિસ્તારના, છૂટાછવાયા વિસ્તારના, કાંઠા વિસ્તારના, છૂટા છવાયા વિસ્તારના, કાંઠા વિસ્તારના બાળકો જેમાં કન્યા શિક્ષણ અને વિકલાંગોના શિક્ષણમાં વધારા માટે તેમજ શિક્ષણની સમાન તક મળે તે માટે વિકલાંગતા ધારો, આર.સી.આઈ. એક્ટ, ચાઈલ્ડ લેબર એન્ડ પ્રોહીબીશન એક્ટની સાથે સાથે વર્ષ 2009માં શિક્ષણનો અધિકાર (આર.ટી.ઈ) કાયદો 2009 તૈયાર કરવામાં આવ્યો. જેમાં નીચેની મુખ્ય બાબતો જોવા મળે છે.

- (1) 6થી 14 વર્ષના બાળકોને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ
- (2) અસમાનતાના ધોરણે પ્રવેશે.

ભાષાકીય :

સંમિલિત શિક્ષણનો મૂળ આધાર ભાષાકીય અને બીન શાબ્દિક સાંકેતિક પ્રત્યાયન પર રહેલો છે. ભારત એ લોકશાહી અને વિવિધતાને વરેલ રાષ્ટ્ર હોવાથી ભારતમાં બોલીઓમાં અને ભાષામાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

કોઠારી શિક્ષણપંચ અને NCF (2005) માં કરવામાં આવેલ ભલામણો અન્વયે તેમજ હાલમાં લાગુ પડેલ RTE Act ની જોગવાઈઓ મુજબ બાળકોના શૈક્ષણિક, પ્રગતિ અને ગુણવત્તા માટે ભાષાને ખૂબ જ મહત્વના પરિબળ તરીકે સ્વીકારેલ છે.

વર્તનવાદી મનોવૈજ્ઞાનિકો વોટરના હલ, ગ્રામી ટેલિમેન, તેમજ વિકાસ વાદી વૈજ્ઞાનિક હર્લોકના મત પ્રમાણે બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે કૌટુંબિક વાતાવરણની સાથે સાથે પ્રાદેશિક બોલી અને ભાષા એ બાળકના વિકાસમાં માતાના દૂધ જેવું કામ કરે છે.

બાળકોમાં રહેલ વૈવિધ્ય અનુસાર બાળકોના શિક્ષણ માટે જુદી જુદી ભાષાઓનો વિનિયોગ વર્ગ વ્યવહાર દરમિયાન કરવો જરૂરી છે.

- (1) સામાન્ય બાળકો માટે પ્રાદેશિક ભાષાના શબ્દોનો ઉપયોગ
- (2) પ્રજ્ઞા ચક્ષુઓ માટે શ્રવણ મહાવરો પુરો પાડવો.
- (3) મુક બધિર બાળકો માટે સાંકેતિક ભાષાનો પ્રયોગ
- (4) બહુવિધ વિકલાંગતા બાળકો માટે પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને સંવેદનની પદ્ધતિ.
- (5) કમ્પ્યુટર અને ટેકનોલોજી પર આધારિત તથા સોફ્ટવેર અને સાધનોની મદદથી ટેક્સટાઈલ લર્નિંગ.
- (6) ગુણવત્તાલક્ષી બાળકેન્દ્ર શિક્ષણ પદ્ધતિ
- (7) સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ
- (8) માળખાકીય સુવિધાઓ
- (9) વિકલાંગ બાળકો માટે જરૂરી યોજનાઓ

સંમિલિત શિક્ષણ

અર્થ : સંમિલિત શિક્ષણ એટલે “વચકક્ષા મુજબના તમામ બાળકોને સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, જાતિગત, ભેદભાવ રાખ્યા વગર સમતાના ખ્યાલથી પ્રવેશ, બેઠક વર્ગશિક્ષણ, મૂલ્યાંકન,

સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી થવા માટે જરૂરિયાત મુજબ સમાન તક આપી સર્વાંગી વિકાસની નીતિ.”

સંકલ્પનાની સ્પષ્ટતા :

- ◆ શિક્ષણની સમાનતક
- ◆ જરૂરિયાત મુજબ સુવિધાઓ
- ◆ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ
- ◆ સમતાની દૃષ્ટિવાળું શિક્ષણ
- ◆ નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ
- ◆ સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન

સંમિલિત શિક્ષણ માટે સહયોગ અને સંકલન :

સંમિલિત શિક્ષણનો ખ્યાલએ ભારતીય સંવિધાનના નાગરિકતાના અધિકારો પૈકીનો એક અધિકાર છે. ભારત એ લોકશાહી દેશ હોવાથી કોઈપણ નીતિના અસરકારક અને સુચારું વ્યવહારું અમલ માટે લોકસમુદાયની સહભાગિતા અને સહયોગ મળવો ખૂબ જ આવશ્યક છે.

સંમિલિત શિક્ષણ એ લોકોના વલણ સાથે સંકળાયેલ ખ્યાલ છે. જેમાં સામાન્ય લોકોના વલણમાં પરિવર્તન લાવી તમામ બાળકો કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર પોતાની જરૂરિયાત અને ગતિ મુજબ શિક્ષણ મેળવે તે માટે જાતે સ્થાનિક સમુદાયનો સહયોગ જરૂરી છે.

5.2 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસને અંતે

- ◆ સંમેલિત શિક્ષણના સહભાગીઓની ફરતે જાણવા મળશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણની હિમાયત અને નેતૃત્વ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ સંમેલિકરણમાં પારિવહારિક સહયોગ અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ સંમેલિકરણમાં લોકભાગીદારીતા જાણી શકાશે.
- ◆ સંમેલિત શિક્ષણ માટેના સંસાધનોની માહિતી પ્રાપ્ત કરશે.

5.3 સંમિલિત શિક્ષણ પર સહભાગીત અને ફરજો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને લોક સહયોગ :

ભારતની સ્વતંત્રતા બાદ લોકોને મળવા પાત્ર જુદી જુદી યોજનાઓના લાભો માટે પંચાયતી રાજ્યની માળખાકીય તેમની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સિવાય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, શૈક્ષણિક સંકુલો અને સ્થાનિક ધાર્મિક, સામાજિક જૂથો દ્વારા પણ સમાજમાં શિક્ષણની પ્રચાર પ્રસાર અને વ્યાપ માટે ઘણા પ્રયત્નો કરેલ છે. સંમિલિત શિક્ષણ માટે નીચેની સંસ્થાઓનો સહયોગ અને સંકલન કરવું જરૂરી છે.

- (1) કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારની કાયદાકીય અને યોજનાકીય બાબતોના અમલીકરણમાં સરળતા, પારદર્શકતા અને સમય સૂચકતા
- (2) રાજ્ય સરકારની જિલ્લા - તાલુકા કક્ષાથી ગામ સુધીની જુદી જુદી અમલીકરણ પેટા માળખાકીય રચનામાં સંકલન અને સહયોગ
- (3) રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા વિભાગોની યોજનાઓનું સર્વગ્રાહી સંકલિત સ્વરૂપમાં પ્રચાર અને પ્રસાર દા.ત. આરોગ્ય વિભાગ, તબીબી બાબતોમાં
 - ◆ શિક્ષણ વિભાગ શાળા સંબંધિત સુવિધાઓ
 - ◆ સામાજિક ન્યાય વિભાગ જુદી જુદી યોજનાઓના લાભ.
 - ◆ ઉદ્યોગ અને શ્રમવિભાગ આર્થિકજી પુનઃ વસન

ઉપરોક્ત ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરકારના જુદા જુદા વિભાગોનું સંકલિત કાર્ય થાય તો

બાળકોને તેમની સામાજિક, આર્થિક, શારીરિક જરૂરિયાતો મુજબ જુદા જુદા લાભો આપી તેમનું શૈક્ષણિક પુનઃવસન સાથે સાથે આર્થિક સ્વાવલંબન પણ આપી શકાય.

ગ્રામ્ય અને શહેરી સ્તરે સંકલન

- (1) ગ્રામ્ય વિકાસ સમિતિ
- (2) શહેરી વિકાસ સમિતિ
- (3) શાળા વ્યવસ્થાપક સમિતિ
- (4) વાલી સમિતિ
- (5) શિક્ષક - વાલી સમિતિ
- (6) માતા-વાણી સમિતિ
- (7) ગ્રામ પંચાયત
- (8) ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિ
- (9) બાળ પરિષદ
- (10) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ

ગ્રામ્ય અને શહેરી સ્તરે જે તે સીમાંકન થયેલ વિસ્તારના તમામ બાળકોની ઓળખ. નામાંકન અને શિક્ષણ મળે તે માટે ઉપરોક્ત તમામ સમિતિઓએ ભેગા થઈ અને ગેપ- એનાલીસીસ કરી દા.ત. ગામનાં કુલ બાળકો પૈકી કેટલા ટકા બાળકો શાળામાં આવે છે, કુલ ટીકરીઓ પૈકી કેટલી ટીકરીઓનું શાળામાં નામાંકન થયું છે.

- ◆ ગામના કુલ વિકલાંગ બાળકો પૈકી કેટલાં બાળકો શાળામાં આવે છે.
- ◆ આ વર્ષે કેટલા બાળકો ડ્રોપ - આઉટ થયાં છે.
- ◆ બાળકો શાળાએ ન આવવાના કારણો શું છે.

ઉપરોક્ત બાબતોનું ગેપ એનાલીસીસ કરી તમામ બાળકો શાળામાં આવી શકે તે માટે “સંપૂર્ણ શાળા-વિકાસ યોજના” તૈયાર કરવી. અને તે માટે જરૂરી ફંડ અને લોક સહયોગ મેળવી સમય મર્યાદા તમામ બાળકોને લાભ મળે તે માટે જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સહયોગ મેળવી સમયાંતરે તેનું મૂલ્યાંકન કરવું.

5.4 સંમિલિત શિક્ષણ માટેની હિમાયત અને નેતૃત્વ :

ભારતની લોકશાહીનો મૂળ આધાર સર્વાંગી વિકાસના પાયા પર રચાયેલ છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રનો વિકાસદર અને વિકાસની દિશા તેના શિક્ષણ શિક્ષણનીતિ અને આ નીતિના અમલ માટે નેતૃત્વ પૂરું પાડનાર સંસ્થા કે વ્યક્તિના આધારે નક્કી થાય છે.

બી. કુપ્પુસ્વામી પોતાના પુસ્તક “Social Psychology” માં નેતૃત્વની માળખાકીય રચના અને સમાજ વિકાસ માટે નેતૃત્વના ગુણો અને શૈલીઓનું વર્ણન કર્યું છે.

ભારત લોકશાહી દેશ હોવાથી શૈક્ષણિક નેતૃત્વ માટે આપી શિક્ષણનીતિ પ્રમાણે પૂર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ વિદો જેમાં ઋષિ સાંદીપની, દ્રોણ, વશિષ્ઠ, વ્યાસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, રામદાસજી, ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, ગિજુભાઈ બધેકા, પ્રોબેલ, કિંગજેકરુઓ, વોટસન, કોહલર, તેમજ બાળકેન્દ્રી શિક્ષણના પ્રણેતા ટાબ રોઝર્સનો સમાવેશ થાય છે.

સંમિલિત શિક્ષણની હિમાયત :

કોઈપણ યોજનાના પ્રચાર પ્રસાર અને અસરકારક અમલીકરણ માટે જુદા જુદા સ્તરે તેની યોગ્ય સંસ્થા અને વ્યક્તિગત દ્વારા, સમૂહ માધ્યમમાં સાધનો દ્વારા વ્યાપક પ્રસાર થાય તે જરૂરી છે.

સંમિલિત શિક્ષણની હિમાયત ભારતીય સંવિધાનના પાયામાં રહેલી છે.

- (1) ભારતીય સંવિધાનમાં બધી જ સાંપ્રદાયિકતા લોકશાહી અને સમાનવિકાસની સંકલ્પનામાં સમાયેલી છે.

- (2) બાળ અધિકાર અધિનિયમ 2005માં પણ સમાનતાના ધોરણે વિકાસ પર ભાર આપવામાં આવેલ છે.
- (3) કોઠારી શિક્ષણ પંચ (1964-66)માં પણ સમાનવતાના ધોરણે સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.
- (4) ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986) માં પણ વિકલાંગ અને સામાજિક પછાત સમુદાયના લોકો શિક્ષણ માટેની સમાનતક આપવાની બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.
- (5) ભારતીય પુનઃવસન પરિષદ : (R.C.I. - 1992) કાયદો વિકલાંગોમાં અધિકારના રક્ષણ માટે તેમજ સમાજમાં તેમના સામાજિક પુનઃવસન માટે એક્ટની રચના થયેલ છે. જે અન્વયે આ બાળકોના સંકલિત અને સંમિલિત શિક્ષણ માટે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.
- (6) નેશનલ ટ્રસ્ટ એક્ટ (1999)
આ એક્ટની જોગવાઈ મુજબ વિકલાંગોને પણ સામાન્ય લોકોની જેમ જ શિક્ષણનો અને સમાન વિકાસનો અધિકાર છે. તેની હિમાયત કરેલ છે.
- (7) એન.સી.એફ (2005) માં પણ આપવામાં આવેલ અભ્યાસક્રમના મુદ્દાઓ પૈકી બાળકોની જરૂરિયાત અને ક્ષમતા તેમજ ગતિને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ કાર્યક્રમોની રચના, અને અમલીકરણ તેમજ મૂલ્યાંકન પણ સર્વગ્રાહી રાખવા પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.
- (8) યુનેસ્કો યુનિસેફ જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા પણ વિકલાંગ બાળકોના શૈક્ષણિક વિકાસ અને પુનઃવસન માટે જુદા જુદા કાયદાઓની રચના કરવામાં આવી છે.
- (9) ડી.પી. ઈ.પી. અને સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત વર્ષ 2003માં IED સ્કીમ, તેમજ IEDS જેવી યોજનાઓ દ્વારા સંમિલિત શિક્ષણની હિમાયત કરવામાં આવી હશે.

(10) રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ (RTE - 2009)

આ કાયદામાં પણ 2012ના સુધારા મુજબ વિકલાંગ બાળકોના શૈક્ષણિક સંમિલિકરણ તેમજ સર્વગ્રાહી વિકાસની હિમાયત કરવામાં આવેલ છે. જે અન્વયે સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીના વિભાગ - ભારત સરપકાર દ્વારા Accessible India (2015) કેમ્પેઈન એટલે કે “સુગમ્ય ભારત યોજના”નો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોજના અંતર્ગત નીચેની બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

- (1) નવી તૈયાર થનાર તમામ ઈમારતો C.W.S.N ફેન્ડલી બનાવવી.
- (2) તેમાં તમામ CWSN વ્યક્તિઓ સરળતાથી પ્રવેશ કરી શકે તે માટે સંકેતોનો ઉપયોગ
- (3) જાહેર રસ્તાઓ, સ્થળો તથા જાહેર સેવાઓમાં તેમની સમજણ મુજબના સંકેતોનો ઉપયોગ કરવો તે માટે જરૂરી સાધન સહાય અને શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડવી.
- (4) શાળાની શૈક્ષણિક અને રમતગમતને લગતી પ્રવૃત્તિઓમાં સમાનતાના ધોરણે આ બાળકોને તક પૂરી પાડી આવરી લેવા.

સંમિલિત શિક્ષણ માટે નેતૃત્વ :

સંમિલિત શિક્ષણના વ્યાપક પ્રચાર અને પ્રસાર માટે જુદા જુદા સ્તરે સંસ્થાકીય અને વ્યક્તિગત નેતૃત્વપની પૂરું પાડવા માટે યોજના ઘડવી જરૂરી છે. જેના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

1. કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા વિભાગોને વડાઓ અને રાજકીય નેતાઓ દ્વારા આ માટેની સમજ પ્રચાર અને પ્રસાર માટે સમાચાર પત્રો, મીડીયા, લોક ડાયરા, ભવાઈ જવા કાર્યક્રમો સ્થાનિક કક્ષાએ આયોજન.

2. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા નેતૃત્વ :

રાષ્ટ્રીય કક્ષાની, રાજ્યકક્ષાની અને સ્થાનિક કક્ષાએ વિકસાવેલ અને વંચિત સમુદાયોના રક્ષણ અને હક્ક માટે જુદા જુદા કાર્યક્રમો દ્વારા દા.ત. લીફ્લેટ્સ, નાટકો, એસેસમેન્ટ કેમ્પ, સ્થાનિક સભાઓ દ્વારા શાળા કક્ષાએ લોક સહયોગ મેળવી તેમજ બાળપરિષદો અને ગ્રામ સભાઓ દ્વારા સંમિલિત શિક્ષણ માટે કાર્યક્રમો કરવા.

3. વાલી સમુદાયો :

આ વિકલાંગ અને વંચિત જૂથ બાળકોના વાલીઓ દ્વારા સંગઠન રચી. આ બાળકોના હક્કો અને શૈક્ષણિક વિકાસ માટેના કાર્યક્રમોનું આયોજન

4. શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC)

RTE અંતર્ગત રચવામાં આવેલ શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિમાં કુલ 12 સભ્યો પૈકી નવ વાલીઓમાંથી એક સભ્ય તરીકે વિકલાંગ બાળકના વાલીને સભ્ય બનાવવા માટે સર્વશિક્ષા અભ્યાન દ્વારા નિર્દેશ કરીને અમલીકરણ કરવામાં આવેલ છે.

5.5 સંમિલિનીકરણ માટે પારિવારિક સહયોગ અને સહભાગિતા :

- ◆ એલીઝાબેથ હર્લોકના પુસ્તક (“Developmental Psychology”) માં જણાવ્યા મુજબ બાળ વિકાસનો આધાર પારિવારિક વાતાવરણ અને કાળજી પર છે.
- ◆ જે.બી. વોટસન પોતાના પુસ્તક “Behaviour Psychology” માં જણાવે છે કે જન્મ પછીનું વાતાવરણ એ બાળકના વિકાસમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.
- ◆ કાલ રોજર પોતાના પુસ્તક “Counselling and Psychotherapy” માં જણાવે છે કે બાળકને જેવી રીતે ઉછેરવામાં આવે છે. તેવું તે બને છે. આમ બાળકના વિકાસમાં પારિવારિક વાતાવરણની ભૂમિકા ખૂબ જ અગત્યની અને કડી રૂપ હોય છે. જે માટે પારિવારિક ભૂમિકાના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.
- ◆ બાળકના જન્મ થયા બાદ 1 થી 5 વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન બાળકનો વિકાસ સામાન્ય બાળકો કરતાં ધીમે / ઓછો જોવા મળે તો તજજ્ઞ તબીબનો સંપર્ક કરી જરૂરી સારવાર કરાવવી. દા.ત. બેસતાં, બોલતાં, ચાલતાં શીખવવામાં વિલંબ
- ◆ બાળકને બાલઘર, આંગણવાડીમાં મૂકતા સમયે શિક્ષક સાથે સંવાદ અને સંપર્ક રાખવો તેમજ બાળકના વર્તનમાં પરિવર્તન અને વિકાસ માટે જુદા જુદા ફેરફારો કરવા.
- ◆ બાળકમાં મિત્રતાની ભાવના કેળવાય અને સામાજિકતાના ગુણોનો વિકાસ થાય તે માટે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા બાળકને પ્રોત્સાહિત કરવાં.
- ◆ વાલીઓએ પણ શાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી થવું અને શિક્ષકોની કામગીરીમાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.
- ◆ આ સિવાય અન્ય સંસાધનો કે જેનો લાભ બાળકો લેતાં હોય તેની જાળવણી માટે પણ વાલીઓએ સહયોગ આપવો જોઈએ.

5.6 સંમિલિનીકરણ માટે લોકસમુદાયની સહભાગિતા :

કોઈપણ હેતુ કે કાર્યની સફળતાનો આધાર તેના લાભાર્થીઓ અને સ્થાનિક તંત્ર તેમજ લોકસમુદાયની સમજણ, શિક્ષણ અને સહભાગિતા પર આધારિત હોય છે.

ભારત એ લોકશાહી અને બીનસાંપ્રદાયિક રાષ્ટ્ર હોવાથી નાગરિકતાના વિકાસની સાથે સાથે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં લોકભાગીદારી અને સહભાગિતા વધારવી ખૂબ જરૂરી બને છે. ભારત દેશની આઝાદી પછી રચાયેલ તમામ શિક્ષણપંચો અને કાયદાઓએ લોકસમુદાયની ભાગીદારી પર ભાર મુકેલ છે.

ખાસ કરીને શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અને ગુણવત્તાના હેતુની સિદ્ધિ માટે શાળા વિકાસ યોજના તૈયાર કરવા માટે જુદા જુદા સામાજિક, આર્થિક જુથના લોકોની સહભાગિતા વધારવી જરૂરી છે.

5.7 સંમિલિત શિક્ષણ માટેના સંસાધનો અને ગતિશીલતા :

આપની અભ્યાસ પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે આપે સંમિલિત શિક્ષણ માટે પ્રેરક સંસાધનોનો અણ કરવો ઘટે અને આ માટે ગતિ આપનાર પરિબળોનો સંશોધન, અભ્યાસો, સંશોધન લેખો, પુસ્તકો, શાળા મુલાકાત દ્વારા મુલાકાત પત્રકો તૈયાર કરી આ માટેના પ્રેરકોની યાદી તૈયાર કરવાની રહે. અભ્યાસની સરળતા ખાતર આ માટેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે.

- (1) સમાચર પત્રકો કે જેના દ્વારા જુદી જુદી વિકલાંગ અને સફળ હોય તેવી વ્યક્તિઓના કેસ સ્ટડી અને લેખોની ચર્ચા કરવી.
- (2) ટી.વી.ના માધ્યમથી લોક સમુદાયના વલણના ઘડતર માટે સમ્મિલિતતાના ખ્યાલ પર આધારિત જાહેરાતો, લઘુ ચિત્રકથા, દા.ત. વડાપ્રધાનશ્રી દ્વારા ‘મન કી બાત’ના રેડિયો કાર્યક્રમ દ્વારા વિકલાંગ બાળકો માટે “દિવ્યાંગ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે.
- (3) શેરી ભવાઈ નાટક અને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં આવા સમ્મિલીનીકરણના ખ્યાલ પર આધારિત પીઅર સપોર્ટની સફળ કથાઓમાં ઉદાહરણ રજુ કરવા.
- (4) શાળાની જુદી જુદી સમિતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં આ બાળકોની સહભાગિતા વધે તે માટે પ્રતિકો અને સંકેતાનો સામાન્ય લોકોમાં પ્રચાર પ્રસાર કરવો. દા.ત. સમાન લેગ્વેઝ અને બ્રેઈલ લિગી.
- (5) આ બાળકોના અભ્યાસ માટે શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી આધારિત ટી.એલ.એમ. સાધનો, સોફ્ટવેરનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવા માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.